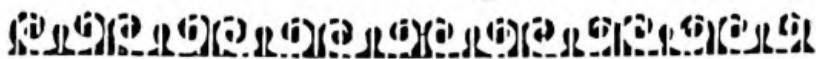

И. В А З О В

ЎЗДАВНАШР

11 (000) 113
BIF

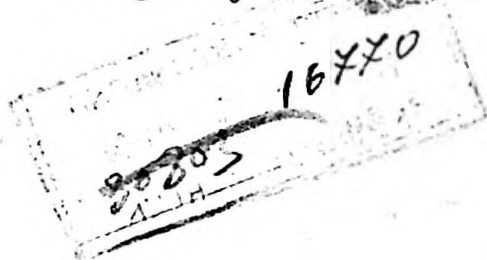

B/3

И. ВАЗОВ

ПОВЕСТЬ
ВА
ХИКОЯЛАР

69

ЎЗБЕКИСТОН ССР ДАВЛАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1959

ИВАН ВАЗОВ

Ҳарбир халқ ўз тарихида жуда кўп улуғ кишиларни етиштирадики, буларнинг номлари неча-неча йиллар ўтганда ҳам иззат-ҳурмат билан тилга олинади. Халқ ҳурматида сазовор бўлган улуғ кишилар ўз ҳаётларида мана шу халқ манфаатини, унинг бахт-саодати, эркин, мустақил яшаши учун кураш ғояларини ҳамма нарсадан юксак қўядилар. Улуғ болгар ёзучиси Иван Вазов ҳам ана шундай кишилар жумласидандир. Иван Вазовнинг бутун ҳаёти ва фаолиятини жонажон ватанининг мустақиллиги учун, четэл капиталистлари, айниқса кўп асарлар давом этган турк султонларининг босқинчилик сиёсатига қарши курашга бағишлади.

Иван Вазов ватани бошига тушган энг оғир йилларда ҳам ўз асарларида озодликка бўлган қат'ий ишонч ғояларини тарғиб қилди. У, Болгарияни четэл босқинчилигидан озод қилишда улуғ рус халқининг оғаларча рўйида зўр умид боғлаб, бутун болгар халқининг фикри-туйғуларини ифода этди. Ёзучи ўз ҳаётида барча славян халқларининг қардошлик муносабатларини мустаҳкамлаш, ҳаммаша бир-бирлари билан дўстлик, ҳамкорликда яшашлари учун курашди. Бу ўринда болгар халқи билан улуғ рус халқининг абадий дўстлигини тобора устаҳкамлаш унинг диққат марказида турарди.

Болгар халқининг улуғ ёзучиси Иван Вазов 1850 йил июльда Сопот шаҳрида, савдогар оиласида туғилди. Унинг отаси Минчо Вазов ҳам ўз ватанини турк босқинчилигидан озод этишда рус халқига катта умид боғлаётган кишилардан эди. Буларнинг оиласида «Руслар» деган

иборанинг ўзи зўр ҳурмат ва эҳтиром блан тилга оли-
нарди.

Болгарияни рус халқи ёрдами блан тез орада озод қилиш ғояси Иван Вазовни болалик чоғларидаёқ ҳаяжонга соларди. Шунинг учун ҳам у: «Мен мана шу ғоя, мана шу орзу блан яшадим», деб ёзган эди.

Иван Вазов бошланғич маълумотни ўз юрти — Сопот (ҳозирги Вазовград шаҳри)да олиб, кейин Калоферда ва Пловдив гимназиясида ўқиди.

Вазов ўқучилик йилларида ҳам Россия тўғрисида гап борган дарсларни ғоят зўр иштиёқ блан тинглар, Буюк Петр, Суворов ҳақидаги, Наполеоннинг Россиядаги мағлубияти сингари тарихий воқияларни қунт блан ўргана-
нар, бу воқияларни ҳаяжон блан ҳикоя қилар, дунё харитасидан салмоқли ўрин олган бепоеън рус ерининг чегараларини ҳавас блан кузатарди.

Вазов болалик йиллариданоқ китобга муҳаббат қўйди. Отоқли болгар ёзучилари Василь Друмов, Георгий Раковский, Добри Чинтулов, Петко Славейковларнинг ватанпарварлик руҳидаги асарларини севиб ўқиди. Мактабда ўқиб юрган кезларидаёқ Пушкин, Лермонтов, Крилов, Державин ижоди блан танишди.

Калофер билим юртида бой кутубхона бўлиб, унда рус ва француз китоблари кўп эди. Вазов рус тилини ўрганиб, улуғ рус ёзучиларининг асарларини қайта-қайта ўқийди. «Менинг юксалишимда бу кутубхона жуда катта роль ўйнади,— деган эди у,— бусиз мен ҳечнима бўлолмасдим... Кўз ўнгимда янги бир дунё очилди. Рус адабиёти туфайли менда янгича дид, янгича завқ пайдо бўлди». Вазов француз адабиёти классикларини ҳам оригиналда ўқийоларди. Вазов ўз ватани, унинг гўзал табиатини жон-дили блан севарди. У шеър ва ҳикояларида серқуёш Болгария табиатини, тоғ ва далаларини чексиз меҳр-муҳаббат, ҳаяжон блан куйлайди. Шунинг учун ҳам у ўз ерини бошқалар — турк босқинчилари томонидан оёқости қилинишига асло чидаб туролмас, уларга қарши кескин ўт очишни тарғиб қиларди. Турк мустамлакачилари Болгария устига мислсиз кулфатлар ёғдирган эди. Унинг кўз олдида болгарларни неча бор талаган, осган, Кичик Осиёнинг жазирама чўлларига сургун қилган эди. Турк мустамлакачиларининг ҳарқандай даҳшатлари ҳам болгар халқининг иродасини синдираолмади.

Иван Вазовнинг ёшлик чоғлари — XIX асрнинг 60 йиллари — Болгарияда миллий-озодлик ҳаракатининг энг қизғин, оммавий тусга кирган даврига тўғри келди.

Вазов ўқучилик пайтларидаёқ шеърлар ёзабошлади. У дастлабки йилларда зўр иштиёқ блан шеър ёзишга киришди. Вазовнинг отаси ўз ўғлини шоир эмас, савдо ходими бўлиб етишишини истарди, шунинг учун ҳам 1870 йилда уни Руминияга — савдогар акаси олдига жабборди. Лекин бўлажак ёзучи савдо ишига мутлақо кўн-тил қўймайди. Руминияга бориш Вазов ижодида катта роль ўйнади. Чунки шу пайтда Бухарестда турк султонларининг таъқибидан, дор ва тюръмалардан қочган жуда кўп болгар ватанпарвар эмигрантлар тўпланган эди. Бу эмигрантлар тепасида революцион демократларнинг дохийлари Христо Ботев, Василь Левский, Любен Кара-веловлар раҳбарлик қилаётган Марказий революцион комитет турарди. Бу комитет бутун куч-этиборини Болгарияда умумхалқ қўзғолони кўтаришга сафарбар қилган эди.

Комитет «Свобода», «Независимость», «Знамя» номли газеталар чиқариб, буларда халқни қўзғолонга, революцияга чақирарди. Эмигрантлар блан учрашув Вазов учун жуда катта сиёсий мактаб бўлди. Унинг дунёқарашлари яна ҳам ёрқинлашди. У ўз ижодини турк босқинчиларига қарши кураш блан боғлаш керак эканлигини янада чуқур тушунди. 1872 йилда у Руминиядан қайтиб, Свиленградда ўқитучилик қилади. Шу вақтларда ўз атрофига ёшларни тўплаб, уларни бўлажак қуролли қўзғолонга отлантиради, озодликни тарғиб қилади. Брок Вазовнинг фаолиятидан хабардор бўлиб қолган ҳукумат уни қаттиқ таъқиб этади ва у Свиленградни ташлаб кетишга мажбур бўлади.

Вазов миллий-озодлик ғояси таъсири блан ватанпарварлик қўшиқларини ёзабошлайди. Энди унинг ижодига бутунлай жанговар сиёсий руҳ сингиб кетган эди. Сопот шаҳаридаги революцион комитет аъзолари блан бирга Вазов ҳам ватанга содиқ бўлиш ҳақида қасамёд қилади.

Вазов «Асоратда» (1889) романида қўзғолон арафасида умумхалқ руҳининг нақадар жанговар тус олганлигини тасвирлайди.

1876 йилда Болгарияда турк босқинчиларига қарши қўзғолон кўтарилди. Қўзғолоннинг авжи қизғин пайтла-

рида Вазовнинг «Озодлик ёки ўлим» деган ше'ри пайдо бўлдики, бу ше'р бутун халқни ҳарқандай бўлса ҳам босқинчиларни йўқотишга ундайди. Аммо бу сафар ҳам турк босқинчилари қўзғолонни қонга ботирди. Реакция, та'қиб кучайиб кетди. Вазов қалбаки паспорт блан Руминияга қочди. Бу ерда қўзғолон раҳбари Христо Ботевнинг ҳалокати унга қаттиқ та'сир қилди. Вазов «Радецкий» номли ше'рида Христо Ботевнинг бутун жанговар фаолиятини куйлади. Унинг бу ше'ри тез кунда халқнинг севимли қўшиғи бўлиб қолди.

1876 йилда Бухарестда Вазовнинг биринчи ше'рлар тўплами «Байроқ ва гусли¹» номи блан босилиб чиқди. Унинг қўзғолон йилларида ёзган ше'рлари шу тўпламга кирган эди. 1877 йилда Вазов «Болгария қайғуси» номли иккинчи ше'рлар тўпламини ёзиб битиради. Бу тўпламдаги «Россия» деган ше'рда шоир бутун эзилган болгар халқи улуғ рус халқининг қардошлик ёрдамига суянаётганини ифодалайди. Вазов бу тўпламлардаги ше'рларда озодлик учун курашиб, қаҳрамонона ҳалок бўлган болгар революционерларини ҳаяжон блан олқишлайди.

Турк мустамлакачилари та'қиби туфайли, Вазов 1887 йилда Одессага қочиб келади. Шу вақтда у Москва, Киев, Петербургда бўлади. У ўзининг «Асоратда» деган романини Одессада ёзган эди.

Иван Вазов фақат шоир сифатида эмас, бадий прозада ҳам унинг қалами жуда ўткир эди. Ушбу тўпламда ўзбек китобхонларига тақдим этилаётган «Хўрланганлар» (1884 й.) повести унинг энг яхши проза асарларидан биридир. Бу асар рус-турк уруши арафасида Руминиядаги болгар эмигрантларининг ҳаётига бағишланади. Повестьдаги қаҳрамонлар—ўз юртидан қувғин қилинган хэшлар ҳамма нарсадан маҳрум этилиб, ҳарқандай хўрланишларга қарамай ватан озодлиги, турк босқинчиларига қарши кураш каби юксак ғоялар блан нафас оладилар. Улар ба'зан ўз азоб-уқубатлари, оч-яланғоч саргардон бўлиб юрганларини бир нафас унутганларида ҳам, ватан муҳаббатини бирор минут эсдан чиқармайдилар. Хэшлар тез-тез Дунай соҳилига бориб, Болгариянинг ямяшил тепаликларини зўр ҳавас блан тамоша қилиб келадилар. Бу ватанпарварларнинг бутун

¹ Г у с л и — музика асбоби.

қалби душмандан ўч олиш, болгарияни озод қилиш иш-тиёқи блан жўш уради.

Повестыдаги ёш шоир Бричков образида Вазов ўзини акс эттиради.

Старая — Планина тоғларида, ўрмонларида турклар блан жанг қилиб, душманга даҳшат солган Македонский, байроқдор Странжа образлари ўқучида зўр муҳаббат ҳиссиётлари уйғотади. Македонский ба'зан ўғирлик, талончилик сингари жиноий ишлар ҳам қилади, лекин бунини ўз шахсий манфаати учун эмас, балки озодлик кураши манфаатлари йўлида қилади.

Вазов ижодида унинг талай ҳикоялари ҳам алоҳида диққатга сазовордир.

Тўпламга киритилган «Болгар хотин», «Янгра, Марица!», «Йоцо бобо тамоша қилади» каби ҳикояларида миллий-озодлик ҳаракатининг турли формада тасвирлаб беради. Йоцо бобо образида ёзучи — ёшини яшаб, ошини ошаб бўлган чолнинг лоақал ўлим олдида озод Болгарияни бир марта кўришга нақадар интизор бўлганини тасвирлайди.

Болгарияда ҳукм сурган Стамбул диктатураси даврида минглаб ватанпарварлар турк зиндонларида азоб чекди. Бу воқияни Вазов «Травиата» ҳикоясида яққол кўрсатиб беради.

Улуғ болгар ёзучиси, оташин ватанпарвар Иван Вазов 1921 йил 22 сентябрьда вафот этди.

Вазовнинг умр бўйи қилган орзу умидлари ниҳоят амалга ошди. Совет Армияси болгар халқи блан биргаликда Вазовнинг ватанини немис-фашист босқинчилар ва бошқа четэл империалистлари асоратидан озод қилди.

Болгар халқи порлоқ социализм йўлига кириб олди. Янги демократик Болгария Иван Вазов сингари содиқ фарзандлари блан фахрланади.

ХҲРЛАНГАНЛАР

I

Ҳаво нам, тун зим-зиё; Браила кўчалари бўм-бўш. Одатда Дунай дар'ёси соҳилларини қопловчи совуқ декабрь тумани шаҳар ўртасини чулғаган; ошиқиб уйга кетаётган сўнгги йўловчилар аччиқ тутундан бўғилар эди. Катта кўчанинг икки чеккасида онда-сонда хира фонарьлар кўринар, уларнинг сўниқ, заиф нури қоронғилик қаҳрини ёрар, аммо тун янада қоронғилашгандек туюлар эди. Магазинлар ва дўкончалар аллақачон ёпилган; атроф сув сепгандек жим-жит, аҳ'ён-аҳ'ёнда қовоқхонада ўтириб қолган картабозларнинг қийқириқ ва сўкинишларигина эшитиларди.

Фақат темир панжарали кичкина ва тор бир деразадан ёруғ тушиб турарди. Ярим белдан ерга кўмилиб турган бу дераза ўша вақтларда Браила майдонларида кўп учрайдиган тунги майхоналардан бирининг деразаси. Бу меҳмонхонанинг пастаккина эшигига яқин бориб диққат блан тикилган киши яқинроқдаги фонарьнинг хира ёруғида «Байроқдорнинг халқ майхонаси» деб ёзилган тахтачани кўриши мумкин эди. У пайтларда бундай ёзувлар расм бўлиб кетганди. Болгарлар очган ҳарбир қаҳвахонанинг албатта ўз лақаби бўлар эди. Болгарлар кириб ўтирадиган ҳарбир майхона қандайдир бир тумтароқли, ажиб вивискаси блан фахрланарди. Уларнинг бирида: «Болгар шери», иккинчисида «Филип Тотю — доворак болгар лашкарбошиси», учинчисида фақат

икки сўздан иборат, лекин охирига учта ундов белгиси қўйилган «Озод Болгария» деган сўзларни ўқиш мумкин эди.

Аммо ҳаммасидан кўра болгар тамакифурушларининг дўконлари эʼтиборни кўпроқ тортар эди. Мана, масалан, эшиги ланг очик турган бир дўкон. Эшикнинг ҳозир кўчага қараб турган ички томонида бошига қозондек салла ўраган ва қўлига узун най чилим ушлаган туркнинг расми солинган. Агар туркнинг тиззаси тагидаги мих блан (афтидан бу ишни ватанпарвар тамакифурушнинг ўзи қилган) ёзилган «Битсин золимлар!» деган ёзув бўлмаганда, ўткинчи одам чалакам-чатти ишланган бу ибтидоий расмга эʼтибор ҳам бермаган бўларди. Ундан нарироқда, худди шундай туркнинг расми солинган иккинчи тамаки дўкончасида юқоридагидек ёзув бўлмаса ҳам муҳтарам туркнинг бир кўзи ўйилган эди. Яна бир тамакифуруш чамаси бу асл ватанпарвар ва турк қабиласининг ашаддий душмани бўлса керак, турк ёнига, қиличини яланғочлаб турган болгар хэшининг суратини ҳам солдирган; хэш, саллали бадбахтни чопиб юборгудек важоҳатда эди. Бундай дўконларга кўпинча муҳожирлар ва хэшлар келишар эди. Дўкондорларнинг ҳаммаси ҳам ўзларини «халқчилар» деб атарди. Дор, тюрьма ёки турк зулмидан қочиб қутилган ва қўлида оз-моз пули бўлиб, камбағалларга ҳамда Ҳожидимитр блан Филипп Тотюлар бошчилиқ қилган қаҳрамонона отрядларнинг омон қолган аʼзоларига қўлдан келганча ёрдам берган ҳарбир болгар ўз исмига «халқ» сўзини қўшиб айтар эди. «Халқ» тамакифуруши ўз ватандошига тамакини насияга берар; уларнинг вақти келиб тамаки пулини тўлаб кетишларига умид боғларди; агар тамаки олган болгар унга ҳақни келтириб бермаса, бунинг ҳам аҳамияти йўқ: «Ахир, улар хэшлар, камбағал халқ» — деб ҳазиллашарди у кулиб.

— Андо амаки, менга йигирма беш грамм тамаки тортиб бергин-да, буни ҳам илгариги ҳисобга қўшиб қўй,— дерди «халқ» тамакифурушига, кийимлари тўзиб, кирлаб кетган паҳлавондек хэш.— Бугун хўжайиндан пул сўраган эдим, эртага келарсан, деб жавоб қилди. У менга кўмаклашиб турипти, бу рост, лекин эртага ҳам алдаса бу итнинг бошини ёраман.

— Крумов,— деди дўкондорга иккинчи хэш,— менга яна икки франк қарз бер...

— Бу пулларни оласан-у, йўқотасан-да, сен шайтонни биламанку! Эллик банини¹ олгин-у, туёгингни шиқиллатиб қол!...— деб жавоб берди Крумов.

Дабдабали ʼлақаблар блан юриш ўша кунларда ватанпарварлик белгиси ҳисобланарди. У вақтларда Пергунов ҳам, Асенов ҳам, Балканский ҳам, Левский ҳам, Громников ҳам, Планинский ҳам ва шу каби бошқа номлар ҳам учраб турарди.

Дарвоқи, ўша тунда деразасидан ҳамон чироғ кўришиб турган майхонага кўз ташлайлик. Бу майхона торгина айланма зина блан тушиб бориладиган чуқур ертўлада эди.

Шифтдаги қурум босган синиқ лампа бу ерни хира ёритиб турарди.

Бу ертўланинг илиқ ҳавоси ис, тамаки тутуни ва ачиган вино буғларидан қуюқлашиб нафасни бўғар эди. Баланд тоқчага қатор қилиб катта-кичик стаканлар, кўзалар териб қўйилган. Иккинчи деворда Ҳожи Димитр отрядининг Вирбовка ва Карансен ёнидаги жанглари ҳамда шу отряднинг Дунай бўйларида қасам'ёд қилаётган пайтини тасвирловчи расмлар осиб қўйилган. Бу расмлар тўғрисида батафсил сўзлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ: улар Ватанимизнинг барча томонларига тарқалган; бир вақтлар бу расмларга ҳарбиримиз завқ ва эҳтиром блан боққанмиз. Энг пастга осилган, тажрибасиз расм томонидан қўпол қилиб ишланган яна бир расм диққатга сазовор эди. Расмда бир қишлоқ манзараси тасвир этилган. Чап томондан бир гуруҳ деҳқонлар чиқиб келаяпти. Олдинда катта саллали турк, юмалоқ нонга ўхшаш бир нарса солинган лаганны кўтариб келарди. Бу символик гуруҳ томон эгниларига хэшлар киядиган оқ кийим, оёқларига чориқ ва бошларига шер расми ёпиштирилган қалпоқ² кийган яна бир гуруҳ қуролли кишилар келишарди. Уртада паҳлавон бир одам «Озодлик ёки ўлим!» — деган сўзлар ёзилган қизил байроқни баланд кўтариб борарди. Пастда йирик, қинғир-қийшиқ ҳарфлар блан расмнинг мазмуни — (қаердалиги аниқ эсимда йўқ) — отряднинг аллақандай бир машҳур турк

¹ Бани — Руминча майда чақа.

² Шер расми — болгар миллий гербининг детали — болгар ватанпарварларига қаҳрамонлик ва мардлик рамзи бўлиб хизмат қилар эди.

томонидан кутиб олинниси тасвирланган эди. Бу ёзув, «Яшасин довюрак Байроқдор — Странжал» — деган сўзлар блан тугалланар эди.

Ертўланинг нариёғидаги тахта сўриларга ўрнашган олти кишилик улфат умумий манзарага руҳ бериб турарди. Уларнинг ҳаммаси, ёки деярлик ҳаммаси хэшлар эди. Девор ёнида ётган чўзиқ қотма юзли, қора соқолли одам уларнинг энг каттаси ва энг савлатлиси эди. У аҳ'ён-аҳ'ёнда оғзидан тутун бурқитиб ҳамсуҳбатининг сўзларига э'тибор блан қулоқ соларди. У эшитаётган ҳикояга жуда берилиб кетган бўлса керак, жароҳатлардан буришган пешонасини гоҳ норози бир қиёфада тириштирар, гоҳ ма'қул дегандек, бошини қимирлатиб қўярди. Кўпинча у ҳикоячининг сўзини қаттиқ хитоблар ва йўтал блан бўлиб турарди.

— Йўқ! Йўқ! — деб бақирарди у. — Тончо Тряляльни қишлоқда эмас, Сари-Яр ёнида ўлдиришган. Сен бекор гапни айтасан, Македонский!..

Ёки:

— Бу Иван Горба... Бу Горба Мишевга қараб жўртага тўппончадан ўқ узди... У ла'нати қонхўр Мишевни бекорга ўлдиргани йўқ, мен биламан!

— Тўғри! Энди эсимга тушди... У Сельвели Мустафо эмас, Черкас эди. Ҳа, ўша эди. Мен унинг йиқилганини кўрганман. Тўғри айтасан, Македонский!

Ёки:

— У аблаҳни мен ўлдирдим. Қўлимдан байроқ тушиб кетаёзди, ўша ерда ўзим ҳам яраландим.

Бу сўзларни айтар экан у зўриқиб йўталар, халлослаб нафас олар эди.

Кейин яна гапга қулоқ соларди.

Ҳикоячи жиккак, чўтир юзли, узун оқ мўйловли, мўғомбирона ўйноқи кўзли новча киши эди. У тугмалари тушиб қолган кенг эски пальто кийиб юрар, ўзига Македонский деган дабдабали номни қўйиб олган эди. У Руминияга келишдан илгари Македонияда қандайдир бир хайдук отрядида лашкарбоши бўлганлиги ма'лум эди. Унинг ўтмиши тўғрисида ҳечким бундан бўлак нарса билмасди. Македонскийнинг хэш-дўстлари олдида э'тибор қозонишига сабаб ҳам балки, ана шудир.

Унинг ёнида ўттиз ёшлар чамасидаги Ҳожия исмли бир киши чордона қуриб ўтирарди. Кампирдаҳан бу

417
кишининг озгин юзи чўзиқ ва сарғиш эди. Беморларни-
ки каби бемажол юзидан ҳорғинлик ифодаси аримасди.
У бошини қуйи солиб, мудраганча тебраниб ўтирар,
фақат кекса хэш йўталиб, Македонскийнинг гапини бўл-
ган пайтларда хушига келар эди.

Ҳожия блан ёнма-ён яна бир ёшроқ киши ўтирарди;
унинг қирдирилган ажиндор юзи барвақт қариб, қорайиб
кетган эди. У Македонскийга диққат блан тикилиб ўти-
рар ва худди йўқ соқолни чимдиб қўймоқчи бўлгандек
ҳар замон қўлини беихтиёр кўтариб қўярди. У поп бўл-
ган ва Тотю отрядида партизан жангларида қатнашган,
ёнди эса хэшга айланган эди. Унинг исми Попче эди.

Ҳикояни улфатнинг энг ёш а'зоси, бошига дўппи ки-
йиб олган йигитча ҳам зўр диққат блан эшитарди. У
Македонскийга анграйиб турар, унинг ҳарбир сўзини зўр
қизиқиш блан тингларди. Кекса хэш аралашганда эса
йигитдаги э'тибор чинакам эҳтиромга айланарди. У, қўз-
ғолончининг ҳорғин, қонсиз юзига тикилар ва ажиндор
пешонаси қандай буришаётганини кузатиб турарди.
Йигирма ёшли бу йигит соддагина ва жуда ғайратли эди.
У, Свишчовли бадавлат бир савдогарнинг ўғли бўлиб,
отасининг магазинидан билдирмай чиқиб кетиб, шу
кечаси пароходда Браилага келди. Нега келганини ўзи
ҳам билмасди. Бир қолипдаги ҳузур-ҳаловот, тинч ҳаёт
унинг ме'дасига тегди ва йигит отасининг савдо-сотиқ
ишини ташлаб жўнади. Енгил табиатли бу ҳаёлпараст ва
идеалист янгилик ва нома'лум турмуш лаззатини татиб
кўришга интилар эди. Агар бунинг устига йигитнинг
ватанпарварлик руҳида бутун бошли бир поэма ёзган-
лиги ва уни махфий суратда нашр этганлиги ҳам айтиб
ўтилса, унинг нима сабабдан тирикчилик учун ҳатто пул
олишни ҳам унутганлигини тушуниш қийин бўлмасди.
Шу кеча пристаньга тасодифан бориб қолган Македонс-
кий ёш дайди блан танишиб, уни тунаш учун Странжа
олдига етаклаб келди.

Ҳикоя, афтидан қўзғолончиларнинг қаҳрамонона
кураши ва бундан уч йил илгари Болгарияда рўй бер-
ган воқиялар хусусида борар эди. Кекса инвалид, қаҳ-
рамонларнинг собиқ ғалабалари ва мағлубиятларини
эслар экан, ҳаяжонга тушарди. Ҳозирги кунлар унга
оғир ва шуурсиз бўлиб туюлганиданми, ёки ўпкани эзу-
чи йўтал блан тинкасини қуритаётган сил азобиданми,
ишқилиб чол ўртоғининг ҳикоясида бирон ноаниқлик

сезса, жаҳл блан унинг сўзини бўлар ва қовоғини солар эди.

Рангида қон қолмаган, чўпдек озиб кетган бу бемор байроқдор Странжа эди. Расмда тасвир этилган ўша одам эди.

Ҳозир у майхона эгаси.

Шунинг учун ҳам ёш йигит унга аҳтиром блан ҳадиксираб боқарди.

II

Македонский ҳикоясини тугатганда, тахта сўриларда чўзилган уч ўртоғи аллақачон ухлаб қолишган ва бара-ла овоз блан хуррак тортишар эди. Хотираларга берилиб кетган Странжа чуқур хаёлга толди. У ўрнидан турди, тўзиб яғири чиққан курткасини елкасидан олиб ташлади, кир, йиртиқ шимини сиқиб турган қизил белбоғидан тўппончани олиб деворга осди. Кейин сўридан тушди, кучли йўтал унга яна азоб берди; у расм олдида тўхтади, отряднинг нон-намак блан кутиб олиниш манзарасини фахрланиб кўздан кечирди, катта виноли кўзани беркитди, лампани ўчирди ва ўз жойига қайтиб ётди. Бу орада Спиро, Македонский ва Свищовли йигит ҳам ўртоқлари блан ёнма-ён ётган эди. Ертўлани зим-зиё тун чулғади.

Кўп ўтмай уйқудагиларнинг хуррак «концертига» Странжанинг хаста кўкрагидан узилиб чиқаётган ингичка, ўткир ҳуштак ҳам қўшилди. Уйқу, қашшоқликдан азоб чеккан бу кишиларга, уларнинг уйқусизликдан ва ҳорғинликдан ич-ичига ботиб кетган кўзларига, мудом оч қоринларига, сарсон-саргардонликда мадори қуриган ва жароҳатлар блан қопланган оёқларига бироз бўлса ҳам ором берар эди. Ўз ватанининг озодлиги учун курашаётган бу қувғин, бахтсизлар учун эртаги кун — янги фалокатларнинг, яшаш учун янги курашнинг, бу гўзал румин шаҳрида ҳар қадамда учрайдиган бойлик ва ҳашаматни кўрганда кўнгилда қўзғоладиган янги руҳий азобларнинг бошланиши деган гап эди. Бундай ҳаёт тоқайгача давом этади? Бу бегона юртда улар нима қилишади? Улар ўз бола-чақаларини, дилрабо рафиқаларини, муштипар оналарини қачон кўришар экан? Болгариянинг эшиги улар учун берк. Руминия уларга меҳмондўстлик кўрсатди; лекин ҳалокатга учраган кемадан

тушиб қолган ва тўлқин блан четга чиқариб ташланган денгизчиларга яп-яланғоч соҳил қандай меҳмондўстлик кўрсатса, бу ҳам худди ўшандай меҳмондўстлик эди. Кишилар ўртасида туриб ўзларини саҳрода қолгандек ҳис этардилар. Уй-жой, дўкон-дастгоҳ, ҳам'ён улар учун ёт ва бегона. Улар ўзлари каби камбағаллар берган садақа блан тирикчилик қиладилар, аммо бу ҳам доим бўлавермайди. Кунларни оч-ноҳор ўтказиш уларнинг одатдаги қисмати эди. Тўғри, ба'зан улар майда чақа ёки бир бурда нон учун мардикорлик қилишарди. Аммо бу ҳам ҳаммага насиб бўлавермасди. Улардан ба'зилари кичик бир савдо ишига ўрнашиб олди. Хэшлардан нонвойлар ҳам, қаҳвахоначилар ҳам, майда савдогарлар ҳам бор эди, лекин тобора кўпайиб бораётган қочоқларнинг аксарияти иш топмасди. Рус университетининг яқинида Болгариядан ҳайдалган бир студенти бир қари қирчағини сотиб олиб, Браила кўчаларида Дунай сувини сотиб юрарди. Диёрбакирдан қочиб ўтган иккита собиқ ўқитучи майдонда лимонад сотишарди. Лекин кўп ўтмай улар, савдо-сотиқ блан шуғулланиш ҳуқуқи учун шаҳар бошқармаси томонидан белгиланган оғир жаримага дош беролмай, бу даромаддан ҳам маҳрум бўлишди. Очлик ва қашшоқлик бу хўрланганларни ҳар жойда та'қиб этар эди.

Очдан ўлмаслик учун улар олдида икки йўл бор эди: бири қўлда қурол блан Болгарияга ўтиш ва Старая-планинада ёки дор остида ҳалок бўлиш, иккинчиси эса, ўғирлик қилиш эди. Аммо Тотю ўзидан таскин топди. Панайот¹ Сербияда даврон сулар, Ҳожи Димитр эса аллақачон Бузлужда ҳалок бўлган. Унинг ўлимини бир-неча деҳқон блан тоғ қушлари билди холос. Фақат биргина йўл — ўғирлик қилиш. Лекин ҳарбир румин тюрмасида болгар қаҳрамонлари азоб чекарди. Болқон бургутлари қафасга солинган эди. Қаҳрамонларни энди муттаҳам қилишди. Бу мол-мулксиз пролетарларнинг чурук кийимларга ўралган, лекин ўзининг қаҳрамонликлари блан кўкларга кўтарилган, шон-шарафларга кўмилган янги оч синфи эди. Ҳа, дарбадар кишиларнинг ифлос, жулдур кийимлари остида э'тироф этилмаган ва

¹ Панайот Хитов (1830—1918) — миллий-озодлик курашининг йирик намояндаларидан бири. 1867 йилда ўзининг партизан отряди блан Болқон тоғи бўйлаб қаҳрамонона поход уюштирган.

нафрат тамғаси босилган шон ва шуҳрат, улуғ шон ва шуҳрат яширинган эди. Хэшлар Дунай дар'еси соҳилига тез-тез келишар ва Болгариянинг ям-яшил тепаларига кўз тикар эдилар. Ана Болгария — ана у, яқингина жойдан уларга табассум қилади, уларни чақиради, улар блан сўзлашади, ўз осмони блан, қадрдон гўшалари блан қалбни ўзига тортади, дилда хотиралар ва орзулар уйғотади... Дунайнинг мовий сувлари улуғвор ва сокин оқади, лекин дар'е уларга бир кичик ариқдек кўринади. Улар ўз ватани бағрида бўлиш учун биргина қадам кифоя! Чақирса эшитилади! Қанчалик яқин ва қанчалик йироқ! О, Болгария, биз учун сен ҳеч вақт шунчалик қадрдон бўлмагансан; сендан бадарга бўлган шу кунларимиздагидек азиз кўринмагансан! Ҳозирги жудолик пайтларимиздагидек зарур бўлмагансан!

Бричков ухлаб ётар эди. Уни, ғалати афсонавий тушлар қийнади. Қўзғолончи отрядларнинг қаҳрамонлари унинг хаёлида гавдаланарди. Мана Странжа; у ўз байроғини Болқон устида ҳилпиратар ва кимгадир: «Маҳкам тур, йигитлар!» — деб қичқирарди. Шу дамнинг ўзида Македонский турк саройига ўт қўяди, бир туркни ва унинг хотинини чопиб ташлайди. Болқон чайқалади, ўрмонлар шовуллайди, довул кўтарилади, бук дарахтлари орасида ўқ товушлари янграйди. Мана дарахт орқасидан кимнингдир шер сурат қалпоқли боши кўришиб, яна яширинди. Ўқ товуши янгради, иккинчиси, учинчиси... Яна ва яна ўқ товушлари... бук ўрмони фар'ёд чекади, гувлайди... юрак ўйнаб, худди тарс ёрилгудек бўлиб турипти. Худди расмда тасвир этилгандек Ҳожидимитр пайдо бўлади. У қўлида қилич яланғочлаб, ўз дружинасини бошлаб боради. Шундай қудратли, шундай чиройли киши қаёққа интилади... Ўқ товуши янграйди... У йиқилади... қора қонга беланади... Кейин тутун; булут; отряд жинларга айланади, ҳавода қуюн каби гир-гир айланиб, кейин ҳаммаси ғойиб бўлади...

Бричков эрталаб уйқудан тургач, хийла маҳалгача ўзига келолмади. Ниҳоят у ўзининг Болқон тоғлари орасида эмаслигини тушунди. Сўрида фақат икки киши ухлаб ётарди. Странжа ҳаммадан илгари уйғонган, полни супуриб, кофейникни ўтга қўйган эди. Македонский катта қадамлар ташлаб, майхонада уён-буён юрар ва тамаки чекарди. У кекса байроқдордан икки рюмка арақни насияга ичиб ҳам олган эди.

— Бричков,— деди Македонский сўриларга яқин желиб,— тур, Ламбриникига бориб кофе ичамиз. Бу дўп-пингни ташла, бўлмаса яхшиси Странжага совға қилақол.

Бричков ўрнидан турди, тезда ювинди, кийинди ва Странжа сандиқдан олиб берган эски шляпани олиб ертўладан чиқди.

Улар кўчага чиқиб олишди; унда тарақлаб арава-лар, извошлар ўтар, эрталабки талай йўловчилар борар-ди. Кўп ўтмай улар тутун босган ва исдан қорайган кенг бир қаҳвахонага киришди. Бу ерда дастлаб девор-лардаги грек қўзғолончиларининг машҳур жанглари ва болгар дружиналарининг қаҳрамонликларини тасвирлов-чи талай суратлар кўзга ташланарди. Энг кўринарли жойда грек короли, унинг хотини ҳамда Раковскийнинг¹ портретлари осилган. Бунда айтарлик ҳечнарсa йўқ эди. Икки ўртоқ кофе ичиш учун столча ёнига энди ўтириш-ган эди, уларни бирнеча киши ўраб олди; улар ҳам кўри-нишдан ўзлари каби дайдилар бўлиб, афти-ангорлари-дан грек поликарларига² ўхшаб кетарди. Гап Болгария тўғрисидаги янгиликлардан бошлашиб, карта ўйини блан тугади. Бу бегона мамлакатда болгарлар блан учрашиб қолганлигидан хурсанд бўлган Бричков Македонский-нинг картага бир франкдан қўйиб ўйнаш тўғрисидаги таклифига рози бўлди. Карта ўйнашда унинг дурустгина машқи бор эди; шунинг учун қаторасига бирнеча марта ютди, лекин Македонский ҳамон чўнтакдан пул чиқар-масди. У ҳаргал ютқазганда ғазабланар, руминча беа-даб сўзлар айтар ва картани қўлочкашлаб ташлар экан, Мидхат подшони ҳам сўкиб қўярди.

Ҳожия энгашиб, Бричковнинг қўлоғига шивирлади:

— Македонский блан ўйнама, сени шилиб олади.

Бричков бошини қимирлатиб қўйди-ю, лекин ўйинни яна қизишиб давом этдирди.

— Нега пулни ўртага қўймайсан? Қарзинг ўн бир франкка етди,— деди у, Македонскийга.

— Пул чўнтакда, биродар... Худога шукур, ҳалол одамман,— деб жавоб берди Македонский картани сузар экан.

¹ Раковский, Георгий Стойков (1821—1867) — Болгария миллий-озодлик курашининг ёриқ намоянчаси. «Озод-лик ёки ўлим» деган шioriни ўртага отган шoir.

² Грек поликарлари — Туркияга қарши уруш қилган қуролли партизан отрядларининг а'золари.

Лекин ўйин бирдан чаппасига кетди. Энди Македонскийнинг омади келди. Бричковнинг жаҳли чиқди. Нега бунақа карталар чиқаётганига Македонскийнинг ўзи ҳам ҳайрон эди. Тезда қарздан узилган Македонский юта-бошлади.

Ҳожия Бричковга ачиниб қараб турарди.

Бричков ўйинни давом этдирди, у терлаб-пишиб кетди. Иккита олтиндан ажралди. Унда бор-йўғи беш франк қолган эди, ҳаммасини тикиб юборди. Македонский буни ҳам ютиб олди. Бричков бир чақасиз қолди. Македонский девор соатига қаради.

— Соат ўн бир,— деди у,— юр, овқатланамиз!

— Менда пул қолгани йўқ-ку,— уялинқираб гудирлади Бричков.

— Ғам ема, ўзим меҳмон қиламан! Борини баҳам кўраверамиз! Бу ерда, Руминияда таомил шу. Мен сени ташлаб кетмайман. Мусофирсан.

Бу одам Бричковга ғалати та'сир кўрсатабошлаган эди. Унинг дадил, шўх, мўғомбирона кўзлари ва ҳаётга парвойи-палак қараши Бричковни ўзига мафтун этди ва у ҳечқандай андишага бормаи Македонский блан Ҳожияга эргашди.

III

Дўстлар байроқдорнинг майхонасига қайтиб келишди. Странжа ўзининг ҳар кунги меҳмонлари — хэшларга овқат қилиб қўйган эди. Учоқдан ҳозиргина олинган ловия тўла катта кастрюльдан қалин буғ кўтариларди. Фақат меҳмонлар келмай турган эди. Кўп ўтмай улар ҳам бирин-кетин кириб келишди ва майхона ўртасидаги узун стол атрофини қорни оч кишилар ўраб олишди. Улар қўлларига қошиқ олиб, товоқларига Странжанинг овқат қуйиб беришини тоқат блан кутишарди. Кечаги танишларимиз ҳам стол атрофидан жой олишди. Ниҳоят овқат бошланди. Кишилар овқатни хўр-хўр ичишар, чапиллатиб чайнашарди. Турли мавзуларда жонли суҳбат қизиқ кетди. Улар сиёсатдаги янгиликларни муҳокама қилишар, шу кечаси қандайдир бир дўкандорнинг кассасини ўғри уриб кетгани, «халқ золимлари», яқинда Мачиндан бир бадавлат турк келганлиги ва уни гум қилиш зарурлиги, бурноғи йил баҳорда Болгарияда бўлган жанглар, чорбаджиларнинг хасислиги тўғрисида сўзлашардилар. Бу қизиқ суҳбатда Бричковдан бошқа

ҳамма қизғин иштирок этарди. Странжа келтириб берган арзон, нордон винодан бирнеча стакан ичилгач, хэшларнинг кўзлари ёниб, гапларига яна жон кирди. Ла'натлаш ва сўкинишлар тобора кўпроқ эшитилабошлади. Энди улар қайсидир бир бадавлат болгарга ҳужум қилиб кетишди, тажаиглашиб баҳслашишди ва бир-бирларининг гапларини бўлиб юборишди.

— Агар мен унинг семиз қорнини ёрмасам Станчо Дерибея отимни бошқа қўяман!— деб бақирарди паҳлавон гавдали бир йигит, овқатни жон-жаҳди блан чайнар экан.

— Ла'нати бахил! Сариф чақа бермайди-я. Бизни очдан ўлдирмоқчи... Кўзимга кўринсин, бир адабини берайман!— дерди жиғибийрони чиқиб қорасоқол бир киши, қўлидаги вилкаси блан пўписа қилиб.

— Эшитдингларми? Бу чорбаджилар камбағалларнинг қонини сўриб, уларнинг пешона тери меҳнати ҳисобига яшамоқда. Мен сизга айтсам — турклардан ҳам олдин шу чорбаджиларни йўқ қилиш керак, ҳаммасини яксон қилиш керак, бошқа чора йўқ!— дерди «Свобода»¹ни жуда ҳурматловчи учинчи бир киши.

— Мана буни қарачи! — сўзга аралашди яна бири, — олдин ўзинг бир ишлаб, терлаб кўргин-да, иннайкейин бошқаларни, я'ни... Ёки сен, чорбаджилар пулни Петко Мравканинг ҳам'ёнига солиш учун. Йиғадилар деб ўйлайсанми?

Петко Мравка ўзига бу қадар дағаллик блан тил теккизган кишига таажжубланиб қаради, зардаси қайнаб кетди.

— Болқонда мен ҳам ишлаганман, тер тўкканман! Мен халқни ҳимоя қилдим, қон тўкдим!.. Бундай қарасам, сен у пайтларда сомсапазлик қилган кўри-насан...

— Сомсапазлик қилганманми, қилмаганманми — бу менинг ишим, — деб жекирди луқма ташлаган ҳалиги киши, винони зарда блан кўтариб, — истасанг, ҳозир оёқларимдаги жароҳатларни кўрсатаман. Жанг қилган ёлғиз сен эмас, бошқалар бу тўғрида жар солишмайди-да...

Бошқалар ҳам қизишиб кетди.

¹ Бухарестдаги Марказий революцион комитетнинг 1869—1872 йилларда Каравелов томонидан нашр қилинган газетаси.

— Димитрий, жим бўл! Мравка рост айтади! Чорбаджиларнинг ҳаммаси хоин — ҳаммаси ёвуз!

— Ҳаммасини қириш керак! — деб бақирди кимдир.

— Битсин бойлар! Яшасин халқ!

Стаканлар ҳам ҳадемай тўлиб турар, шовқин-сурон кучаяборарди. Чорбаджиларни ҳимоя қилаётган киши блан ёнма-ён турган икки хэш сўкиниш ва ҳақоратларни қўйиб, ёқалашиб кетди; иккаласи бир-бирининг сочига ёпишди. Ёқалашучиларнинг «Хоин! Жосус!» деган хитоблари эшитиларди. Ҳамма бир жойга гуж бўлди. Ба'зилар гўё бўғзига пичоқ қадалгандек бақираётган Димитрийнинг ёнига тушар, ба'зилар ундан ғазабланар эди.

— Ҳайда! Ҳайда уни! — деб бақирди бирнеча киши.

— Ҳайда, бойнинг жонкуярини! — қўшилишди бошқалар ва бирнеча сертомир қўл дармонсиз Димитрийни кўтариб кўчага чиқариб ташлаш учун зина томонга сургаб кетди.

— Отаман! Қўйворларинг! — деб бақирди Димитрий пўписа қилиб тўппончасини оларкан.

Агар Странжа орага тушмаганда бу жанжалнинг оқибати ёмон бўларди.

— Тўхтанглар! Қўйинглар Димитрийни! — деб бақирди у, ғазабдан ўзини йўқотган хэшларни итариб ташлаб.

— Эшак у! — деб бақирди Мравка, кўзларини ўйнатиб.

— Йўқ, эшак эмас, — деди Странжа, унинг сўзини бўлиб.

— Эшак эмас дейсанми, бўлмаса ким у?

— У ҳам бизга ўхшаган ватанпарвар. Мен уни жангда кўрганман. У қаҳрамон... Сизлар ноҳақсиз...

— Странжа, — деди Ҳожия зарда блан, — бу қанақаси бўлди энди? Биз айбдор-у, у киши покка чиқдим... Айб... бизларда эмишми? Нималар деяпсан ўзинг? Сен бизга қози эмассан!

— Сизларники ҳам тўғри, чунки сизлар ҳам менга ўхшаб камбағалсиз, ҳақсиз, дарбадарларсиз... Сизнинг ҳам зардангиз қайнаса арзийди...

Масаланинг бундай ҳал қилиниши гувуллаб кетган меҳмонларни тинчитди.

— Яшасин бизнинг довюрак байроқдоримиз, Странжа! Ура! — деб хитоб қилди Македонский стаканни кўтараркан.

— Ура! — деб юборди ҳамма бирдан, — чўқиштирайлик!

Стаканлар жиринглади, Странжанинг кўнгли бўшаб кетди, у титроқ қўлидаги стаканни кўтарар экан, тўлқинланиб сўзлади:

— Раҳмат сизларга, биродарларим, иззат-хурматингиз учун! Мен кекса қўзғолончига сизларнинг, сиз қадрдон биродарларимнинг қаторида бўлишдан кўра ортиқроқ қувонч йўқ. Бизнинг ватан учун олиб борган шонли жанглари Болгария унутмайди. Бу жанглар халқни уйғотди, унинг қалбига озодлик ва ҳақиқатга интилиш туйғусини жо қилди. Балки сиз мендан ҳозир бизни ким ҳурмат қилади? Ким бизни тан олади? — деб сўрарсиз. Хотиржам бўлинг! Ҳаммамиз одаммиз, ҳаммамиз болгармиз. Биз Ватан олдидаги муқаддас бурчимизни бажардик. Қилган ишимиз шу бўлди. Бизга яна нима керак? Пул керакми? Йўқ, бизга пул керак эмас, биз пул учун қон тўкканимиз йўқ, қон бутун Валахия бойларидаги ҳамма олтиндан қимматлироқдир. Ёки бизга уй-жой, молу дунё керакми? Ахир биз ўз хоҳишимиз блан бутун бор-йўғимиздан воз кечдик-ку. Молу мулк бизга керакмас энди. Биз ўз ватанимизнинг озодлиги учун қурбон бўлдик, буни учун биз биргина мукофотни истаймиз: Болгариянинг озодлиги! Истагимиз худди шунинг ўзи! Тўғри, бегона юртда ҳақсиз, қувғин, оч, дарбадар кезиш сизга оғир. Мен чолга ҳам хаста кўкрак блан бу майхонада хизмат қилиш қийин, шер суратли болгар байроғини кўтарган қўлларимда энди чўмич ушлаш менга, довюрак Странжага қийин! Кексайиб қолаяпмиз... Эҳ, биродари азизлар!

Хэшлар ўринларидан туриб, жимгина Странжанинг сўзларини тинглашарди.

У яна стаканни кўтариб, сўзида давом этди:

— Биродарлар, мутлақо ғам чекмайлик. Биз бунда қашшоқ, дарбадар кезаётган бўлсак, бизнинг оғаниларимиз у ёқда, Болгарияда бундан бешбаттар қийналмоқдалар. У ерда турклар таламоқда, ўлдирмоқда, хонавайрон қилмоқда. Бутун халқ қуллик зулмида фарёд чекиб, ундан қўтилолмаётир. Биз лоақал озодликдамиз-ку. Озод юришнинг ўзи — катта давлат. Умидсизланиш керакмас. Танамизда куч-қувват бор экан, томирларимизда қон юрар экан, қалбимизда душманга қарши ғазаб ўти ёнар экан, биз ватанимиз учун керакмиз. Биз кутган дамлар бу-

гүн бўлмаса эртага етиб келади. Биз бунга тайёр туришимиз керак. Мен ҳам қариган чоғимда, Болқон устида яна бир карра байроқ ҳилпиратиб, кейин ўлсам армоним йўқ. Балки биз яна кўп азоб чекармиз, балки Валахия¹ тупроғида жон берармиз, танимиз шу ерда чириб кетар. Майли, шундай ҳам бўлсин: қурбон беришга лаёқатсиз халқ—заиф халқ бўлади. Бутун Болгария қулликда. Биз ҳам кичик бир қурбон берсак берамиз-да. Чунки хэш бўлиш—қийналиш, курашиш, очлик азобини тортиш ва бу қурбон керак эканлигини тушуниш деган сўздир. Ҳа, биз ўзимизни қурбон қилганмиз... Майли! Шундай кишилар қанча кўп бўлса, Болгария учун шунча яхши. Мен сўзимни тугатайпман. Ўйлайманки, аҳвол тезда ўзгаради; Болгария халқи қўзғолон кўтарадиган кун узоқ эмас, шунда бизнинг кучлар ҳам иш беради, биз ҳам руҳан яшнаб кетамиз ва: «Озодлик ё ўлим!» — деб хитоб қиламиз ва бу ерда ит азобида ўлмасдан, жангда шон ва шараф блан ўламиз. Биз ҳали жанг қиламиз, азиз биродарларим! Болгариянинг озодлиги учун курашамиз! Яшасин Болгария!..

Байроқдорнинг чақириғини жамоат қудратли ва ҳаяжонли хитоб блан такрорлади. Бутун майхона ларзага келди. Қўзғолончиларнинг кўзларида чинакам ватанпарварлик ва фидокорлик алангаси порлади. Ақллар ёришди. Қалбларда оташ ёнди. Хэшларнинг қайғули ва сержаҳл қиёфалари олийжаноблик ва қатъият туйғулари блан ёришиб кетди. Ўткинчилар кўчада «Яшасин Болгария!» деган қудратли хитобни эшитиб жойларида тўхташар, эшик ёнига тўпланишар ва қизиқсиниб қоронғи ертўлага кўз ташлашар эди. Бричков завқ, ҳаяжондан титрарди. Ўз ватанпарварлиги ва ғурури блан мафтун қилаётган бу ажиб кишиларни бағрига босгуси келар эди. У бу кишиларда ягона улўф идеянинг тимсолини кўрарди. Унинг назарида кўз олдидаги одамлар оддий, ўлим кишилари эмас, балки азоб-уқубатлар, кураш ва шон-шарафлар учун туғилган аллақандай юксак сиймолар бўлиб кўринарди. Ҳатто эрталаб унинг зардасини қайнатган Македонский ҳам энди унга улкан ва олийжаноб бир одам бўлиб кўринарди. Странжанинг самимий, кучли ва таъсирли сўзлари эса ҳали ҳам унинг қулоқларида янграрди. У стаканни қўлига олиб, бир

¹ Румин ерида.

дақиқали жимликда ўзининг соф ва жарангли овози блан хитоб қилди:

— Ўртоқлар! Яшасин довюрак Странжа!

— Ура! — деб барабар қичқиришди хэшлар, — байроқдорни осмонга отиш керак! Осмонга!

Бирнеча бақувват қўллар кўнгли юмшаб кетган кекса байроқдорни баланд кўтарди. Бричковнинг кўзлари чақнар, юзлари ловуллар, ҳаяжондан ўзини йўқотган эди. Қўққисдан у кўтарган қадаҳ ҳамманинг э'тиборини тортди. Унга таажжуб ва севги блан боқишарди. Странжа ҳам уни дўстона нигоҳ блан олқишларди.

Македонский бирдан стаканни кўтарди-да, тантанали қиёфада деди:

— Жаноблар! Бричков кеча кечқурун Туркиядан келди. Унинг олийжаноб қалби асрий душманларимиз зулмига тоқат қилаолмади! У муҳтожлик, очлик уқубатларини биз блан бирга татиш учун бу ерга келди. У, бизнинг йўлимизни тутди, у ҳам бизнинг биродаримиз, онамиз Болгариянинг муносиб фарзанди! Шунинг учун мен, бизнинг энг ёш ўртоғимиз учун ичаман! Мен Бричков учун ичаман! Яшасин Бричков!

— Ура! — деб барабар қичқирди ҳамма. — Яшасин Болгария ёшлари! Уни осмонга отиш керак! Осмонга!

Шундан сўнг улар уялибгина турган йигитни шифтга етказиб осмонга отишди.

Бу — Бричковни хэшлар сафига қабул қилишдек гап эди. Ҳожи Димитр, Филип Тотю ва Панайотларнинг сафдошлари хотираларга берилиб кетдилар. Уларнинг дилида қайнаб тошган зўр ҳаяжон сиртга тепиб, қаҳрамонларнинг чок этилган сийналаридан чиққудай бўлиб турган эди.

Шу вақт қўшиқ янгради:

Труба янграр! Болқон инграр!

Бу халқ қўшиғининг қудратли садолари (қўл'ёзма-ларда махфий тарқалиб, бутун Болгарияда куйланадиган барча ватанпарварлик қўшиқлари у пайтларда шундай дейиларди) ертўлани бошга кўтарар, ташқарига отилиб чиқиб, йироқ-йироқларга кетарди.

Майхона эшиги олдида тўпланган оломон минут сайин кўпаярди. Ертўланинг торгина йўлаги оломонга

¹ Болгар шоири Добри Чинтуловнинг (1822—1886) халқ орасида қўшиқ бўлиб тарқалган ватанпарварлик шеърларидан.

нома'лум стенторларнинг¹ даҳшатли овозлари эшитилаётган махфий гор туйнугидек кўринарди.

Болгарлар эса баланд руҳ блан қўшиқ айтишарди. Уларга ҳатто Странжа ҳам жўр бўларди; қўшиқнинг «О азиз ватан, сен учун қиламан жанг!» деган жойига келганда унинг кўзлари ғазаб блан чақнар, қўли беихтиёр белидаги тўппончага борарди. Сўнгги куплетни айтиб бўлгач, ҳаммалари яна жойларига ўтиришди, юзлар бир-қадар хотиржам тус олди. Умумий кайфиятнинг кўтарилиши ва жанжалнинг босилиши дарбадар кишиларнинг руҳий жароҳатиға малҳам бўлди.

Оломон тарқалабошлаган ҳам эдики, кўча томондан кимдир румин тилида хитоб қилди:

— Булгари беци! («маст болгарлар!» — дегани эди).

Зинада бошда цилиндр ва қўлда ҳасса, яхши кийинган рангпар йигит кўринди.

— А! Владиков! — деб қичқиришди хэшлар қувонч блан.

Владиков — ўтмишда Раковский томонидан Белградда тузилган болгар легионида кўнгилли жангчи бўлган² кейин хэш бўлиб Панайот отряди блан бирга Старая-планина тоғлари, сўнг румин шаҳарларини кезган, ҳозир эса Бранладаги болгар мактабида муаллим эди.

— Баракалла, шоввозлар! — деди дўстона табассум блан Владиков, ярқироқ цилиндрини вино тўкилган столга қўяр экан. — Странжа дейман, бу гал ҳам шляпам майхонангдан қуруқ чиқмайдиганга ўхшайди-ку. Хўш, ишларинг қалай? Ҳали ҳам йигитларнинг ғами блан куйиб-пишиб юрибсанми? Ҳа, а прогос³ биласизми, мен нега келдим?

— Биз блан ичиш учун-да, — деди жилмайиб Македонский Владиковга вино қуятуриб.

¹ Стентор — Трояни қамал қилишда қатнашганлардан бири; овози фавқулодда кучли эди.

² «Болгар легионида кўнгилли жангчи бўлган...» — Легион 1862 йилда Г. С. Раковский томонидан Сербияда тузилган бўлиб, 800-га яқин жангчидан иборат эди. Бу легион Белграддаги турк қал'асини қамал қилишда иштирок этган. Раковский ўз легиони сонини ошириб, уни миллий озодлик армиясига айлантириш ва туркларга қарши очиқ курашга ўтиб, Болгарияни озод қилиш умидида бўлган. Брок, реакцион ҳукуматнинг талаби блан легион тарқатилиб юборилган.

³ Французча, «дарвоқи» ма'носида.

— Хўп, саломат бўлинглар. Лекин мен бунинг учун келганим йўқ; сизларда ишим бор. Келаси ҳафтага биз мактабда спектакль қўймоқчимиз. Шунга ким қатнашади?

— Бирон революцион, ватанпарварлик мақсади бланми? Агар шундай бўлса мен қатнашаман.

— Революцион мақсадда ҳамда асл ватанпарварлик мақсадида: гап шундаки... бир одамга пул йиғиб бериш керак...—Владиков хавфсираб эшик томонга қараб қўйдй.—Биз султонни ўлдириш учун юборадиган одамимизга,—деб сўзини тугатди у, овозини пасайтириб. Кейин, бу воқиа болгар революцияси учун қанчалик катта аҳамиятга эга бўлиши мумкинлигини пичирлаб тушунтирди.

— Хўп бўпти. Ҳаммамиз қатнашамиз.

— Мен подшо ролини ўйнаганим бўлсин,—деди Македонский; у, Войниковнинг¹ драмаларидан бирида бир гал шундай рольни бажарган эдим. У ҳокимлик наш'аси ва подшолик кайфини яна бир марта сурмоқчи эди.

— Мен яна лашкарбоши ролини ўйнайман,—деди астагина Мравка.—Агар пьесада шундай роль бўлса.

Подшо ҳам йўқ, лашкарбоши ҳам йўқ: драма «Ўғирланган Станка» — деб аталади.

— Ўғирланган Станкаси ҳам, йўқолиб қолган Лалкаси ҳам қурсин! Мен бунақанги хотинчалиш тамошаларда қатнашмайман!—деб қичқирди, шундай драма борлигини биринчи марта эшитаётган Македонский.

— Сен хайдук Желю ролини ўйнайсан.

— А! Хайдук ҳам борми?

— Одам ўлдириш ҳам, жанглар ҳам, отишишлар ҳам бор!..

— Мана буниси менга мос келади!—деди, хурсандлик блан Македонский чап мўйловини бураб..

— Сен Ҳожия, татар ролида чиқасан.

— Майли,—рози бўлди Ҳожия,—«Стоян—лашкарбоши»да мен негр бўлган эдим, энди татар бўламан. Ҳарқалай енгилроқ.

— Сенчи, Мравка? Сенинг ролинг.. Ўзинг қайсибирини ўйнамоқчи эдинг?

¹ Войников Добри — Болгар драматургиясининг асосчиси (1833—1877).

— Менга ўзингиз биронтасини танлаб берақолинг,— камтарлик блан жавоб берди Мравка.

— Сен пакана, букирроқсан. Сени кампир қиламиз. Овозинг ҳам тўғри келади. Менга ўқраймагин-да... Кампир роли — энг асосий роль. Ўзим чол ролини ўйнайман... Сенга Димитрий, Иова роли... Сенга Недов — Василий, қолган ҳамма иккинчи даражали ҳамда бошқа майда рольларни ўйнайди.

— Хўш, Станка ролини ким ўйнайди? — сўради Странжа.

— Станканими?

— Ҳа Станкани, қизни?

— Нима? Қиз ҳам борми? — ҳайрон бўлди жаҳли чиққан Македонский.

— Бор,—деди ўйланиб туриб Владиков,—энг муҳимини унутибман.—У, шу ердагиларнинг ҳаммасини бир-бир кўздан кечирди-да, қўшиб қўйди: — бу рольни биронта йигитга, ёш йигитга бериш керак... Мана бу... (Владиков Бричковга қарар экан, тутилиб қолди): улар бир-бирлари блан таниш эмас эдилар.

Бричков қипқизариб кетди.

— Аҳ, сизларни таништириш хаёлимга ҳам келмапти,— деди Македонский,— Бричков, Владиков.

— Нима! Сиз шоир эмасмисиз? — таажжуб блан сўради Владиков, Бричковнинг қўлини сиқар экан,— мен сизнинг поэмаларингизни ўқиганман... Шуларни сиз ёзганмидингиз?

Бричков баттар қизариб кетди ва уялинқираб гудурлади:

— Ҳа, меники... Лекин бу ҳечнарсанг..

— Сиз блан танишганимга жуда хурсандман. Бу ерга қачон келдингиз?

— Кеча кечқурун,— деди сўзга аралашиб Македонский,— Туркиядан, бизга ўхшаб Болқон тоғларидан эмас, отасининг дўконидан келган бўлса ҳам бебаҳо хэш. Энди у, бизнинг дўстимиз... Шоир денг? Ана холос, мен ҳечнарсадан беҳабар уни эрталаб шилиб олган эдим-а!.. — Кейинги сўзларни айтар экан тишларини қисиб,—майли, ҳеч гапмас, биз уни ташламаймиз,— деб қўшиб қўйди у.

Владиков сўзида давом этди:

— Хўш, Бричков Станка ролини қабул қилармикин? Бу ерда биз роль ўйнайдиган хотинни тополмаймиз.

— Қиз бўлмасам ҳам, бу рольни қувонч блан қабул қиламан,— деб жавоб берди Бричков.

— Ҳеч гапмас! Сени жийинтирсак, яхшилаб пардоз берсак ҳечким сезмайди. Бурун тагидаги қора мўйловингни упа блан бўяб юборамиз, ҳаммаси жойида бўлади.

— Шундай қолаверса ҳам бўлади! — деди жонланиб Македонский.— Унинг мўйлови мўйловми? Турган битгани тук. Бунинг аҳамияти йўқ. Утган йилги эсингдами? Бизнинг Гица гусарникидек шоп мўйлови блан княгиня Райна¹ ролини ўйнамабмиди. Жуда яхши чиққан эди. Саҳнада бунга эътибор беришмайди.

Бир дақиқа хаёлга чўмган Бричков кулиб юборди.

— Нимага куласиз?

— Биласизми,— деб жавоб берди Бричков гардонини қашиб ва кўзларини мўғомбирона қисиб.— Мен спектакльнинг мақсади тўғрисида ўйлаяпман. Наҳотки мақсади шу қадар улуғ бўлса?

— Худди шундай, ишон,— деди Владиков.

— Аммо бу иш охиригача етказилса,— деб сўзида давом этди Бричков,— биз йиғиб берган пул ҳам кўнглидагини амалга ошириш имконини беради, ва бир вақтлар тарих ўз сўзини айтиб, ўғирланган Санка султон Азизни² ўлдирди,— деганда, бу сўз бирқадар тўғри чиқади. Шундай эмасми?

— Қим билади? Балки тарих айтар ҳам... У бизга шунча муъжизаларни ҳикоя қилганки, ҳаммасига ишониш мумкин. Катта воқиялар кичик сабаблар блан бошланган пайтлар ҳам бўлган... Бу ертўла ҳам бутун империяни ларзага келтириши мумкин. Тўғриси айтганда, бу ишларнинг оқибати нима бўларкин деган фикр менинг ҳам кўнглимдан ҳеч нари кетмайди.

Странжа Владиковга яқин келди.

— Сен мени эсдан ҳам чиқариб юбординг-а,— таъна қилди у, чамаси умумий ишда иштирок этмоқчи эди.

— Сен ҳамми? Сен ҳам қатнашмоқчимисан? Бўпти, сен буфетчи бўласан. Фақат гап шуки... Бошқатдан кийиниб оласан... Яғири чиққан бу руминча жийиминг бўл-

¹ Болгар подшоҳи Петрининг қизи (925—963) Добри Войниковнинг шу номи драмасининг қаҳрамони.

² Султон Азиз — турк султони Абдул Азиз — 1861 йилдан 1876 йилгача ҳокимият тепасида турган.

майди. Бунинг устига юзингдаги тиртиқлар ҳам асабий хотин-қизларнинг ўтакасини ёради. Эҳ, бечора Странжа... Мен сени Старая-планинада, қўлда байроқ блан кўришни кўпроқ истардим, сенинг саҳнанг ўша ер...

Рольларни шу кун кечқуруноқ тақсимлашди, бир ҳафтадан кейин, кундалик репетициялар бошланди. Яна бир ҳафтадан кейин пьеса ҳам тайёр бўлди ва деворларга афишалар ёпиштирилди.

Султон Абдул Азиз эса бу гаплардан бутунлай беҳабар эди.

IV

Кўп ўтмай спектакль қўйиладиган кун ҳам етиб келди. Спектакль учун бир одамнинг уйидан арзон-гаровга бир зал ижара қилинди, тўғриси бу зал ҳам эмас катта даҳлиз эди. Уни чироқлар блан ёритилди.

Деворларга ўн иккита кичик фонарь осилган, валахияли скрипачи — лўлилардан иборат оркестр учун саҳна олдидан жой ажрагилиб, у ёрга ҳам бешта керосин лампа ёқилган (бу лампалар мактабдан олиб келинган бўлса керак, иккитасининг шишаси синиқ эди); эшик олдида осилган тўртта қоғоз фонарь билет кассаси блан буфетни ёритиб турарди, буфетда эса жиддий қиёфада Странжа турарди. Залга ўртадан торгина йўлак қолдириб, икки томонига тамошабинлар учун қатор номерли стуллар қўйилган эди. Бўш қолган бошқа жойларнинг ҳаммаси тик туриб тамоша қилинадиган ўринларга айлантирилган эди. Юпқалигидан саҳна кўринадиган қизил матадан парда қилишди-да, уни кўтариб тушириш учун оддийгина асбоб ишлашди: парданинг пастки икки учига иккита арқон боғлашди, арқонларни тортганда парда кўтарилади, арқонни юқоридаги бир тўсин устидан ташлаб олишди. Парда қўл блан туширилади; кейин икки сирли қўл парданинг икки томонидан чиқиб уни пастга тортарди. Парданинг юпқалиги тамошабинларга икки хил тамошани кўриш имконини берарди. Улар саҳна очилганда актёрларнинг ўйинини кўришарди; саҳна ёпилганда эса тамошанинг иккинчи бир тури бошланар, уёқдан-буёққа югуриб юручи шамлар, ажиб соялар, аллақандай даҳшатли маҳлуқларнинг силкинаётган қўллари ва талай хилма-хил манзаралар кўринар эди.

Энди биз парда орқасига ўтамиз.

Саҳнанинг ҳар икки томонида тор йўлкалар бўлиб бу актёрлар кийинадиган жой эди. Актёрлар кийимларини ўшаерда олмоштиришар ва ўз кийимларини қолдиришар эди. Шу ернинг ўзида яна анча нарсалар: стуллар, скамейкачалар, ўрмон манзарасини кўрсатучи кўк шохлар, катта сопол кўза, чолнинг овқатланиши учун керак бўладиган бир юмалоқ булка блан пиёз ва саҳнада бўлажак «жанг»да ишлатиладиган милтиқ, пистолет, тўппонча, қилич ҳамда ханжарлар тартибсиз равишда сочилиб ётарди. Бу ўлим қуроллариининг ҳаммаси, уларни кўтариб ҳақиқий душманга қарши жанг қилиш истаги блан ёнган ўша актёрларнинг ўзларига тегишли қурооллар эди. Шунини айтиб ўтиш керакки, Македонский ўзининг арнаутча милтиғи қаттиқроқ отилсин учун унга озмунча дори ва латта тиқмади. Бу уни айниқса қизиқтирар эди. Унинг ўзи чинакам хайдук сингарини кийинган: ёнбошида (ривоятда айтилишича) у туркни ҳамда унинг хотинини чопиб ташлаган ўша қиличи, бошида шер сурати солинган қалпоқ, елкасида албанча қизил чакмон, белида эса тўрт патронташ, икки ханжар ва икки пистолет кўринарди. Унинг қароқчига ўхшаш турқини шоплар киядиган оқ иштон, чўқай, тамаки халтача ва чақмоқтош яна ҳам тўқис қилиб турарди. Татар ролини ўйнаётган Ҳожия қаердандир қадим Валахия помещиклари-киядиган эски юнг қалпоқини топиб кийган эди. У қалпоқни оқ латта блан ўраб, қоракуя суртилган пешонасига бостириб олган, унинг юзи ҳам қора қилиб бўялган эди. Яна у узун қора мўйлов ҳам ёпиштириб олган; кийган кийими ва бутун қиёфаси уни бир тарихий расмдаги ёвузга ўхшатиб турарди. Мравка кампирга айланиб кетди ва таассурот мукаммал бўлсин учун ёстиқдан букур ҳам ясаб олди. Владиков эчки терисидан ўзига узун оқ соқол қилиб, уни иккита каноп блан бошига боғлаб қўйди: соқол ҳадеб қимирлайвермасин ва оғизга киравермасин деб, уни пастдан яна маҳкамлаб, канопни бўйнига ўради. Бричковнинг бетига упа-элик суртиб, уни икки юзи қипқизил Станкага айлантириб қўйишди. Драманинг бошқа қатнашчилари ҳам, қанча қўрқинчлироқ бўлсак, тамошабинга шунча кўпроқ ёқамиз деган ҳаёлда, турли латта-путталарни ўраб олишди. Бўнинг устига костюмлар танлаш, театр биносини ижарага олиш ва юқорида маълум бўлганидек, ўзининг спартайча камтарлиги блан ажралиб туручи саҳнани жиҳозлашда асосий рольни иқтисо-

дий характердаги мулоҳазалар ўйнади. Пьеса ҳам худди ўша мулоҳазаларга кўра танланди. Ниҳоят драмада қатнашадиган эшак ҳанграш овозини ижро этиш Ҳожияга топширилди; чунки унинг овози шунга энг мос деб топилган эди.

Тамоша зали одамга тўлабошлади. Билетни икки кун илгари сотиб олган бадавлат болгар савдогарлари ўз жойларини эгаллашга ошиқардилар. Бўйдоқлар ёлғиз, уйланганлар хотин, бола-чақаларини ҳам олиб келишарди. Бу жойга ўрта ҳол кишилар ҳам, камбағаллар ҳам, деярли қашшоқлар ҳам — хуллас, бегона юртда ўзларини болгар ҳис қилган, қалблари ватан соғинчи блан эзилган кишилар йиғилган; уларнинг дилларида диннинг муқаддас жойида унутилмас ва доимо ўзига ром этучи сирли образ — Болгария образи яшар эди! Шунинг учун турмуш мусибатларига бегона, совуқ ва ба'зан душман муҳитда яшаш учун олиб бориладиган доимий курашга қарамай болгар қалбидаги соғинч бошқача соғинч эди; у, киши бироз яланғоч тоғ чўққисидан туриб, пастга, ўзи туғилиб ўсган чаманзор водига тикилганда ҳис этгуси севинчга ўхшаш, янги ва оромбахш севинчини истар эди. Мана шу сабабли у пайтларда болгарлар томонидан румин шаҳарларида қўйиладиган ҳаваскорлик спектакълари катта воқна эди.

Ҳамма жой банд зал сабрсизлик блан парда кўтарилишини кутаётган тамошабинларнинг ғовур-ғувуридан гувуллар эди. Кўплар мазмуни талай кўзёшлар ва оҳ-воҳларга сабаб бўлган повестьдан ма'лум бўлган пьеса ни муҳокама қилишарди. Биринчи қаторда бола-чақаси блан ўтирган болгарнинг овози ҳамманикидан баландроқ эшитиларди. Бу одам машҳур ватанпарвар Дочкович эди. Болгарияни озод қилиш ҳаракатида доимий иштирок қилганлиги сабабли Дочковичнинг шахсий ишлари жуда кейинга кетди. Аммо у бунга ачинмасди. Барча болгарлар унга эҳтиром блан қарар эдилар.

— Матильда,— деди у сарғиш сочли дўндиққина қизчага, унинг бошини силаб туриб,— сен ҳозир татарлар келиб бир қизни ўғирлашини кўрасан. Тағин қўрқиб кетмагин!

Матильда жавоб бермади. У ажиб, шаклсиз соялар ўйнаётган қизил пардага тикилиб қолган эди. Бу кўришни қизчанинг э'тиборини тамом ўзига тортган эди: у

бошини кўтарди, оғзидан бармоғини олдида, отасига пардани кўрсатиб:

— Олабўжи!— деди.

Онаси кулиб, унинг пешонасидан ўпиб қўйди.

— Болажоним,— деди у, гўдакни эркалаб; кейин эрига ўгирилиб, сўради:— Никола, наҳотки анов ла'нати Македонский бугун яна ўйнаса?

— Македонский ўйнашга ўйнайди албатта, лекин у мутлақо ла'нати эмас,— хўмрайиб жавоб берди эр.— Ватан учун ўз ҳаётини қурбон қилаётган ватанпарварларни, халқ арбобларини ла'натлашга қандай тилинг боради, ҳайронман?

— Мен ла'нати демоқчимас, қўрқинчли демоқчи эдим... У узун шоп мўйлови блан худди хайдукнинг ўзи бўлади-қўйди,— деди хотини вилинқираб.

— Хайдуқлар ҳозир — софдил кишилар. Ҳақиқий қароқчилар деб чорбаджиларни айтади!

Бу сўзларни айтаркан асабдан чекка томирлари тортишиб кетди. Чамаси уни аллақандай бир ташвиш босган эди. Кишилар, ватанпарварлик йўлида бутун бор-йўғидан ажраган унинг ўзидан ҳам кулишлари мумкинлигини сезар эди у.

Бу орада оркестр янгради. Парда қия очилди ва ичкаридан икки киши тамошабинларга мўралади; бири қўй терисидан тикилган қалпоқ кийган, энгагида эчки жунидан қилинган узун оқ соқол; иккинчисининг ўткир кўзлари муғомбир, узун шоп мўйловининг учлари буралган эди. Ба'зи тамошабинлар диққат блан тикилиб, кулиб турган актёрларни танишди. Владиков бош ирғиб Дочковичга салом берди. Дочкович ҳам унга самимият блан бош ирғаб жавоб қайтарди.

Саҳнага тезроқ чиқишга ошиқаётган Македонский скрипкачиларга қўли блан ишора қилган эди, улар жим бўлишди.

Сув қуйгандек жимлик чўкди.

Парда қимирлаб кетди ва қат-қат бўлиб йиғилиб, аста кўтарилди. Тамоша бошланди.

Саҳнага биринчи бўлиб чол ролини ижро қилаётган Владиков чиқди. У, ўзини осойишта ва дадил тутар эди. У, шундай ҳаваскорлик спектакльларида кўп марта иштирок этган эди. Фақат гап ишни бузиб турарди; чунки энгакни қисиб турган каноп оғизни дурустроқ очишга қўймас ва у минғиллаб зўрға гапирарди. Кейинги кўри-

нишда унга ўрмонда овқатланишга тўғри келгандаги аҳвол айниқса оғир бўлди. У афтини ҳадеб буриштирар — бу кулгили ва шу блан бирга ачинарли бир ҳол эди. Бошига даққионусдан қолган қалпоқни кийиб, ҳамаёғига қоракуя сурган Ҳожия тамошабинларда зўр таассурот қолдирди. У саҳнага чиққанда ба'зи хотинлар кўзларини юмишди, кичкина Матильда эса отасининг пинжига кириб секингина: «Вой қўрқаяпман!» — деди, эшак ҳанграши залда гулдурос қарсақлар янграшига сабаб бўлди. Бу Ҳожия учун чинакам тантана эди (У, албатта, саҳна орқасидан туриб «ҳанграган» эди). Бричков, я'ни Станка ҳаяжондан танг қотган эди; тамошабинлар олдига биринчи марта чиққанлиги учун, у шу қадар эсанкираб қолдики, ҳатто гапини ҳам унутиб қўйди. Бахтига гапирадиган гапи ҳам озгина эди, шунинг учун у тошдек серрайиб қотган эди. Кампир, я'ни Мравка ҳам ўз ролини унутиб қўйди, лекин татарларнинг ҳужуми уни бу даҳшатли аҳволдан қутқарди; у, ўзига қилич тегар-тегмас «ўлиб» — йиқилақолди. Шунга қарамай тамошабинлар уларни завқ блан олқишлади ва полни оёқлари блан дукуллатишди. Македонский айниқса катта таассурот қолдирди. У, ҳаргал саҳнада пайдо бўлди дегунча залда гулдурос қарсақ янграрди.

Воқиа тез ривожланди. Ажойиб хилма-хил кийимлар бир кўриниб, бир йўқолиб турарди. Тамошабинлардаги қизиқиш ҳамон ортаборарди. Саҳнада аллақачондан бери олағовур ҳукм сураб ва актёрлар ўз рольларини унутиб, оғзига келганини гапиришар эди. Аммо буларнинг ҳаммасини жанг сурони босиб кетди. Отишув бошланди... Болгарлар татарлар блан жанг қилмоқда эди. Ғазабидан ўзини йўқотган, сочлари тиккайиб тўзғиб кетган Македонский ваҳший бир қиёфада саҳнада уёқдан-буёққа лапанглаб юрар ва фавқулодда абжирлик кўрсатиб милтықдан, тўппончадан, пистолетдан ўқ узар, бошқалар ҳам ундан қолишмас эди; тасир-тусир ўқ отишлар, шовқин-сурондан саҳна, зал ва ҳатто кўча ҳам ларзага келар эди. Бутун хона ўқ-дори тутунига тўлди ва аччиқ олтингугурт ҳиди тамошабинларнинг нафасини бўғди. Биринчи қаторда ўтирган жўпчилик хотинлар бурунларини дастрўмол блан беркитдилар, ба'зиларининг ранги ўчиб, ҳатто залдан ташқарига қочиб чиқдилар. Матильда додлаб йиғлар эди. Саҳнани тутун булути қоплади. Бу даҳшатли ғала-ғовурдан

чўчиб кетган полициячилар кўчадан югуриб киришди. Лекин жангни тўхтатишнинг иложи йўқ эди. Македонский жон-жаҳди блан саҳнада уёқдан буёққа чопар, ўзини у бурчакдан бу бурчакка отар, ўтириб олар, пистирмага биқинар, ғазаб блан бақирар ва ўқ узар эди. Унда хайдук ғайрати қўзиган, ўзининг саҳнада ўйнаётганлигини унутган эди.

Македонский назарида гўё у, ўз ўртоқлари блан бирга Старая-планинада жанг қилаётгандай эди. У жанг қизигида бирнеча кишини, жумладан негадир саҳнада яна пайдо бўлиб қолган Мравкани ҳам йиқиб қўйди. Ҳатто Странжа ҳам буфетини ташлаб, зал ўртасига югуриб чиққан ва жанг суронига ҳавас блан тикиларди; унинг қони қочган юзида ҳаяжон ва завқланиш ифодаси барқ урар эди. Даҳшатли журашнинг энг қизғин пайтида у чидай олмади ва:

— Маҳкам тур, Македонский!— деб бақириб юборди.

Аммо унинг овозини ҳечким эшитмади. Шовқин-сурондан тамошабинларнинг қулоғи битган, ўт очишлардан кўзлари қамашган эди. Шиддатли гулдурос қарсақлар давом этар эди.

Ниҳоят ўқ-дорилар тугаб, жанг тўхтади.

Пьеса қизишиб кетган Македонскийни ниҳоятда афсуслантириб, тинч ва осойишталик блан тугади. Залда сўнгги марта қарсақлар янгради, тамошабинлар актёрларни уч марта чақирдилар, шундан сўнг театрдан чиқиб кетдилар.

Шундай муҳим воқиалар рўй берган залда кўп ўтмай қоронғилик ва жимлик чўкди, актёрлар — хэшлар эса, байроқдорнинг майхонасида, узун стол атрофида ўтиришарди. Улардан базилари саҳна кийимида ва гримдалигича келаверган. Бричков Станканинг упа-эликларини, Ҳожия эса татарнинг қорақуясини ҳалигача артиб олмаган эди. Аммо бунга ҳечким эътибор қилмади. Ҳаммалари ҳаяжонли, кайфлари чоғ ва хушчақчақ эдилар. Ғалаба нишонаси блан маст бўлган Македонский ҳамон ўзига кедолмас ва Ҳожияга қараб хўмрайиб қўярди.

Странжа столга овқат ва бирнеча шиша вино келтириб қўйди. Кечки овқат бошланди. Гап фақат спектакль устида борар эди. Мақташди, танқид қилишди, ҳазиллашишди ва роса кулишди. Ҳамманинг димоғи чоғ, айниқса Странжа хурсанд эди. У Македонскийнинг жасорати учун мақтади, лекин унга стратегия бобида бироз

танбиҳ берди, шу блан бирга у, ҳатто 'агар бу нарсалар келгуси спектакльларда яна қайтариладиган бўлса хай-дук Желю ролини ўзи ижро қилажагини айтди. Бунни эшитган Македонскийнинг қовоғи осилиб кетди.

Буфетда сотилмай қолган барча нарсаларни еб-ичиб столда бўш товоқ-қошиқ, графиналар ва шишалардан бошқа ҳечнарсга қолмагач, ўзига э'тимод ҳисси блан тўлиб-тошган Македонский деди:

— Йигитлар, сизларга таклифим бор, Штраусникига бориб, Пильзен пивосидан бир ичиб келсак.

— Борганимиз бўлсин! Мен у жойга бормаганимга тўққиз ойча бўлди.

— Борамиз!.. Борамиз! Қимирланг тезроқ!

— Хайр, Странжа! Балки сен ҳам бориб қоларсан!

— Хайр, яхши ётиб-тур Странжа.

— Яхши боринглар, йигитлар!

Шундан сўнг улфатлар ғовур-ғувур сўзлашиб майхонадан чиқишди.

Жарангдор, ялпи қўшиқ кўча бўйлаб ўтди-да, тун оғушига сингиб кетди.

Эрталабга бориб спектакль учун йиғилган пулдан сариғ чақа ҳам қолмади.

Султон Абдул Азиз сақлаб қолинган эди.

V

Орадан икки ҳафта ўтди. Македонский қаёққадир дараксиз йўқолди. Македонскийнинг ғамхўрлиги туфайли, унинг ҳисобига кун кўрган Бричков, энди қуп-қуруқ қолиб қаттиқ қийинчиликларга ва очлик азобига дучор бўлди. У ўз уйини осонтгина ташлаб чиққандан кейин, ҳавойи йигитга йироқдан шу қадар мароқли ва жозибали бўлиб кўринган янги ҳаётнинг мусибати ва ноқулай шароитларини биринчи марта сезд. Икки-уч кунгача уни ва у блан бирга Ҳожия ҳамда Попчени Странжа қарзга боқди, броқ Странжа ҳам бетоб бўлиб ётиб қолгач, дўстлари оч қолишди. Ловияни бақирлатиб қайнатадиган ўт ўчиб қолди; бир энлик чанг босган кострюльлар, кўзалар ва стаканлар тартибсиз чочиблиб ётарди. Яқиндагина одамлар ва шовқин-сурон блан гавжум бўлган майхонада чанг-тўзон ва жимжитлик ҳукм суради. Ҳожия (ўзининг айтишича) қандайдир бир бойдан пул ундиргани кетди-ю,

қайтиб келмади. Попче уни кутди, тўғрироғи — майхонада икки кун оч ўтирди-да, қаёққадир бахт излаб кетди. Фақат Старанжанинг ҳол-аҳволидан хабар олиб туришга қарор қилган Бричков қолди. У, бу ажойиб одамни маблағсиз эмас (чунки ўзида ҳам сариқ чақайўқ эди) балки ма'навий суянчиқсиз ташлаб жетолмас эди. Странжанинг ҳечнарсаси егуси келмас, ейишга мажолли ҳам йўқ эди. Беморнинг иштаҳасизлиги, очлик азобига сабот блан бардош бераётган Бричковни қувонтирар, лекин у, ҳаётдан кўз юмаётган мўйсафиднинг оч-ноҳор ётишига жуда эзилар эди. Странжанинг юзи кун сайин ингичка тортиб мурдадек оқариб борарди; бу аломат эса ўлимдан дараж берарди. Унинг одатдан ташқари чақнаб турадиган равшан кўзлари ич-ичига ботиб кетди. Чеккасидаги эски жароҳатлар ўрни кўкарди,— кейин қорайиб кетди. Эс-ҳушини бутунлай йўқотмаган Странжа, Бричков кўрсатаётган меҳрибонликни ҳис қилар ва ба'зан кўзларидан ёш оқар эди. У Бричков блан тез-тез суҳбатлашар ва доимо Старая-планинадаги жанглардан ҳикоя қиларди. Бу қаҳрамонона жунлардан қолган хотиралар унга куч ва мадад берарди. У ўзининг тезда ўлишини билар, касалга сабот блан дош берар ва ўлимни меҳмон каби кутар, фақат уни бу жойда, ертўлада эмас, балки жанг майдонида қарши олмаётганидан ҳам чекар эди. Ба'зан унинг ёдига қариндошлари тушиб кетарди. У бир лаҳза туғишганлари тўғрисида гапирар ва яна турклар блан кураш ҳақидаги ҳикоясига қайтар эди. Бричков унинг ҳикоясини зўр эҳтиром блан тингларди. У кекса қаҳрамоннинг қонсиз лабларидан чиққан ҳарбир сўзни муқаддас васият каби қабул қиларди; кекса қаҳрамон тобора кам гапириб, кўп азоб чекар эди. Касал уни кўпроқ ортга судрар, Бричков бемор ёнидан жилмасди.

— Уғлим,— деди бир кун Странжа,— раҳмат сенга... Мени ташлаб кетмаганинг учун... Раҳмат, энди мен ёлғиз ўлмайман, энгагимни болгар боғлайди... Мусофир юртда — бу катта бахт. О, ватан!..

— Бёзовта бўлма,— пичирларди Бричков,— тинчлан, сендан ўтинаман!

— Раҳмат сенга, биродар, раҳмат! Мен тезда тамом бўламан, оламдан ўтаман.

— Йўқ, сенинг покиза номинг мангу яшайди! Сен қаҳрамонсан.

— Эҳ, Бричков!

— Агар қисматингда ўлим бўлса, сен бахтиёрсан, юзларингдаги мана бу шонли жароҳат доғлари блан, қалбингда ёрқин хотиралар блан кетасан. Болгария ўзининг азамат ўғилларини ҳечқачон унутмайди!

Странжанинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. У, нимжон қўли блан ўртоғининг қўлини қисди. Таскин сўзлари кекса қаҳрамоннинг дилига та'сир этар, лекин энди уни умид-орзулар тарк этган эди.

— Бричков, азизим!— деди у қаддини бироз кўтариб атрофга ночор жовдираб,— бу хизматларинг учун сенга қандай миннатдорчилик билдирсам экан! Ҳечнарсам йўқ... Мана бу сопол товоқлардан бошқа ҳечнарсам йўқ, уларни биров сариқ чақага ҳам олмайди. Сенга ёдгорлик учун қолдиргани ҳечнарсам йўқ.

— Мен учун сенинг мардона ишларинг ёдгорлик бўлиб қолади.

— Ҳа, менга қара. Сандиқда кичкина тугунчам бор. У кўпдан бери ётипти. Тугунчада иккита қимматбаҳо нарсаси бор. Уларни сен ҳам қадрла, Бричков ҳа, менинг ўртоқларим қаёқда, Македонский қани? Ҳожия қаёқда? Ўғлим, бор, ҳалиги нарсаларни сандиқдан ол, мен ўлим олдида уларни яна бир марта кўрмоқчиман... Эҳ, ватан учун ўлиш қанчалик лаззатли!

Бричков аста ўрнидан турди, сандиқни очиб, нарсаларни бирин-кетин олабошлади. Ниҳоят у юмшоқ тугунчани топди. Рўмолчани эҳтиёт блан ечиб, ундан қандайдир бир қоғоз ва бир бўлак чит олди. Қоғоз 1867 йилда революцион комитет томонидан нашр этилган мурожатнома, чит эса,— устида фақат «...ёки ўлим!» сўзлари сақланиб қолган эски байроқнинг бир парчаси экан.

— Муқаддас ёдгорликлар!

Ҳаяжондан Бричковнинг а'зойи бадани титрарди.

Странжа қаддини кўтарди.

— Менга бер, Бричков,— деди у.

Странжа бу нарсаларни авайлаб қўлга олиб, ўпди. Кейин заиф овоз блан, тўхталиб-тўхталиб деди:

— Буларни мендан қабул қилиб ол! Странжани унутма! Бутун ҳаётингни Болгарияга бағишла!

Икки кундан сўнг Странжа вафот этди.

Бричков унинг энгагини боғлади. Ҳамма идиш ва шишаларни сотиб, дафн қилиш учун сарфлади. Марҳумни қабрга ёлғиз ўзи кузатиб борди.

Болгар халқининг миллий озодлиги учун замин ҳо-
зирлаган кишилар ҳаётдан шу тахлит кўз юмар эдилар.

VI

Бричков Браилада саргардон кезарди. У, ўзининг эски танишларидан бир ғишт теручининг ҳужрасига жойла-
шиб олган Ҳожиянигина учратди. Бричковни ҳам шу
ерга жойлаштирақолишди. Ҳожия кундуз пристаньда иш-
лар ва топганини кечқурун келиб, дўсти блан баҳам
кўрарди. Броқ Ҳожия ҳар сафар ҳам иш топиб нон
келтиришга муваффақ бўлавермасди. Қиш бўлганлиги
учун пристаньда иш кам эди. Унда иккови ҳам оч қоли-
шарди.

— Отангга хат ёзиб, пул сўрасанг бўлмайдими?—
деб сўради бир куни Ҳожия.— Доим оч-ноҳор юравера-
санми?

Бричков қовоқ солиб деди:

— Отамга хат ёзишга юзим чидамайди, ундан бирон
нарсасўрагим йўқ.

— Нега?

— Сўролмайман-да.

— Нега сўролмайсан? Ахир сен унга ўғил эмасми-
сан?

— Андиша қиламан.

— Андиша? — таажжубланди Ҳожия.— Оч юри-
шинг ма'қулми?

— Шу ма'қул.. Мен кетишимда ундан жавоб сўра-
маган эдим. Келиб-келиб энди: дада, менга пул юбор,
дейманми? Бу қанақаси бўлади? Йўқ, сўрамайман... Бун-
дан кўра очдан ўлган яхши...

— Энди нима қиласан, бўлмаса?

— Ишлайман, қанақа иш бўлса ҳам қилавераман.

— Свишчовга қайтиб бормайсанми?

— Йўқ, иложи йўқ. Ҳозир турклар мендан гумонси-
раб қолишган, қайтиб борсам қамаб қўйишади. Шу
ерда, озодликда юрган яхши.

— Ахир сен бунақа ҳаётга ўрганмагансан-ку.

— Ҳечқиси йўқ, ўрганиб кетаман. Ундан кейин...
бир гап бўлар... Мен шуни кутиб юрибман.

Ҳожия таажжуб блан унга разм солди.

— Агар янги отряд тузилса,— қизаринқираб гапирди
Бричков,— мен у блан бирга Болгарияга ўтаман...

— Янги отряд? Мен ишонмайман.

— Мен бу гапни Свищовда эшитган эдим. Ахир биз туркларга қарши курашмаймизми?

Ҳожия ўйланиб қолди:

— Агар янги отряд тузилса, унга мен ҳам кираман... Ким билсин, балки шундай бўлар ҳам... Эштишимча Панайот яқинда Сербиядан қайтиб келармиш. Балки у, худди шу мақсадда келар. Ўлсанг ҳам лоақал қандай мақсад учун ўлаётганлигингни биласан-ку. Бу ерда ҳаёт ит ётиш-мирза туриш,— деб қўшиб қўйди Ҳожия ва туфлаб юборди.

— Македонский қаёқда?

— Молдавияда. Аллақайси бир помешчикда иш бош-қаручи бўлиб ишлаётган эмиш.

— Попчечи?

— Бир деҳқон пиёз экишда ёрдам берасан деб, унга бошпана берди. Қолганлар ҳам бирор ерга бориб ишла-шаётган ёки сен блан менга ўхшаб оч ўтиришган бўлса керак. Бу — ҳаёт эмас — каторга. Ит ҳаёти. Яхшиси отрядга бориш. Мен ўз қуролимни сотмасдан ҳалигача сақлаб юрибман.

Бричковнинг хаёлига тўсатдан бир фикр келди-ю, кўнгли ёришиб кетди.

— Ия, биродар, шу вақтгача тоза аҳмоқ бўлиб ўтирган эканмиз-да! Бу ёқда осонгина пул топиш йўли туриптию, шунча кундан бери оч юрибмиз-а.

Ҳожияга жон кирди.

— Қанақа йўл?

Бричков устидаги кийимларини кўрсатди:

— Қара, бу куртка ҳали япянги, шим ҳам яхши... Мен буларни шу ёққа жўнаш олдида олган эдим. Бунинг устига соат ҳам бор! Бу нарсаларни камида эллик франк-ка сотиш мумкин.

Ҳожия қувончдан яшнаб кетди:

— Қойил! Иккаламиз ҳам кўп лақма эканмиз-да! Йўғ-ей... Мен бунни айтишга ботинолмаган эдим. Қани юр бўлмаса, кетдик тезроқ.

Ҳожия: «Биз бойлик истамаймиз, бизга пул даркор эмас» қўшиғини ҳуштак қилиб чалиб, шу замониёқ Бричковни ифлос эски бозорга сургаб кетди.

Эртасига эрталаб Бричковнинг қиёфаси тамом ўзгариб қолган эди. Энди у эгнига чеккалари тўзиган, ёқасини ёғ босиб ранги айнаб кетган куртка, чарм блан

ямалган тиззаси йиртиқ эски шим, ботинка ўрнига солдатча кўҳна этик кийган эди. Илгариги кийимидан фақат байроқдор тақдим этган шляпа қолган эди.

Аммо кийимлари йиртиқ бўлган блан, қорни тўқ эди.

Икки дўст дарҳол турмушни бошқача қолипга солиб юборишди. Кичик мусофирхонадан иккита кроватъ қўйилган уйчани ижара қилиб, ресторанда овқатланабошлашди. Ҳар кун улар икки-уч хэшни ўз ҳисобларига овқатлантиришади. Ҳожия ҳатто бир ўртоғининг озгина қарзини ҳам тўлаб юборди. Бричковнинг иши яна юришиб кетди. У ватанпарварлик тўғрисида бир қўшиқ тўқиди; кечқурунлари уйда ўтириб шу қўшиқни айтар, ёш хизматчи қизни учратиб қолганда тегишиб, ҳазиллашиб қўярди. Ёшлик ҳамиша қайғу-ҳасратдан ғолиб чиқади. Бирнеча хушчақчақ ва қувноқ кунлар ўтди, шу блан бирга чўнтакдаги франклар ҳам учди-кетди.

Бир кун кечқурун эшик тақирлади. Қўшиқ айтиб юрган Бричков тўхтади-да баланд овоз блан:

— Entrez! — деди.

Мусофирхона хўжайини кириб келди. Унинг қиёфаси жиддий ва қовоғи солинган эди.

— Кечиринг, қўшиғингизни бўлдим,— деди у совуққина.

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ,— деди Бричков.— Хўш, нима хизмат?

Хўжайин истехзо блан кулди.

— Менга меҳмонлардан нима хизмат бўларди? Ҳақни вақтида тўлаб турсалар — бўлгани-да.

Бричков ўпкалаб унга қаради.

— Мен тўлаяпман-ку.

— Тўғри, лекин ўтган якшанбадан бери бир тийин тўлаганингиз йўқ. Ҳар икки кунда тўлаб туриш кераклигини биласиз-ку.

Бричков бир нафас хижолат тортиб туриб, яна гап топди:

— Хотиржам бўл, мен ҳақингни тўлайман!

— Нима блан? Қўшиқ бланми? Ўзингизда ҳечвақо йўққа ўхшайди. Мени кечирасиз-у, аммо ўзингиз учун ҳам, ўртоғингиз учун ҳам ҳақни шу бугуноқ тўламасангиз бўлмайди... Нега десангиз, бизни жуда кўп тушириб кетишган... Улар ҳам яхши одамлар эди, ичида ҳатто

¹ Киринг (фран).

сизга ўхшаган шоирлари ҳам бор эди. Гап шундай — ҳақни тўлаш керак.

Бричков ғазабидан тугоқиб кетди. У қолган сўнгги тўрт франкни олиш учун чўнтагига қўл солди-ю, броқ майда чақаларни олиб, ҳайрон бўлиб қолди.

— Йигирма саккиз франкни тўлаб қўйинг,— деди хўжайин Бричковга қараб, совуқ ва бепарвогина туриб.

— Пулимни ўғирлаб қўйишипти-ку,— деб хитоб қилди Бричков.

— Эски гаплар, бунақа майнавозчиликларни биламан... йигирма саккиз франкни тўланг.

— Менда пул йўқ. Қаандай қилиб тўлайман?..

Бричков жуда оғир аҳволда қолди. У, Ҳожиянинг келишидан умидвор бўлиб, беихтиёр эшикка қараб қўярди. Ҳожия келса кейин бир гап бўлар, деб ўйларди у. Хўжайин эса эшик ёнида қаққайиб, жавоб кутарди.

— Тўланг ахир!

— Тўлашга ҳечнарсам йўқ.

— Бўлмаса, мен сизни муттаҳам деб, полицияга топшираман. Биламан сенларни, ҳаммаларинг ҳам...

Бричков қипқизариб кетди, бошига қон югурди, муштини кўтариб, руминга ташланиб қолди:

— Итвачча! Овозингни ўчириб қўяман худди...

Бричков оғир мушти блан хўжайиннинг бошига бир туширди.

Хўжайин дод дейишга улгурмаган ҳам эдики, оёқ товушлари эшитилиб қолди. Кимдир даҳшатли овоз блан коридордан югуриб келарди.

— Фок! Фок! (Ёнғин! Ёнғин!)

Бу сўзларни айтиб овозининг борица бақираётган одам Ҳожия эди; у ўпкасини қўлтиқлаганча эшикка яқинлашиб келарди.

Хўжайин абжирлик блан Бричков қўлидан сирғилиб чиқди ва қўрққанидан ранги қув ўчиб, шапкасини ҳам тушириб уйдан чиқа югурди. У, мусофирхона номерларидан бирида ёнғин чиққан деб ўйлаган эди...

— Фок! Фок! — даҳшат блан бақирарди Ҳожия.

Ҳовлига оломон йиғилган. Кўчадан кишилар чопиб келар, қоронғида зир югуришарди.

— Фок! Фок! — деб бақирарди Ҳожия ва Бричковни зинадан пастга судрарди.

Улар ҳовлига чиқиб, оломонга аралашиб кетишди ва астагина дарвозадан ўтишди... Фок! Фок! Аммо ўт деган нарсанинг ўзи ҳечқаерда йўқ эди.

— Жанжал бўлади, тоза жанжал бўлади-да! — Ярим соатдан сўнг иккаласи шаҳарнинг нариги чеккасидаги кичик бир эшик олдида тўхташганда Бричковнинг Ҳожияга айтган биринчи сўзи шу бўлди. Бу ерда кўкатчи болгар яшарди, улар шу уйда тунамоқчи бўлишди.

— Қани, тақиллат,— деди Ҳожия, атрофга аланглаб қоронғиликка тикилар экан: у ҳалигача орқадан биров қувиб келишидан хавфсираар эди.

— Бунақанги комедияни қандай ўйлаб топдинг? Биласанми, бугун сал бўлмаса ишим пачава бўларди: тўлашга бир мири йўқ, яна руминни ҳам дўппосладим... Ҳа... тўхта... менга қара. Чўнтагимдаги анов тўрт франк пул йўқолди. Аниқ эсимда, бугун тушки овқатдан кейин қараганимда ҳам турган эди. Биров ўғирлаб қўйипти.

— Яхшики эсимга солдинг: сен ухлаб ётганимда бу пулни мен олган эдим.

— Сен-а?

— Олганим жуда яхши бўлган, бўлмаса Аслан бугун «Париж»га кириб уч капуцинер¹ ичипти, учта ширин кулча ебди, тўрт рюмка ромни урипти... Биляяпсанми, уч кундан бери туз тотмаган, чўнтагида ҳечнарсa йўқ... Шундай чиқиб кетолмасди. Эртадан кечгача ўтириб қулай пайтни пойлайди. Унинг пули йўғини сезган-официантлар този итдек ўраб олишган... Эшикка тикилиб-тикилиб қўяётганини сезиб, дарҳол ҳисоб қилиб тўрт франкни қистаб қолишади... Бу пулни қаёқдан олади дейсан? Худди шу вақтда мен кириб қолдим. Қарасам — жанжал кўтариладиган. Аслан муштлашишга ҳам тайёр бўлиб турипти. Полицияга одам юборишадиган... Ҳамманинг кўзи унда. Аблахлар болгарларни бу ерда ҳам шарманда қилмасин, бўйнини ерга эгмасин деб уларни, то мен бориб тўрт франк пулни олиб келтунимча шовқин-сурон кўтармасликка кўндирдим...

— Жуда яхши қилгансан. Уни қутқариб олдингми ишқилиб?

— Албатта.

¹ Ликёрнинг бир тури.

— Балодан уни ҳам худди мендақа қутқазибсан-да. Ҳа, айтчи, Ҳожия, мусофирхонадаги ёнғинни қандай сезиб қолдинг?

— Ана, эшикни ҳам очишаётганга ўхшайди... «Париж»дан қайтиб келаётганимда, сенинг хўжайинга қилаётган ширин муомилангни анча-мунча жойдан эшитдим-у, дарҳол ўйладим. Кўрдингми, мендаги ақл блан бутун империяни бошқарса бўлади. Қани, кир ичкарига!

Эшик очилиб, дўстлар уйчага кириб кетишди.

VII

Февраль ойининг бошлари эди. Шимоли-шарқий томондан эсаётган рус шамолидан ҳаво муз каби совимоқда. Ранги қув ўчган Бричков хаёл суриб, Браила шахрининг бўмбўш бир чеккасидан юриб келарди. Мусофирхонадан қочишгач, улар, Ҳожия иккаласи, шаҳар чеккасида, аввал ташландиқ тегирмонда, кейин, томи тешилган, ойналари синиб кетган аллақандай бир вайронада кун кечиришди. Кун кечиришди эмас, балки туннинг иккинчи ярмини ўтказиб юришди. Қолган бошқа вақтда улар илиқ қаҳвахоналарда ўтиришар, у ерда ўзларини қийнаётган очлик азобини бир амаллаб босиш учун ҳозирги сиёсий воқиаларни мулоҳаза қилишар, «шарқ масаласини» ҳал қилишарди. Лекин тун ярим бўлгач, официантлар дераза пардаларини тушириб, бўшаб қолган залдаги столларни йиғиштиришар экан, икки дўст ғамгин қиёфада ўз уйчаларига кетишар, қишки совуқда дийдираб оч қорин блан ухлагани ётишар эди. Икки дўст ихтиёридаги улкан ёншт печь доим уларни совуқ ва илтифотсиз қаршиларди; роҳатбахш илиқ ўрнига бу печьдан шундай даҳшатли совуқ чиқар эдики, ҳар кун эрталаб Ҳожия унга Руминиянинг энг паст қовоқхоналаридан йиғиб олган болохонадор сўкишларни челақлаб ағдарарди. Уларнинг биргина озиғи, у ҳам бўлса икки кунга ўн банилик кичик буханка нон эди; Ҳожия ҳафтасига уч марта, канда қилмай, бу нонни қандайдир бир раҳмдил нонвойдан олиб келарди. Ишбиларман Ҳожия ба'зан қаҳвахонага кириб, ўзи ҳамда Бричков учун бир-бир стакандан кофе сўраб оларди. Ба'зида у, Македонский каби абжирлик блан фрибгарлик қилиб карта ўйнардди. Ютган пулини (у доим ютарди) қашшоқлашиб қолган болгарларга ёрдам ва тамаки олиш учун

сарфларди. Қанчалик камбағал бўлса ўз иззат-нафсини шунчалик қадрловчи Бричков ўзи учун ҳечнарсга сўрай-олмас эди. У, Ҳожиянинг қистови билан икки марта отасидан пул сўрамоқ учун хат ёзишга ўтирди ва ҳаргал ҳам жаҳл билан хатни парча-парча қилиб ташлади. Дарбадарлик ва муҳтожлик унинг бахтли кунларидаги улусвор ва гўзал, лекин, афсуски, қиш совуғи ва очлик туфайли бошланадиган бош айланишга қарши ожиз бўлган ғурурини ҳам эгаолмас эди.

Ҳозир у аста қадам ташлаб, чуқур хаёл ичида борарди.

Бундан икки кун илгари Ҳожияни қамаб қўйдилар; бунга сабаб, афтидан, мусофирхонада бўлиб ўтган жанжал эди. Бу икки кун мобайнида Бричков туз тотмади.

У, ўз поэмасининг маҳаллий болгар дўконида ётган ташландиқ қақир-қуқирлар орасидан топилган бир-неча нусхасини бадавлат болгарлардан биронтасига сотиш учун олиб бормоқда эди. Ҳожия шундай қилишни илгарироқ маслаҳат кўрган, Бричков эса, ниҳоят, энди бунга бел боғлаган эди. Очдан ўлмаслик учун бу сўнгги воситага мурожаат этишга уни муҳтожлик мажбур этган эди. У садақа сўрашнинг бу усулидан бутун вужуди билан нафратланар, бу ҳалол иш бўлса ҳам, кишини хўрлар эди. У, ўхтин-ўхтин тўхтаб, қўлидаги китобларни улоқтириб уйга қайтгудек бўларди. Кейин яна йўлда давом этарди. «Йўқ,— дерди у ўз-ўзига,— менинг бу ишимни виждонсизлик ёки одобсизлик деб бўлмайди. Бундай усул билан лоақал вақтинча азобдан қутилиш мумкин бўлгандан кейин итдай очдан ўлиб кетиш тентаклик... Мен бўлсам бирон фойда келтиришим мумкинлигига ишонаман... Ҳали бирон ишга яраб қоламан. Ундан кейин, ҳали мен ҳечкимдан садақа сўраганим йўқ... Ўғирлик қилгани ҳам кетаётганим йўқ, нимадан уяламан! Бошқалар бўзини, ишчи меҳнатини сотганидек, мен ҳам ўз китобимни сотаман...» Бричков яқинда ресторанда бирнеча йигит унинг поэмасини мақтаганини (бу унинг учун бахтиёр дақиқалар эди), бадавлат болгар Х. эса, асар ҳақида анча дуруст фикр айтгани ва ҳатто уни қаердан сотиб олиш мумкинлигини сўраганини хотирлади. Эй танграм! Сан'ат ва поэзиянинг қадрига етучи кишилар дунёда жуда кўп!.. Улар орасида ватанпарварлар ҳам, бадавлат кишилар ҳам бор... Фақир болгарнинг китоби учун бир франк бериш уларга чўтми? Бу пул уларнинг ҳам-

ёнини қуритиб қўймайди-ку, улар бир нонушта учун бутун бошли франкни тўлаб кетишади ахир. У эса, бу бир франк пулга тўрт ва балки бугун бир ҳафта кун кўради. Яна бу болгарча янги китоб ва унинг номи... нега уни сотиб олмасин? «Ростини айтганда мен аҳмоқман,— деб таскин берди ўзига,— нимадан уяламан? Ўғирлик қилайми бўлмаса» Бричков шу фикрлардан кўнгли кўтарилиб, шаҳар маркази томон юриб кетди.

Аммо у, ўз-ўзини алдамоқда эди. Унинг дилида бошқа бир овоз-тахқир этилган иззат-нафс ва хўрланган ғурур овози гапирмоқда эди. У аллақандай қаҳрамонона бир ишга бораётгани, ўз-ўзини хўрлаётгани, ҳечкимга керак бўлмаган китоб учун садақа сўраётганини ҳис қилар, бунга ўзи иқдор бўлишни ҳам истамасди. У ўз тасаввурда валийне'матнинг хайрхоҳлик, раҳмдиллик ёки жирканиш ифодаси акс этган (ахир бунинг бир-биридан фарқи йўқ) юзини кўрар ва бундан унинг пешонасини совуқ тер босар эди.

Шу онда у ўғирликни афзал кўрди.

Лекин ўғирликни билса кошки эди!

Айни вақтда у блан учинчи бир овоз, шафқатсиз ва фавқулодда зўр кучга эга бўлган аллақандай бошқа бир овоз сўзлашабошлади. Бу ҳарқандай андишани рад эту-чи, ҳечқандай мантиққа бўйсинмовчи очлик овози эди.

За'фарон юзи ингичка тортиб, ўзгариб кетган Бричков қовоғини солди, ғазаб блан лабини буриб, гардонини қашиди-да, ўйга толди. Унинг кўксидан бемажол, мажҳул ва давомли бир фиғон узилиб чиқди.

У яна йўлида давом этди.

Бричков ҳозир яп-яланғоч, бўм-бўш ва ғамгин кўринган шаҳар боғини шоша-пиша айланиб бориб, дўконлар, қовоқхоналар ва карвонсаройлар ёнидан ўтган тор, лекин анча серқатнов кўчалар бўйлаб кетди ва ҳечқаёққа алангламай тўғри бадавлат савдогарларнинг дўконлари ўрнашган кўчага қараб юрди.

Бу жойда одам сероб эди. Қаттиқ совуққа қарамай шаҳарнинг бу қисмида савдо-сотиқ қизғин эди. Бричков лсақал биронта бойни кўраман деб, атрофга беихтиёр аланглар эди. Унинг кўзлари тинар, оёқлари толар, пешонасини яна совуқ тер босарди. У бойни қидиарди, лекин айни замонда бу даҳшатли валийне'мат учрамаса яхши эди, деб ўйларди. Бричков ўткинчиларнинг юзларига тикилиб қарар, лекин тасодифданми ёки у ҳаддан

ташқари ҳаяжонланиб, хижолат тортганиданми, ҳарқалай бирор танишни учратмасди. Унга учраётганларнинг ҳаммаси бегона, лекин шу блан бирга кўнглига яқин, яхши одамлар эди. Гуё унинг елкасидан тоғ ағдарилгандек бўлди. Очлик йўқолди ва у худди даҳшатли ҳаёлатдан қутилган каби чуқур тин олди.

«Яна яхши бўлди!»—деб ўйлади у ва шошилиб орқага қайтди.

Лекин шу пайт Бричков яқингинада ўзига қараб келаётган, унинг поэмасини мақтаган ўша болгар Х. ни кўрди-ю, данг қотиб қолди. У бир зум нима қилишни билмай қолди; қочишга ҳам тайёр эди, кейин ўзини тутиб:

— Нима бўлса бўлар! — деб гўлдиради.

Бричков бир тўда китоб ичидан ўз поэмасининг бир нусхасини олиб, бойнинг қаршисига юрди.

Қимматбаҳо пўстин кийган бой Х. дўконга кириб кетаётган эди, тўғри шу ёққа келаётган Бричковни кўриб тўхтади.

Бричков шляпасини бошдан олмайтуриб, у блан сўрашди ва суд қилинаётган айбдордек титроқ овозда деди:

— Х. жаноблари... Мен сизга ўз китобимни олиб келдим... билсангиз... Сиз бир гал бу китобни... шунинг учун мен...

Унинг овози бўлиниб қолди.

Х. қўл узатиб китобни олди. Уни варақлаб, анча вақт муқовага тикилди, сарлавҳани ўқиди, бирнеча марта йўталиб қўйди ва ниҳоят деди:

— Жуда яхши... Демак, бу китобни сиз ёзибсиз-да?

— Ҳа.

Х. муқовага яна бир марта назар ташлади, алланарсани ўқиди, китобни Бричковга қайтариб берди ва совқотган қўлларини бир-бирига ишқар экан деди:

— Шундай денг, Бричков жаноблари... Мен Еленадан бир сўраб кўрайчи, бу китобдан олдимикин. Агар олмаган бўлса кейинчалик биттасини оларман.—У табассум блан бош эгди-да, дўкон эшигидан ичкари кириб кетди.

Тарашадек қотган Бричков кўчада қолди.

Унинг боши айланар, кўзи тинарди. Йўловчилар уни туртиб ўтишар, у эса фақат бироз четланиб ҳамон йўлкада турар эди. У ўзининг бутун юрак ҳислари қуйилган, неча-неча тунларни уйқусиз шунга бағишлаган ва ниҳоят

унинг бутун ҳаёт-мамоти боғлиқ бўлиб қолган поэмасига умидсизлик блан боқар эди. Поэма унга ғоят аянчли, кераксиз ва ярамас бир нарса бўлиб кўринарди. У ўзини ҳам жуда почор ва бачкана одам ҳис қиларди. Унинг таҳқир этилган иззат-нафси ғазабга келган эди. У ҳал-лослаб нафас олар, ранги қув ўчган, худди яраланган йиртқичдек қутуриб кетган эди.

Бричков китобларни улоқтирди-да, бутунлай эси оғиб Дунай томонга юриб кетди.

Дар'ё соҳилига яқинлашгач, ҳамон ўзига келолмай, тараддудланиб тўхтади.

Қирғоқдаги музлаган дар'ёнинг қорамтир сатҳида катта музлар оқиб келарди. Қор блан қопланган болгар соҳили қаршидан унга совуқ ва илтифотсиз назар ташларди. Табиатни ҳам худди Бричковнинг дили каби қоронғилик ва умидсизлик чулғаган.

Ногоҳон таниш бир овоз уни бу хаёлатдан қутқарди. Бричков ўгирилиб қараса Владиков экан.

— А, Бричков! Бу ерда нима қилиб юрибсан? Туркияга қарши фитна кўтаргани келганинг йўқми, ишқилиб? — деб хитоб қилди Владиков ва унинг қўлини олди. — Ё тангрим, сенга нима бўлди? — чўчиб кетди у, Бричковнинг пахтадек оқариб кетган юзини кўриб.

Бричков унга совуқ ва бепарво назар ташлади-ю, индамади.

— Ия, а'зойи-баданинг яхлаб кетипти-ку! Юр буёққа! Бизнинг ҳурматли шоирга нима бўлди, ахир, сўзлаб бер.— Владиков шу сўзларни айтгач, уни қаҳвахонага судраб кетди.

Ҳаяжондан ҳали ўзини тутаолмаган Бричков, иссиқ чой ичиб ўзига келгач, аҳволини батафсил сўзлаб берди.

Владиков тутоқиб кетди.

— Чорбаджи! Бойлар, бераҳм ҳайвонлар! — деб қичқирди у мушти блан столни урар экан; ғазабидан унинг юзи ёниб кетган эди. — Бричков дейман, сен ҳам ўзингни хор қилиб, келиб-келиб ўшаларга ялиндингми? Йўқ, сен яшашни билмайсан! Юр мен блан бирга, бизникига... Менинг уйим — сенинг уйинг.

— Раҳмат, раҳмат Владиков,— деб ғудурларди кўнгли бўшаб кетган Бричков.

— Ахир Странжа ўлаётганида сен унинг олдидан узилганинг йўқ эди, буни мен яхши биламан... Энди

очликдан абгор бўлиб қолибсан-ку, бундан мен беҳабарман!.. Нималар ўйлаб юрган эдинг?

Владиков Бричковга ачиниб тикилар эди. Унинг озиб-тўзган юзи, жулдур бўлиб кетган кийими ва умуман аянчли қиёфаси ҳаркимнинг раҳмини келтиргудек эди. Владиков фақат алам блан эзиларди.

— Мен ҳам биродар, бу кунларни кўрганман... Ҳатто бундан баттарроғини кўрганман. Хор-зорлик менинг ҳам бошимдан ўтган... Бу ла'нати хўрлик азобини тортиш, оҳ! Мен турмушдан, ҳаёт учун курашдан, бошқа ҳар турли қабихликлардан чарчаганман, ҳа. Биз нега яшайпмиз, бунни биладиган фурсатлар яқин ўртада келармикин? — дерди Владиков ғамгин ҳолда, оромбахш илиқ ҳовур келиб турган уйнинг эшигини очар экан.

— Утир Бричков, исин. Бу бадбахт совуқнинг кучайиб кетганини қара-я!.. Петр тезроқ бориб овқатни келтир,— деди Владиков қоровулга, қимматбаҳо мовут пўстин блан қоракўл қалпоғини ечаркан.

VIII

Орадан икки ҳафта ўтди. Бричков Владиковнинг уйда яшамоқда эди. Владиков уни боқди, кийим-бошини тузатиб қўйди. Кўп азобларни тортган Владиков мусофир юртда чақасиз қолиш нима эканлигини яхши билар ва бошқаларнинг мусибатларига ҳам раҳм-шафқат блан қарарди. У, тақдир томонидан азоб-уқубат, муҳтожлик, атрофдагиларнинг хурофоти ва совуқ муносабати блан кураш йўлига улоқтирилган Бричковга ғамгин боқар эди; ахир энг кучли табиатга молик бўлган кишилар ҳам бу йўлдан боришга тоб беролмай ҳалок бўларди.

Бир куни Бричков уйда ёлғиз ўтирарди; кимдир эшикни тақиллатмай, куч блан итариб очди-да, тўғри ичкарига кириб келди.

Бу киши Македонский эди.

— Салом биродар! — деб бақирди у, Бричков блан ўлишаётиб,— икки кундан бери сени қидирмаган жойим қолмади; сен бўлсанг ҳечнимани ўйламай-нетмай иссиқ жойда мушукдай буқиниб ўтирибсан... Сенга Ҳожиядан салом.

— Ростданми, уни бўшатишдими? — деб сўради хурсанд бўлиб кетган Бричков.

— Бўшатишди, я'ни тўғрироғи, уни ўтган куни мен

бўшатдим, ҳозир у кулбада маза қилиб сенинг поэма-
нгни ўқиб ётипти... Ўбба жин ўргурей! — деди Македонс-
кий уйга аланглаб,— бу каззоб Владиков тўра бўлиб
кетипти-ку... Биз пати чиқмаган жўжалардек совуқда
дир-дир қалтираб юрибмиз... Майли, бизга барибир...
Сенга бошпана берипти-ку, ахир яхши-да... Энди сен
румин совуғидан ҳам, румин очлигидан ҳам қутилдинг...
Хўш, аҳвол қалай? А? Қани бир қараб кўрайчи, хумпар
Владиковнинг мана бунисида нима бор экан. Гаримдори
солинган колбаса чиқиб қолса-я?

Бу сўзларни айтар экан Македонский девор шкаф
олдига бориб уни бемалол очди. Шкафдан каттагина кол-
басани олди-да, узун пичоқ блан катта-катта кесиб оч
кўзлик блан поққос туширакетди.

— Ҳид билишда йиртқичдан ҳеч қолишмайсан,— деди
жилмайиб Бричков,— тагин ҳаммасини уриб қўйма...
Бўкиб ўласан-а.

Македонский колбасани ўнги-терисига қарамасдан
еб туриб, ҳарзамон бир мўйловини силаб қўярди.

Сўнг у, қўлини яна шкафга тикди, ундан бир шиша
вино олди ва ютоққандек уни ҳам бир кўтаришда
қуритди.

— Тўйга борган Краль Маркога¹ ўхшаб еб-ича-
сан-а... Эсингдами? Владиковга ўзинг жавоб берадиган
бўлдинг, энди... Шу вақтгача қаерда йўқолиб юриб
эдинг?

Македонский колбасанинг сўнгги бўлагини еб, даст-
рўмол блан оғзи ва мўйловини артди, кейин пичоқни
белбоғига қистириб олиб деди:

— Қаердан келдинг дейсанми? Богдан ёнидан кел-
дим... Нега десанг—ла'наги мамалигахўрлар² мени
қишнинг ўртасида ишдан бўшатиб юборишди.

— Сени ишдан бўшатишдимми?

— Аниқроқ биламан десанг: мени муттаҳам деб ҳай-
даб юборишди.

— Яна бирорта «қаҳрамонлик» кўрсатдингми? Яқин-
да бизда ажойиб ишлар бошланиб қолса керак, бундан
хабаринг борми? Болгарияда бунга тайёргарлик бош-

¹ Краль Марко — Болгар ва серб халқ эпосининг қаҳрамо-
ни, турк босқинчиларига қарши жанговар курашчи.

² Руминлар демоқчи.

ланган. Биз ҳам бу ерда нима иш қилишимиз кераклигини ўйлашимиз лозим.. Билдингми?

— Ура! — деб бақирди Македонский.

— Биз ўзимиз, ўз кучимиз блан отряд тузишимиз керак... Бойлар қаршилиқ кўрсатишяпти, лекин биз ишни уларсиз ҳам битирамиз... тушундингми? Бу отряд Сербияга боради...

— Қойил, Бричков! Сендан ажойиб хэш чиқади девдим-ку! Қойил! Албатта Сербияга боради! Биз Сербия орқали ўтамиз. Бу турк итлари сен ше'рингда айтган «Сокин оқ Дунай»дан чумчуқни ҳам ўтказишмайди... Эҳ, бу иш учун яна бир шиша винони оппоқ урсанг арзийди... — У яна бир шиша винони чиқариб баланд кўтардида: — Яшасин озодлик! — деб хитоб қилди ва бир томчи қолдирмай ичди.

Бричков қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди:

— Бунақа карнай иштаҳанг блан бор-йўқ озиқни шипириб кетасан-ку. Ўзингни тий, Македонский! Ватандошинг Александр Македонский ҳам ўзини тиёлмаганидан ўлган, эсингдан чиқарма.

— Нима қипти, унда мен ҳам улуғ зот сингари ўлар эканман-да. Сен авлиё Иван Кукузельга ўхшаб беш кун суринкасига рўза тутиш нималигини билмайсан, биродар... Агар мен шу кунларда ўлганимда тўппа-тўғри жаннатга тушар эдим, сўзимга ишонавер.

Эшик аста очилиб, Владиков кириб келди.

— Оҳ-о-о, Македонский! Хуш келибсан! Қаерларга йўқолиб кетдинг? Ўзинг ҳам худди ўлмас жухуднинг! Ўзгинасисан! — Владиков унинг қўлини маҳкам қисди.

Аммо Македонский бунга қаноатланмай унинг лабидан уч марта ўпиб олди.

— Ия, бирор жойдан ичиб олгансан шекилли? Хўш, ишларинг қалай? Нима янгиликлар бор?

— Сенга ҳамма молдаванлардан салом. Менга қара Владиков: мен тайёрман! Бричков янги планни гапириб берди, мен ҳам унга қўшиламан... Сербиядан ўтган ма'қул...

— Ўтир, ўтир, бу тўғрида сўзлашамиз, — деди Владиков, ловиллаб турган печь ёнидаги стулга бемалол ўрнашиб олиб.

¹ Улмас жухуд — Абадий саргардонликка маҳкум этилган яхудий Агасфернинг (ўрта асрларда ёзилган) афсонавий образи.

Лекин, бўшаб қолган очиқ шкафага кўзи тушгач, ярим ҳазил, ярим жиддий қиёфада меҳмонга мурожаат қилди:

— Бу қанақаси оғайни, мени яна шипшийдан қилдингми?

— Яшасин коммунал — деб хитоб қилди Македонский пўх, чақноқ кўзларини ўйнатиб.

Владиков ички чўнтагидан конверти очилган хат чиқарди, уни ўқиди, сўнг яхшилаб тахлаб яна яширди. Бричков блан Македонскийга диққат блан тикилиб, жиддий тусда гапирди:

— Кеча мен Бухарестдан иккинчи хатни олдим. Ҳозир у жойда ўртоқларимиз актив ишламоқдалар. Улар Бихорда Сербияга отряд юбориш керак, деган қарорга келганлар. Ғайрат блан ишга киришиш керак. Панайотнинг ўзи ҳам Бухарестга келмоқчи бўлган. Болгар халқини қўзғаб қўйиш зарур. Тўғрими? Сен, Македонский, Браилада қоласан. Бу ерда кераксан.

Македонский Владиковнинг буйруғини эшитгач, худди хафа бўлгандай унга тикилиб қолди.

— Бу ерда қоламанми, йўқми — бу менинг ишим, — деб ғудурлади у, қовоғини солиб. — Мендан нима истайсиз, шуни шартта айтинг қўйинг. Агар Мидхат подшоҳнинг қўл-оёғини боғлаб келтириш бўлса ҳам тўғри айтаяверинг... Македонский очликдан қочсаям, ўлимдан қочмайди. Агар сиз уни билмасангиз, ўзингизга ёмон.

Бу сўзларни айтаркан Македонский зарда блан мўйловини бураб қўйди.

— Поп келмасдан жаноза ўқима, — қовоқларини солиб шеди Владиков, — иш жиддий. Браила ва унинг атрофидаги ҳамма йигитларни Бухарестда йиғиладиган ўртоқларга қўшиш учун бир жойга жамлаш керак. Бу иш сенга топширилади, Македонский.

— Бўпти. Мен йигитларни тўплаб, керакли жойга ўзим бошлаб бораман.

— Бу ишларнинг ҳаммасини гардонингга оласанми, Македонский?

— Ҳаммаси бажо келтирилади.

— Хўш, бунга маблағ қаердан олинади? — сўради Бричков.

Владиков ўйланиб қолди.

— Бу хусусда хатда ҳеч гап йўқ. Жин урсин! Йипларга кийим-кечак, озиқ-овқат учун маблағни ким берэкан?..

Македонский сирли бир қиёфага кириб, дадил гапиди.

— Бундай ишлар учун маблағ берилмайди, олина Владиков унга савол назари блан боқди.

— Гапингга тушунмаяпман.

Македонский хўмрайиб қолди.

— Бўлмаса мени маст, гапирган гапини ўзи ҳушунмаяпти, деб ўйлар экансан.

Шундан сўнг у қўлларини чўнтакка тиқиб, бир буҷакда жим ўтираверди.

Македонский ҳамиша вино ичганда дастлаб жуқувноқ кайфиятда бўлар, кейин хафа бўлиб қоларди. Унинг табиати ўзи шундай эди. Шунинг учун Владиков бунга аҳамият бермай Бричков блан суҳбатни давс этдирди.

Хэшлар муаллимнинг уйида янги планни муҳокама қилиб, хуфтонгача ўтиришди. Кайфи тарқаган Македонский пул берилмайди, олинади деб, яна исбот қила бошлади. Броқ улар ҳечқандай хулосага келишаолмади. Кўўтмай Владиков театрга кетди, унинг қандайдир болга танишлари ложадан жой олиб таклиф қилишган эди. Македонский блан Бричков ёлғиз қолди. Улар яна анвақтгача гаплашиб ўтиришди, ниҳоят Бричков ухлади. Македонский гўё аллақандай оғир бир ташвиш енгмоқчи бўлгандек бошини қўллари блан қисиб, ҳампечка ёнида ўтирар эди. У, қарийб ярим кечагача 1 ҳолатда ўтирди. Кейин ўрнидан турди, қотиб ухлаётган Бричковга диққат блан тикилди, унга астагина «хайртун» тилаб, оёқ учида хонадан чиқиб кетди.

Эрталаб уйқудан турган Бричков, аллақачон кийин олиб, ўйчан, бесаранжом бир қиёфада хонада уён-бујораётган Владиковни кўриб ҳайрон бўлди.

— Бричков,— деди у, дўстига яқин келиб,— шу кекўнгилсиз бир ҳодиса рўй берди.

— Ҳодиса?

— Менинг бутун кийим-бошларимни ўғирлаб кетшипти.

— Нима? — Ҳаяжонга тушди Бричков.— Мен ҳечнаса билганим йўқ-ку... Наҳотки бутун кийим-бошни оли кетса?

— Ҳа. Кечаси қайтиб келиб қарасам, шкафим бўшаб қолипти... Македонский қай вақтда кетган эди?

— Билмайман... Ухлаб қолган эдим.

— Бу худди ўшанинг иши. Қасам ичаман, бун Македонский қилиб кетган.

Таажжубдан Бричков анграйиб қолди.

— Қоровулнинг ҳайвонлигини айтмайсанми, қотиб қолипти, ҳечнарсани эшитмапти ҳам. Бун кўргинки, фақат меники эмас, сенинг нарсаларинг ҳам ўғирланган.

— Демак, мени ҳам шилиб кетишипти-да?— деб сўради Бричков атрофга ҳовлиқиб аланглар экан.

— Сени ҳам, мени ҳам. Нима қилдик энди! Бу муттаҳамни қидириш керак.

Владиков қалпоқ ва таёқчасини олиб эшикни очган эди, остонада Македонский блан тўқнаш келиб қолди.

— Салом, Салом!.. Жуда барвақт туриб кетибсизлар-у!— деди у қувноқ овоз блан бамайлихотир жилмайиб.

Владиков унга жавоб ҳам бермай, ғазаб блан тикилиб турарди.

— Бугун яна қаттиқ совуқ бўлаяпти.— деди сўзида давом этиб Македонский, ойна олдида бўйнига галстук ўрнига қизил рўмолча боғлаб туриб.

Ниҳоят Владиков гап бошлади.

— Македонский,— деди у астагина,— бугун бизникига ўғри тушипти.— Македонский бақрайиб қолди.

— Бутун кийим-бошларимизни олиб кетипти: меникини ҳам, Бричковникини ҳам.

— Шу бугун кечаси-я?— таажжуб блан сўради яна Македонский.

— Ҳа.

— Ахир мен ярим кечагача шу ерда эдим-ку!

— Ундай бўлса, ўғри қандай қилиб кирган. бунисига тушуниб бўлмайди. Мен уйга соат ўн икки яримда келдим; қарасам ҳечнаrsa қолмапти.

Македонский оҳ-воҳ қилиб, таассуф билдирди; ноинсоф ўғриларни койиди; нега ўзи бу нарсадан беҳабар қолганига ҳайрон бўлди ва бу жойда эрталабгача қолмаганлиги учун ўзини ўзи койиди; бу ёвузларни топиб, қонга беламоқчи бўлди; дурустроқ бир полицияси йўқ деб, «мамалигахўрлар»ни сўкди, бунинг аламига полиция бошлиғининг ётоқхонасидаги бутун буд-шудни кўтариб чиқажагини, бун хатто «мамалигахўрлар»га ҳам сездир-маяжагини айтди; Бричковга раҳми келиб, унга самимий

таассуф билдирди ва бу ўғирлик уни жуда ғазаблантириб юборгани ва у ўғриларга нисбатан қанчалик аламзада бўлганлигини кўрсатиш учун мингларча даҳшатли сўзлар айтиб момақалдиноқ гулдиратди ва яшин чақнатди.

Шундан ярим соат кейин тор бир кўчада Македонский пакана букри яҳудий блан учрашди. Бу эскифуруш эди.

Улар анча вақтгача пичирлашишди... Кейин Македонский аллақандай, хайдукча қўшиқни ҳуштак блан машқ қилиб кўчанинг нариги бетига ўтди-да, кўздан ғойиб бўлди.

У шаҳар чеккасидаги Попченинг Ҳожия иккаласи бошпана қилган кулбасига қайтиб, ўз дўстлари блан учрашди. Попче Ҳожияга қандайдир бир қўл'ёзмани ўқиб берар ва қаҳ-қаҳ уриб куларди.

Македонский бош қимирлатиб улар блан саломлашгач, ҳали йиғиштирилмаган ўрнига қалпоғини ташлади ва оғир тин олиб, унга ўзи ҳам ағанади.

Бирнеча вақт жим ётгач, у чидайолмасдан гап бошлади.

— Бугун Владиковникига ўғри тушганидан хабарларинг борми? — Попче ўқишни тўхтатди:

— Нима дейсан? Бўлмаган гап!

— Мен ҳозир ўшаёқдан келаяпман. Унинг бутун кийимбошларини ўғирлаб кетипти.

— Шуми? Ҳеч гапмас. Баҳс бойлайманки, унинг кийимларини Зильберштейн ўғирлаган эмас,— деди Ҳожия (Зильберштейн шаҳарда тайёр кийимлар сотадиган энг бадавлат савдогар эди).

— Лекин биласанми, мен бемаза аҳволга тушиб қолдим, ўйлаб қарагин! Мен бу ишдан мутлақо беҳабар эканлигимни айтиб, роса гапирдим, ишонтиришга уриндим. Ўзинг ўйлаб кўр — қандай бўлмағур аҳволга тушиб қолганман...

Ҳожия кулиб юборди. Македонский овозини пасайтириб сўзида давом этди: — мен ярим кечагача Бричковнинг уйида у блан бирга эдим, ҳа, дарвоқи' Бричков сенга салом айтди... Бричков блан бирга эдик... Владиков театрда кетган эди. Ҳа, ҳа, Владиков театрда эди... Ундан кейин мен ҳам кетдим... Кейин қарабсанки, худди мен эшикдан чиқишим бланоқ уйга ўғри кириб, бор-йўғини кўтариб кетипти... ҳа, ҳечнарсани қолдирмапти. Тушунаяпсанми? Менинг аҳволимни бир ўйлаб кўргин... келиб-

келиб тўғри одамдан гумон қилишади... Ҳа, тўғри одамга тақалади. — Македонский руминчасига боплаб сўқиниб олди.

Ҳожия унга муғомбирона қараб қўйди-да Попчега ўгирилди...

— Қани Поп, ўқи, буёғини ўқи.... Македонский, Попга қулоқ сол, у Петрескунинг ша'нига памфлет ёзипти.

— Кимнинг ша'нига? Ҳалиги руминга айланаётган Петровнинг ша'нигами? Бу эшакнинг та'зирини бериб қўйиш керак... Ўқийвер, Поп!

Попче йўқ соқолини одати бўйича бирнеча марта силаб қўйди, мағрур қиёфада эшикка бир кўз ташлаб э'тибор блан қўл'ёзмани бошдан ўқиди:

— «Эҳ, отагинам Петреску...»

— Ия, ше'р блан ёзилганми? — хурсанд бўлди Македонский.

Попче ҳа дегандай гурур блан бош қимирлатиб қўйди.

Миянг йўқдир тариқча!
Қарғамисан ё зағча...
Хиёнат қилиб халқингга,
Сотилдинг мамалигага...

— Йўқ, йўқ... негадир унча қовушмаяпти... — безовталаниб қолди Македонский, бундай қофиялардан унинг поэтик ҳиссиёти таҳқирланган эди. — Бундай сатрларни қофия қилиб бўлмайди. «Хиёнат қилиб халқингга». Ундан кейинги сатр қандай эди?

Попче хиёл хўмрайди-да, қайтариб ўқиди:

Миянг йўқдир тариқча!
Қарғамисан ё зағча...

— Бунисини эшитдим, буниси сал-пал эпқага келган,— илтифот блан ма'қуллади Македонский.

Попче давом этди:

Хиёнат қилиб халқингга,
Сотилдинг мамалигага...¹

— Буниси ярамайди... Бирида «халқингга», бошқасида «мамалигага» бўлган,— деди Македонский ўз билармонлик блан талтайиб.

— Йўқ, яхши, жуда яхши!— деб сўзга аралашди Ҳожия,— нега ярамайди? Халқингга-а-а... мамалигага-

¹ М а м а л и г а—жўхори бўтқа (рум.).

а-а... кўрдингми, иккаласи ҳам «а» ҳарфи блан тамом бўлаяпти... Уёғини ўқийвер, Поп... уёғи яна яхши.

Попченинг рангпар юзи роҳатбахш табассум блан ёришди. У йўқ соқолини яна бир силаб қўйиб, ўқишда давом этди:

Қорнингни семиртирмоқдасан
Қашшоқлар ҳисобидан!
Эй, Петреску...

— Тишш!.. — деди унга Македонский зарда блан, — сен оғайни, ше'р ёзишни суралардан ўрганганга ўхшайсан... Мени кечиргин-у, лекин Баришиковнинг қовоқхонасида скрипка чаладиган Генко Ланджуняк ше'рни сендан дурустроқ ёзади.

Попче бундай қаттиқ масхарага чидайолмади. У ше'р битилган қоғозни яхшилаб тахлади-да, зарда блан қўйнига тиқиб, заҳарханда блан деди:

— Сен ше'рдан нимани билардинг... Тавба! Ахир ҳечбалони тушунмайсан-ку! Ше'рда ҳамма нарсани ёзаверади: мен сенга «О бўлгар-рода»¹дан ўқиб бераман, истайсанми? Мана кўрасан, шоирлар ҳам шунақа ёзишади. Ше'рда ҳарқанақа ёзиш мумкин...

Попче дарров қўйнидан бир китоб чиқариб ўқимоқчи бўлди.

— Буёққа қаранг, Бричков келаяпти, — деди бирдан Ҳожия ойнага қараб.

Эшикдан жулдир кийимда ҳаллослаб Бричков кириб келди.

— Мана Бричков ҳам етиб келди... Попче ше'р ёзабошладими, йўқми, у ҳозир айтади-қўяди! — деб қувониб кетди Македонский.

Бричков ҳамма блан сўрашиб чиқиб, Ҳожияни тюрмадан бўшаб келиши блан қутлади ва:

— Жаноблар, мен олдингизга муҳим бир иш блан келдим, — деди.

Македонский гуноҳкор одамдай унга қараб қўйди.

— Муҳим янгиликлар бор, — деб сўзида давом этди, Бричков. — Бухарестдан яна одам келди. Юринглар тезроқ, Владиковнинг уйда йиғилиш бўлади.

Кўп ўтмай уларнинг тўртталаси муаллимнинг кватирасига етиб келишди.

¹ К. Сапунов томонидан Болгария тарихи бўйича ёзилган бадном асар; Христо Ботев бу китобни қаттиқ қоралаган.

Мактабда бирнеча ватанпарвар ва талай хэшлар иштигишлигига эди. Владиковнинг олдидаги столда конферти очилган хатлар ва бир даста «Свобода» газетаси ётган эди. Владиков ўзини ҳаят жиддий тутар, лекин бу муамлоқо тунги ҳодиса сабабли эмасди. Бошқалар ҳам жиддий қиёфада эдилар. Афтидан уларнинг ҳаммасини муҳим бир масала қизиқтирган эди.

Янги келган хэшлар салом-алик қилиб ўтиришди.

— Биродарлар,— деб гап бошлади Владиков вазмин ва таъсирли оҳангда,— иш жуда муҳим. Биз мусофир юртда ҳўб саргардон бўлдик, очлик азобини тортдик. Энди маълум бўлишича биз жонажон ватанимизга фойда келтирадиган, Болгария учун яна керак бўладиган фурсат қўқинлашиб келмоқда. Биз синовдан ўтишимиз зарур. Турк золимлари ҳаддан ташқари ёвузлашиб, ваҳшийлашиб кетганлар, бу тўғрида «Свобода»дан ўқишингиз мумкин. Халқ қўзғалишга, ўзини беш асрдан буён қийнаб келаётган золимларнинг занжирини парчалашга тайёр; биз биродарлик қўлиминизни ёрдамга узатишимиз керак. Шундай эмасми?

— Ёрдам бериш керак! — унинг фикрига қўшилди Хўжия.

— Биз ёрдам беришимиз зарур! — деб қувватлади Попче.

— Золимларга уруш! — қизғин хитоб қилди Македонский.

Владиков бош қимирлатиб маълумлади ва сўзида қавом этди:

— Бухарестдаги ўртоқларимиз Сербияга отряд юбориш фурсати келди, деб қарор қилишти; отряд у ердан бизнинг қадрдон ватанимизга ўтади. Шу муносабат билан ўқдан одам келди. Улар биздан ёрдам сўрашяпти, хўш, розимисизлар?

— Ҳаммамиз, ҳаммамиз розимиз!

— Яхши, бундан ташқари Браила ва унинг атрофидаги деҳқонлар ва бошқаларга ҳаммасини айтиб бериш керак, улар ҳам тайёр туришсин. Уларни албатта тўп-лаш зарур: бизда қанча куч борлигини билишимиз керак. Бу ишни Македонскийга топширайлик.

— Тўғри, Македонскийга топшириш керак.

Македонский ўз ташаккурини изҳор қилиб мажлисга ҳарбийча честь берди.

— Панайот отрядни Сербия чегарасида, Кладово кутади. Болгарияда эса, София округи комитетлари аҳолини тайёрлаб қўйган. Шаҳар аҳолиси ҳам, деҳқонлар ҳам тайёр. Левский ҳозир Рушчукда, Тонка¹ кампирнинг уйида. Аммо у, буёққа ўтаолмайди. Унда бизга хабар қилиниши керак бўлган анча-мунча гаплар йиғилиб қолган. Қандай қилиб хабар олинса экан? Хат блан бўлмайди. Хуллас, унинг олдига ўртоқлардан бирини юбориш керак; бу одам довиорақ ва эпчил бўлиши лозим; унга қўзғолоннинг плани, кунни, энг муҳим нуқталари ва бошқа муҳим тафсилотлар тўғрисидаги барча зарур маълумотларни олиш вазифаси топширилади. Бундай масъулиятли вазифани бажариш учун Рушчукка бориб Левский билан учрашаоладиган ва туркларга сездирмасдан қайтиб келаоладиган ботир ва эпчил киши керак. Ўзингизга маълумки, турк соҳилида ҳар юз қадамда биттадан қоровул туради. Бундай одамни ҳозир Бухарестдан топиш имкони бўлмади, энг мувофиқ кишилар топшириқ олиб кетишди. Дунайни муз қоплади, қайиқнинг ҳам кераги бўлмайди. Айтайлик бир кечада, румин соҳилидан турк соҳилига ўтиш мумкин, лекин энг муҳими — одам топиш. Апостолнинг² кўрсатмаси бўлмаса биз кўр-кўрона ишлаган бўламиз.

— Шундай иш учун наҳотки бухарестлик ватанпарварлар орасидан бирор киши топилмаса?.. Шармандалики! — деб ғудурлаб қўйди шу ердагилардан бири.

— Балки йўқдир, — деб жавоб берди унга бошқаси.

— Бор-ку, лекин ҳечким бўйинини дорга тутгиси келмайди-да. Ҳаммаси ҳам муғомбир йигитлар, — деб қўшиб қўйди учинчиси.

— Жаноблар, бунда танқидга ўрин йўқ. Уларда шундай одам борми, йўқми, бунисини билмайман, лекин бизга ёзган хатларида бундай киши йўқ, дейилган. Бу, албатта хавфли иш? Бунга жасорат қилган киши, ҳозир Христов айтганидек, дорга илиниши ҳам мумкин. Аммо

¹ Тонка кампир. — Машҳур болгар ватанпарварлари ака-ука Обретеневларнинг онаси; болгар революционерларининг конспиратив ишларида фаол қатнашган.

² Бу жойда Левский назарда тутилади.

бундай улуг иш учун ким жонини аяйди! Биз, халқ ишига ёрдам беришда Браила қаҳрамонлари ҳечқандай хавф-хатарлардан қўрқмаслигини кўрсатиб қўямиз, Мен аминманки, бундай ишга ҳаммамиз ҳам тайёرمىз.

Хэшлар жим турарди.

Бирортаси сўзга чиқмасмикин, деб Владиков ҳаммага бир-бир назар солар эди.

Броқ ҳечким сўзга чиқмади.

— Агар кимда-ким менинг фикримга қарши бўлса, ёки бошқа фикри бўлса, айтсин.

— Йўқ, қаршилар йўқ... Тўғри, тўғри! — деди бирнеча овоз.

Орага яна жимлик чўкди.

Владиков ғайри шуурий равишда столдан «Свобода» газетасининг бир сонини олдида ўқийбошлади. Чамаси у, ўтирганларга Левскийнинг олдида кимни юбориш тўғрисида ўзаро сўзлашиб олиш имкониятини бермоқчи эди. Улар ўзаро пичирлашиб кетишди, лекин айтишга ботинолмас эдилар. Раиснинг ўзига ҳам, мажлис а'золари учун ҳам мушкул бир вазият туғилган эди. Улардан биронтаси ҳам ёнидаги ўртоғига: «Сен бор ва ҳалок бўл!» — дейишга жур'ат этолмади. Ҳарқандай бўлса ҳам Левскийнинг олдида одам юбориш зарурлигини ҳамма тушунар, лекин Дунайдан ўтиш хавфли эди. Соҳилдаги турк соқчиларининг ўқидан омон қолиш ёки Рушчукда дордан қутилишга умид кам эди.

Орадан бирнеча минут ўтди — бу минутлар ҳаммага ҳам соатлардек узоқ туюлди.

Ниҳоят Владиков индамай газетани столга қўйиб, ўрнидан турди-да, оқариб кетиб, бўғиқ овоз блан иккитасига сўзни айтди:

— Мен бораман.

Шуни айтдию ўтирди.

Норози товушлар эшитилди.

— Биз кўнмаймиз! — деб бақирди бирнеча киши.

— Бу бўлмаган гап, Владиковнинг бориши мумкин эмас, — деб чувиллашди бошқалар. Ўтирганларнинг қони қизиб кетди. Хэшлар ғовур-ғувур сўзлашиб, қўлларини пахса қилишар ва куйиб-пишиб ўзаро бахслашарди. Бундай дақиқаларда иш енгил кўчади.

Владиков ҳам шундан фойдаланди:

— Биродарлар, мен боришни истайман. Розимисиз? Бундай шарафли ишга мени муносиб кўрасизларми?

— Ҳа, ватан учун қурбон бўлишга ҳаммамиз ҳам муносибмиз!

— Чек солинсин! — деб бақирди биров.

— Чек солинсин! Чек солинсин! Тўғри, тўғри... чек соламиз! — деб дарҳол бу фикрни ҳамма қувватлади.

— Бўпти!

Гўё масала ҳал бўлгандек хэшлар ҳам енгил нафас олдилар.

Шу вақтгача жим ўтирган Бричков сўз сўради.

Орага сукунат чўкди.

— Жаноблар, — деб гап бошлади у, қўлларини тушириб, бошини эгиб туриб, — агар байроқдор ҳаёт бўлганда ҳозир йиғлаб юборарди. Севикли ватанимизнинг озодлиги учун қурбон бўлишга ҳаммамиз ҳам тайёрмиз. Болгария ҳали ҳам ўзининг довиорақ ўғлонлари блан фахрланиши мумкин. Шонли хэш номини ҳечким ерга урмайди. Ҳечким!

Кимнингдир:

— Тўғри! тўғри! — деган овози эшитилди. Бричковнинг ҳаяжонидан таъсирланган Владиков унинг сўзини бўлмасликка ишора қилди.

Бричков сўзида давом этди.

— Ҳа, бу ҳақ гап: кимки ҳозир Рушчукка боришга жазм қилса, у тўппа-тўғри балонинг оғзига, ҳатто ўлимга боради, деб атаса бўлади. Хўш, бизни кутиб турган жангларда-чи (ишқилиб худо ўша кунларга етказсин!) бизни ўлим кутмаяптими, ахир? Ахир золимларнинг рўй-рост жангдаги ўқлари, Дунай соҳилидан тунда бориб келишдан кўра хавфсизроқми?

— Тўғри, бизни ҳамаёқда ўлим кутиб турипти! Бричков тўғри айтади, — деб қичқирди хэшлардан бири.

— Ўлим бизни худди она ўғлини кутгандек кутмоқда, — қўшиб қўйди бошқаси.

— У бизни ма'шуқа ўз ошиғини кутгандек кутиб турипти, — бу фикрни қувватлади. Бричков, — менимча масала ким ўзини қурбон қилишга тайёр эканлигидамас, балки, ким бу топшириқни бошқаларга қараганда яхшироқ уддалаб келади — мана бунда. Айтайлик, агар бу одам Рушчукни яхши билмаса, у ерда унинг керак пайтда ёрдам бераоладиган ишончли дўстлари бўлмаса, у азамат Тонка кампирни танимаса, кампир буни танимаса, қандай қилиб Левский блан учрашади, турклар чангали-ан омон қолади? Чек солишнинг нима кераги бор?

Менимча бу ишда чек солиш ярамайди. Яхшиси, ичимизда қайбиримиз Рушчукни дурустроқ биламиз — мана шу нарсани бамаслаҳат, ўртоқларча мулоҳаза қилиб чиқайлик. Агар орамизда Рушчукни яхши биладиган одам бўлса топшириқни бажариш ҳам ўз-ўзидан ўшанинг зиммасига тушади. Шундай қилиб ўртоқлар, ишнинг унуми учун мен, Рушчукни яхши билучи киши сифатида ўзимни таклиф этаман...

Атрофдан яна ғовур-ғувур кўтарилди.

— Йўқ, мен бораман! — ўрнидан сапчиб туриб бақирди Македонский. — Бричковнинг бориши мумкин эмас — Бричков Рушчукни яхши билмайди, Рушчукда у, фақат поездда келаётганда йўлакай тўхтаб ўтган. Уни сезиб қоладилар-да, тутиб олиб осадилар... Македонский эса Рушчукда олти ой яшаган, Македонский Рушчукдаги ҳарбир итни танийди. У Тонка кампирнинг ўғиллари блан март улфатчилик қилган; у Тонка кампирнинг уйига қай томондан боришни ҳам билади. Бу уйга тор кўчадан борадиган йўлни ҳам, катта йўлдан борадиган йўлни ҳам, қирғоқдан чиқадиган йўлни ҳам билади, бунинг устига у Бричковдан ўн икки ёш катта, ҳамда дорга осилиш учун тутқич ҳам бермайди. Мана шунинг учун ҳам Рушчукка Бричков эмас, Македонский бориши керак.

Македонский жим бўлди, унинг юзи ловулар, кичкина кулранг кўзлари безовта аланглар, гоҳ афтидан душман бўлиб кўринаётган Бричковга жаҳл блан тикилар, гоҳ зарда блан Владиковга боқиб қўяр эди.

Яна:

— Македонский борсин, Македонский бориши керак! Бричков фикридан қайтсин, — деган овозлар янгради.

Македонский тантанали қиёфада ҳаммага бир-бир қараб чиқди ва гўё «Македонский мана бундай одам, кўрдингми!» дегандай Владиковга тикилиб қўйди.

— Мен фикримдан қайтдим, — деб рози бўлди Бричков.

— Биродарлар, — деб сўз бошлади Владиков, — мажлис ахли Левскийнинг олдига бориб келишдек хавфли ва шарафли иш учун Македонскийни танлади... демак, сен Македонский, эртадан ёки индиндан қолмай поезд блан Гюргевога жўнашинг керак. Левский фақат икки кун — йигирма тўртинчигача кутади. Энди хэшларни ким тўплашини ҳал қилиб оламиз. Мен бу ишга Ҳожияни таклиф қиламан.

— Бўпти! — деб шовқинлашди хэшлар.

— Македонскийнинг йўл ҳаражатларини ўйлаш керак,— деб қўшиб қўйди Владиков.

— Бундан хотиржам бўлинг,— унинг сўзини бўлди Македонский.— Эртага бирорта бойдан юз франк пулни қойил қиламан. Бу менинг ишим.

Хэшлар бу ерда бўлиб ўтган гапларни чорбаджилардан сир тутиш тўғрисида бир-бирларига сўз бериб тарқалишди.

Зарур кўрсатмалар ва мактублар блан та'минланган Македонский эртаси кунни Браила вокзалидан Бухарестга жўнаб кетди.

Македонский Владиковнинг уйидан ўғирлаган кийим-бошларини пуллаб, йўл ҳаражатларига яратди. У, бошқа жойдан пул қидириб юрмади.

Х

Йигирманчи февраль. Бу қиш кечки совуқлар икки ҳафтадан буён шимол томондан муттасил эсиб турган изғириқ шамол блан тобора кучайиб борар эди. Дунай тўхтади. Аёз улуғвор дар'ё сатҳини қалин муз блан қоплади. Илғари Дунай дар'ёсининг мағрур тўлқинлари жўш урган жойларда энди шимол томондан Валахия текисликлари блан қўшилиб кетган, жанубда юксак тепалар блан ўралган теп-текис оқ дала ястаниб ётарди. Бу далалар устида зағчалар ғамгин чағилларди. Яқингинада сокин тўлқинларни ёриб пароходлар ва қайиқлар қатнаган жойда табиат томонидан бун'ёд қилинадиган кўприк пайдо бўлди; бу кўприк устида жонсиз дар'ёнинг бир соҳилидан иккинчи соҳилига дадил ўтаётган араваларнинг ғилдираклари ғирчиллар. Пиёдаларнинг қора кўлкалари кўринар эди. Уларнинг тагида, бир метр чуқурликда эса, бесаранжом қалбнинг ташқи совуққонлик ниқоби блан яширинган ис'ёнкор эҳтироси каби сершовқин, ғазабкор қора гирдоб мавжланар эди. Турк томонида унда-бунда узоқдан сахро устида сочилиб ётган сағаналарга ўхшаб кўринучи пастак ёғоч кулбалар ва қор пардаси блан қопланган узоқ далалар кўзга ташланар эди. Тунда у жойларда ярқираб турган чироқлар қоп-қоронғи румин соҳилидан бораётган ёлғиз йўловчининг диққатини жалб қиларди.

Бу ёлғиз йўловчи — Македонский эди. Эгнига руминча калта пўстин ва бошига қўй терисидан тикилган қалпоқ

кийган Македонский, орқа томондан пўстин тагига яшириб қўйилган тўппончани айтилмаса, худди деҳқоннинг ўзгинаси эди; тажрибали қўл бу тўппончани дарҳол сезиб олиши мумкин эди.

Кеч соат тўққиз-ўнлар эди. Кимсасиз дар'ё устидан шиддатли изғириқ эсарди. Македонский бир жойда қотган соқчи солдатдек қирғоқда тик турар ва қоровуллик постларининг қизил чироқларига диққат блан тикиларди.

Ногаҳон бу қўзғолмас кўланка ним қоронғиликда олға жилди ва Дунайга қараб юрди. Македонский нишабликдан тезгина пастга тушди ва учи найза қилиб йўнилган ёғочга таяниб, ғадир-будир муз устидан пайпаслаб юриб кетди. Уйқу оғушида ётган дар'ё устидаги кенг даладан тунда арвоҳ каби юриб бораётган бу қора кўланкадан даҳшатлироқ, сирлироқ ва маш'умроқ нарса йўқ эди.

Македонский йўлсиз жойдан тўғри кесиб борарди. У қаттиқ муз устидан товушсиз қадам ташларди. Фақат таёқнинг ўткир учи музга дўқ-дўқ қадалиб борарди.

Македонский дар'енинг ўртасига боргач, оз-моз дам олиш учун тўхтади. У, шарқдан эсаётган муздек шамолга орқа ўгириб ўх тортди. Босиб ўтилган йўл узоқ бўлмаса ҳам музнинг баланд-пастлиги уни чарчатди. А'зойибадани терлаб кетди.

Шамол қор даласининг оппоқ кафанига ўралган ўлик устида дафн қўшиғини куйлаётган каби кимсасиз тун сукунатино мудҳиш нидога тўлдирад, тинимсиз ғувилларди.

Македонский бироз дам олгач, дадил ва шаҳдам қадамлар блан яна олға юрди.

Қўққисдан унинг олдидан қоронғи бир йўлка кўндаланг чиқди. Бу йўлка Дунай ёқасидан чўзилиб кетган ва охири кўринмасди. Қорайиб кўринган бу чўзиқ йўл муз блан соҳил ўртасидан ўтган уч қадамча кенгликдаги ариқ эди. Афтидан бу жой дар'енинг қиш совуғида ҳали яхламаган бир қисми эди. Македонский кутилмаган бу тўсиқ қаршисида ташвиш блан тўхтади. Қўрғошинсимон даҳшатли сув мудҳиш ғовдек, унинг кўз ўнгида аста шовулларди. У диққат блан ўнг ва чап томонга қаради, броқ. Дунай юзини енгил парда блан қоплаган оппоқ қорда қора йўлканинг чеки кўринмасди. Македонский бирнеча минут хаёл суриб қолди. Тунги изғирин унинг юзини чимчиб олар, лекин бунини сезмасди. Ниҳоят кескин бурилди-да, тез-тез юриб изига қайтди. Тўсатдан хаёлига

бир фикр келди, тўппа-тўғри румин соҳилида кўрини турган ёлғиз кулба томон йўл олди. Эпчиллик блан нишабдан чиқиб олгач, бир ёғоч уй олдига келиб қолди. У таёқни ташлади-да совқотган қўлларини бироз иситиш учун бир-бирига ишқалайбошлади, сўнгра ёғоч деворга қўл чўзиб бир тахтани тортди, уни силтаб-силтаб суғириб олди. Тахта кўчаркан, қулоқ пардасини йиртгудек тарақлаб кетди ва кулба эшиги очилди.

Эшикдан соч-соқоли тўзғиб кетган, қўпол руминча пўстин кийган, қалпоқсиз бир киши чиқиб келди. Македонскийнинг қўлини дағаллик блан ушлаб, бақириб юборди, у:

— Тўхта, босмачи! Тахтани нега олдинг?

Лекин Македонский уни назар-писанд қилмай тахтани судраб кетаверди.

Нома'лум киши уни куч блан иториб ташлади:

— Босмачи!

Македонский ўлжани қўймай, руминга бир ўқрайди-да:

— Наридур! — деди астагина.

— Ташлаб кет буниди! Кимсан ўзинг?

— Йўқол нари! — деди яна бўғиқ овоз блан Македонский тахтани судраб кетаётиб.

Нома'лум киши унга маҳкам ёпишиб олди ва даҳшат блан бақирди:

— Йўқ, қўйиб юбормайман сени, босмачи!

— Марш уйингга! — уни кўкрагидан иториб деди Македонский, ҳаллослаб нафас олар экан.

— Ҳой, ким бор, қоровул, — деб бақирди румин, ўз нарсасини бермасликка тиришиб.

Бу бақирдиқ тун оғушида узоқларга кетди.

Македонский саросима блан аланглади.

— Мен ҳақингни тўлайман, биродар... Мана бу икки франкни ол, — деб ғудурлади у пулни узатаётиб.

— Вой дод! Босқинчилик қилапти! — деб овози борича бақирарди тажанг румин тахтани жон-жаҳди блан юлқиб тортар экан.

Македонский кучли душманга дуч келгани ва оғир аҳволга тушиб қолганлигини тушунди. Кўприк бўлмаса у сувдан ўтолмай румин соҳилида қолади, ҳатто полиция қўлига тушса ҳам ажаб эмас. Шундай қилиб бир парча ёғоч бутун ишни барбод қилиши мумкин эди. Қат'ий ҳаракат қилиш керак эди. Македонский, румин ёпишиб

олган тахтани маҳкам ушлаб, бутун кучини йиғди ва бир ҳамла блан душманни ерга йиқитиб устига отилди. Йиқилиб тушган румин чалқанча ётиб тахтасини маҳкам қучоқлаб олган ва ҳаллослаб хирилларди. Унинг жонжаҳди блан тиришиб қаршилиқ кўрсатаётганидан тутоқиб кетган Македонский сапчиб ўрнидан турди, тахтанинг бир чеккасидан ушлаб уни бир силтаб, душман қўлидан олди, сўнг қулочкашлаб туриб, бутун кучи блан руминнинг бошига урди.

Румин қимирламай қолди.

Македонский ўлжани қўлтиғига қисди, таёғини қидириб топиб, ариқ ёнига қайтиб келди. Сув лабига келгач, унинг кенглигини кўз блан чамалаб қаради, музнинг маҳкамлигини билиш учун четини таёқ блан уриб-уриб кўрди ва эҳтётлик блан тахтани кўприк қилиб қўйди.

Эни бир қарич келар-келмас бу омонат якка чўп икки томонга учма-уч илинган эди. Салгина эҳтиётсизлик, биргина ноқулай ҳаракат блан у сувга йиқилиб тушиши мумкин эди.

Неча йиллардан бери чўқинмаган Македонский оғзи очилиб турган гўр қаршисида қўлини беихтиёр кўтариб чўқиниб олди, сўнг, бу мудҳиш кўприкдан нариги бетига омон-эсон ўтиб олди.

Кейинчалик 1876 йилда, Бекет яқинида, музлаб қолган Дунайнинг ўртасида йўлларига ғов бўлган шундай ариқдан Бенковский блан Волов ҳам шу тахлит ўтишди.

Македонский турк соҳилига яқинлашиб келаркан, қоровул будкалари ойнасидан тушиб турган ёруғни тобора аниқроқ кўрар эди. У ўзига икки қоровул постининг ўртасидан бир нуқтани белгилаб олди, бу жойда баҳор сувлари ювиб ўтган ва яшириниш мумкин бўлган пасқам жой борлигини биларди, шунинг учун йўлни тўғри ўшаёққа солди.

Македонскийнинг қалби ажиб туйғулардан сиқиларди. Керакли соҳил яқинлашган сари у, ўзини кўпроқ қийинчиликлар ва хавф-хатар кўтишини тушунарди.

У бунини тушунса ҳам, барибир тезроқ етишга ошиқарди.

Бахтига қоронғилик тобора қуюқлашаборди. Македонскийнинг қоронғиликка ўрганиб қолган кўзи ҳамма нарсани: қоровул будкаларини, қинғир-қийшиқ чўзилган соҳил чизигини, қорайиб турган жарликни ва чироқлари

аллақаёқларда милт-милт этаётган, афсонавий шаҳарга ўхшаб кўринган Гюргевони ажратар эди.

У соҳилга етиб, жарга тушди, жойида тўхтаб, атрофга қулоқ солди. Ҳамаёқ жим-жит. Қоровул будкалари бердан кўринмайдди. У чуқурнинг сув ювиб, уқаланиб кетган пастак деворлари ўртасида турарди. Жануб томонда қорайиб кўринган пасқамлик чўзилиб кетган, шимол томонда туман чулғаган, туш каби йироқ, кулранг шаҳар ястаниб ётарди.

Македонский калта пўстин тагидан тўппончани чиқариб ўнг қўлига олди, таёқни чап қўлига ушлади.

У соҳилга етиб, жарга тушди, жойида тўхтаб, атрофга кетаверди; жарлик анча саёз бўлиб қолганидан унинг боши юқорига чиқиб қолган эди.

Тўсатдан унга, эллик қадам наридан аллақандай қора кўланка келаётганга ўхшади. У диққат блан тикилди. Дарҳақиқат бир одам тўппа-тўғри шунга қараб келар эди. Македонский нотаниш кимсанинг қўлидаги олға ўқталган милтиқни ҳам кўрди.

Келаётган одам чегара соқчилигидаги солдат эканлигига шубҳа йўқ эди. Македонский дарҳол ер бағирлади, нишабга қапишиб олди. Унинг бу кескин ҳаракатидан таёқ учи тупроққа санчилди; у таёқни суғуриб олди, кўчган кесаклар шитир-шитир тўкилди. У сергакланди, юраги шундай қаттиқ урардики, ҳатто ёрилишга тайёр эди.

Қоронғилик қаҳридан:

— Ким у? — деган овоз янгради.

Солдат этикларининг дўқиллаши эшитилди.

Македонский жим қолди. У чалқанча ётди-да, чуқурлик лабидан кўз узмай, тўппончани ҳозирлаб турди.

Қадам товушлари яқинлашиб келди. Македонский яширинган жой фақат заиф буталар ўсиб ётган саёз чуқурлик эди; унинг кўланкаси тун қаҳрида буталар блан шундай қўшилиб кетган эдики, бир қараганда уни пайқаш қийин эди. Жимжит, мудҳиш қиш осмони унга таҳдид қиларди.

Македонский тўппончани ўхталганча писиб олди.

Оёқ товушлари узоқлашди... чамаси, солдат ўзининг янглишганлигига ва эшитилган товуш унга хаёлат бўлиб туюлганлигига қаноат ҳосил қилган эди. Балки, бу худди шундайдир,— уни бирдан қўрқув босган эди.

Аммо Македонский яна анча вақтгача қимир этмай, диққат блан қулоқ солди ва тин олмай қоронғиликка тикилди.

Кўп ўтмай атроф яна жим-жит бўлиб қолди. Македонский эҳтиёт блан жойидан қўзғалди ва яхлаб қолган танасини ростлар экан, совуқдан бели, оёқлари таёқдай қотиб қолганини сезд.

— Тоза тушдим-у... музлаб қолибман-а! — деб пичирлади у ва қўлини тираб аста ўрнидан турди. Чуқурдан бўйинини чўзиб, атрофга аланглади.

Атроф кимсасиз ва бўм-бўш эди.

Македонский эмаклаб-эмаклаб жарликнинг нариги томонига етиб олди; ялангликдан ўтиб, тепаликнинг бир чеккасидан югуриб кетди.

Бирнеча минутдан сўнг у, пастликлардан бирига етиб олди. Дам олиш учун тўхтади — оёқлари энди исиган эди. Атрофга диққат блан қараб, қаерда турганлигини фаҳмлаб олди. Кейин яна олға қараб юрди ва яқиндаги тепалик устига чиқиб, ғарб томоннинг узоқ бир жойида уйқу оғушида ётган Рушчукнинг милт-милт ярқираб турган чироқларини кўрди.

У қоровулларга кўринмаслик ва шаҳарга яширин йўл блан кириб бориш учун ғарби-жанубга қараб йўл олди.

Македонский Рушчукка вокзал томондан яқинлашиб келар экан, унда сўниб бораётган сўнгги фонарьлар милтирар эди. Унинг кўз ўнгида шаҳарга олиб боручи тош йўл ялтироқ лента каби чўзилиб ётарди.

Энг хавfli муддат етиб келди. Балки ҳали кўчаларда тунги патрульлар айланиб юргандир, лоп этиб уларга дуч келиб қолиш мумкиндир. Тонка кампирнинг уйига уч ёқдан бориш мумкин эди. Македонский бироз ўйлаб олди-да, кескин равишда Дунай томонга қараб кетди.

У, кечаси изгиб юрган ёлғиз бўри сингари биқиниб ва писиб шаҳар чеккасидан тез-тез борарди. Мана, унинг кўз олдида юпқа қор пардаси қопланган оппоқ Дунай кўринди. Македонский жардан пастга тушиб дар'ё бўйлаб кетди.

Кўп ўтмай у, тепасида Гердап камбағалларининг кулбалари тиккайган баланд қирғоқ нишабида зўрға кўзга чалиниб турган тик сўқмоққа қараб бурилди. Тепадан аллақандай бир ит уни кўриб ҳурабошлади. Атрофдаги ҳамма итлар унга қўшилишди. Македонский тезда юқо-

аллақаёқларда милт-милт этаётган, афсонавий шаҳарга ўхшаб кўринган Гюргевони ажратар эди.

У соҳилга етиб, жарга тушди, жойида тўхтаб, атрофга қулоқ солди. Ҳамаёқ жим-жит. Қоровул будкалари бу ердан кўринмайди. У чуқурнинг сув ювиб, уқаланиб кетган пастак деворлари ўртасида турарди. Жануб томонда қорайиб кўринган пасқамлик чўзилиб кетган, шимол томонда туман чулғаган, туш каби йироқ, кулранг шаҳар ястаниб ётарди.

Македонский калта пўстин тагидан тўппончани чиқариб ўнг қўлига олди, таёқни чап қўлига ушлади.

У соҳилга етиб, жарга тушди, жойида тўхтаб, атрофга кетаверди; жарлик анча саёз бўлиб қолганидан унинг боши юқорига чиқиб қолган эди.

Тўсатдан унга, эллик қадам наридан аллақандай қора кўланка келаётганга ўхшади. У диққат блан тикилди. Дарҳақиқат бир одам тўппа-тўғри шунга қараб келар эди. Македонский нотаниш кимсанинг қўлидаги олға ўқталган милтиқни ҳам кўрди.

Келаётган одам чегара соқчилигидаги солдат эканлигига шубҳа йўқ эди. Македонский дарҳол ер бағирлади, нишабга қапишиб олди. Унинг бу кескин ҳаракатидан таёқ учи тупроққа санчилди; у таёқни суғуриб олди, кўчган кесаклар шитир-шитир тўкилди. У сергакланди, юраги шундай қаттиқ урардики, ҳатто ёрилишга тайёр эди.

Қоронғилик қаҳридан:

— Ким у? — деган овоз янгради.

Солдат этикларининг дўқиллаши эшитилди.

Македонский жим қолди. У чалқанча ётди-да, чуқурлик лабидан кўз узмай, тўппончани ҳозирлаб турди.

Қадам товушлари яқинлашиб келди. Македонский яширинган жой фақат заиф буталар ўсиб ётган саёз чуқурлик эди; унинг кўланкаси тун қаҳрида буталар блан шундай қўшилиб кетган эдики, бир қараганда уни пайқаш қийин эди. Жимжит, мудҳиш қиш осмони унга таҳдид қиларди.

Македонский тўппончани ўхталганча писиб олди.

Оёқ товушлари узоқлашди... чамаси, солдат ўзининг янглишганлигига ва эшитилган товуш унга хаёлат бўлиб туюлганлигига қаноат ҳосил қилган эди. Балки, бу худди шундайдир,— уни бирдан қўрқув босган эди.

Аммо Македонский яна анча вақтгача қимир этмай, диққат блан қулоқ солди ва тин олмай қоронғиликка тикилди.

Кўп ўтмай атроф яна жим-жит бўлиб қолди. Македонский эҳтиёт блан жойидан қўзғалди ва яхлаб қолган танасини ростлар экан, совуқдан бели, оёқлари таёқдай қотиб қолганини сизди.

— Тоза тушдим-у... музлаб қолибман-а! — деб пичирлади у ва қўлини тираб аста ўрнидан турди. Чуқурдан бўйинини чўзиб, атрофга аланглади.

Атроф кимсасиз ва бўм-бўш эди.

Македонский эмаклаб-эмаклаб жарликнинг нариги томонига етиб олди; ялангликдан ўтиб, тепаликнинг бир чеккасидан югуриб кетди.

Бирнеча минутдан сўнг у, пастликлардан бирига етиб олди. Дам олиш учун тўхтади — оёқлари энди исиган эди. Атрофга диққат блан қараб, қаерда турганлигини фаҳмлаб олди. Кейин яна олға қараб юрди ва яқиндаги тепалик устига чиқиб, ғарб томоннинг узоқ бир жойида уйқу оғушида ётган Рушчукнинг милт-милт ярқираб турган чироқларини кўрди.

У қоровулларга кўринмаслик ва шаҳарга яширин йўл блан кириб бориш учун ғарби-жанубга қараб йўл олди.

Македонский Рушчукка вокзал томондан яқинлашиб келар экан, унда сўниб бораётган сўнгги фонарьлар милтирар эди. Унинг кўз ўнгида шаҳарга олиб боручи тош йўл ялтироқ лента каби чўзилиб ётарди.

Энг хавфли муддат етиб келди. Балки ҳали кўчаларда тунги патрульлар айланиб юргандир, лоп этиб уларга дуч келиб қолиш мумкин. Тонка кампирнинг уйига уч ёқдан бориш мумкин эди. Македонский бироз ўйлаб олди-да, кескин равишда Дунай томонга қараб кетди.

У, кечаси изғиб юрган ёлғиз бўри сингари биқишиб ва писиб шаҳар чеккасидан тез-тез борарди. Мана, унинг кўз олдида юпқа қор пардаси қопланган оппоқ Дунай кўринди. Македонский жардан пастга тушиб дарё бўйлаб кетди.

Кўп ўтмай у, тепасида Гердап камбағалларининг кулбалари тиккайган баланд қирғоқ нишабида зўрға кўзга чалиниб турган тик сўқмоққа қараб бурилди. Тепадан аллақандай бир ит уни кўриб ҳурабошлади. Атрофдаги ҳамма итлар унга қўшилишди. Македонский тезда юқо-

рига чиқиб, ҳовлига кирди, ундан ўтасолиб кичик бир эшикни аста тақиллатди.

Ичкаридан қадам товушлари эшитилди.

— Ким бу? — деб сўради бир хотин киши.

— Сенинг ўғлинг, — деб жавоб берди Македонский ва қулф тешигига эгилиб: — Македонский, — деди.

Эшик гижирлаб очилди, Тонка кампирнинг қораси кўринди.

— Дьякон шу ердами? — деб сўради у.

— Қаердан келдинг? — унга жавоб бермай сўради Тонка кампир.

— Браиладан.

— У сени кутиб ўтирипти, — деди у ва меҳмонни ичкарига киргизди.

Гугурт чақилиб, меҳмонхонага шам ёқилди ва уёқдан Македонскийнинг юзига ёқимли илиқ келиб тегди.

Меҳмонхона бўш эди.

Кампир бир минутга хонадан чиқиб яна қайтиб келди.

— Юр ўғлим, у пастда, — деди у ва қўлига лампа олиб, Македонскийни бошлади.

Улар ертўла полидан ўйиб очилган тўрт бурчак туйник олдида тўхтадилар. Уни кўздан яшириш мақсадида туйникка қопқоқ бўлиб хизмат қилучи тахта устига талай мих қоқилган, мустаҳкамроқ бўлсин учун, усталик блан беркитилган темир ҳалқалар блан маҳкамланган эди.

Македонский кампирга эргашиб, тор нарвончадан ертўлага тушди. Улар эшикни очиб, яхши ёритилган ва гиламчалар ёзиб қўйилган кенг хонага киришди.

Китоблар, газеталар, сургуч ва турли ёзув асбоблари уйилган стол олдида елкасига калта пўстин ташлаб олган Левский ўтирар ва нимадир ёзар эди.

Бу ертўла Тонка кампирнинг уйига махфий суратда келиб тушадиган барча революционерлар учун идора ва иш кабинети бўлиб хизмат қилар эди.

Македонский, устига қизил шолча ёпилган тахта сўрига ўтирди.

— Сени ҳечким пайқагани йўқми? — деб сўради дастлаб Левский.

— Ҳечким.

— Нима гапинг бор!

Македонский қўйнидан хатни олди.

Апостол шамни ёнига тортиброқ қўйди-да, уни диққат блан ўқийбошлади.

Бу орада меҳмондўст кампир тоқчадан кастрюльни олди ва ўчоқдаги ўтни титиб Браила хэшларининг вакили учун овқат иситабошлади.

XI

Василь Левскийнинг ягона фото-сурати сақланиб қолган; аммо бу сурат шундай кучли ирода ва характер эгаси бўлган бу одамни тўла-тўқис ифодалаб беролмасли. Сурат Левскийга руҳ берган ва қалбига аланга ёққан ўша улуғ идея нуридан мунаввар бўлган ма'нодор чеҳрасини ҳам ифода этаолмаган.

Левский ўрта бўйли, озғин, келишган бир одам эди; кўзлари кўмкўк, мўйлови сарғиш, сочлари оқиш: юмалоқ, қонсиз юзи ҳеч тарк этмайдиган туйғулардан ва уйқусиз тунлардан синиққан; лекин шу блан бирга унинг қиёфасидан бу одамнинг ёлғиз ўзигагина хос бўлган эркин хушчақчақлик ифодаси аримас эди. Шу нарса ажибки, озодлик, кураш ва ўлим тўғрисида дадил фикрларни тарғиб этадиган ҳаёти ҳар кун хавф остида бўлган тунлари ишлаб, ёлғизлик ва турли қийинчиликларга бепдош берадиган бу йигит қувноқ табиатга молик эди! У ҳам лашкарбоши Тотю сингари қўшиқ айтиб юришни севарди; Старая-планинанинг букзор ўрмонларида унинг жарангдор овози тез-тез янграб турарди.¹ У Бухарестга келган пайтларида, Каравеловга янги комитетлар тўғрисидаги ма'лумотлар блан бирга найи эгри қилиб ишланган чипор турк чилимларини ҳам келтирар эди. У, атрофдагиларнинг совуққонлиги ва ишончсизлиги блан ҳаминша кураш олиб бориш учун беғамлик ва хушчақчақлик кайфиятини йўқотмаслиги зарур эди.

¹ Бухарест ёнидаги бир шамол тегирмонининг бошпана қилиб, Левский блан бирга яшаган Ботев, ўзининг у тўғридаги мактубларидан бирида қуйидагиларни ёзади: «Менинг дўстим Левский жуда антиқа табиатга молик эди. Биз қандай оғир шаронтларга тушиб қолмайлик, у барибир, энг бахтиёр кунлардагидек хушчақчақ кайфиятда бўларди. Совуқ—дарахт ва тошлар чирсиллаб турипти; уч кундан бери ичимизга туз кирмаган, у бўлса қўшиқ айтиб, хурсандчилик қилади. Кечқурун ухлагани ётганда ҳам қўшиқ, эрталаб туриб кўзини очар-очмас яна қўшиқ, сен қандай ғамгин кайфиятда бўлсанг ҳам, барибир у кўнглингни очиб юборади, бутун ғам-ғуссангни унутишга мажбур этади. Шундай кишилар блан бирга яшашнинг ўзи бир лаззат!» (Автор эскартмаси.)

Аммо, лозим бўлган кезларда у бутунлай ўзгариб кетарди. Унинг қиёфасидаги беғамлик ифодаси йўқолар, кўзлари жиддий боқар, овози буйруқ бергандай қат'ий янграр эди. Унинг содда, оқ кўнгиллик блан айтган сўзлари кишиларни ҳаяжонга солар, тўлқинлатар, уларда ишонч ҳосил қиларди. У қаерга борса (у ҳар ерда пайдо бўлар эди), янги масалалар кўтарар, кишилар дилида янги орзу ва умидлар уйғотар эди. У тезда шуҳрат қозонди: унинг онги ғариб кулбаларга кириб борар, шаҳарларни ҳаяжонга солар, овозаси тоғларни тутар эди.

Унинг ҳарбир сўзи кишилар қалбида шавқ уйғотар, номи халқни кўзғотарди. Бир кун кечаси, у Пазаржикда¹ нутқ сўзлади; шу нутқ блан одамлар бир миллион грош миқдорида хайр-эҳсон йиғиб бердилар. У кўпинча дағал муомалада бўларди, аммо ҳечкимга хушомад қилмасди. Ўз бурчини адо қилиш унинг учун ҳарқандай қонунадан юқори турарди. Унинг илғор қарашлари билимдаги камчилигини ювиб кетарди. Бир кун у, аллақандай бир деҳқонларнинг авомлиги ва хурوفотидан ранжиб, уларга:

— «Сенлар чоршанба блан жумада гўшт еябошлаганларинглагина чинакам одам бўласанлар,» — деди жаҳл блан...

У София атрофларида комитетлар тузиш бўйича қизгин иш олиб борар экан, деҳқонлар ундан:

— Васильбой! Болгарияни озод қилгандан кейин подшо қилиб кимни қўямиз? — деб сўраб қолишди.

— Агар биз туркларга қарши подшо учунгина курашаётган бўлсак, аҳмоқнинг ўзгинасимиз! Тепамизда ҳозир ҳам султон бор. Бизга подшо эмас, балки ҳамма одамларнинг озодлиги ва тенг ҳуқуқда бўлиши керак, — деб жавоб берди Левский хўмрайиб туриб.

— Сенчи, ўзинг қандай мансабга ўтирасан?.. Энг каттаси сенга тегса керак-а?

— Ҳечқандай мансабни олмайман: унда мен бошқа эзилган халқлар олдига бориб, ҳозир шу ерда қилаётган ишмни яна қилавераман.

Бу жуда самимий айтилган сўзлар эди.

Фавқулодда жасоратга эга бўлган Левский ҳечнарсадан тап торгмасди. Неча йиллардан бери муттасил таҳдид этиб келаётган хавф-хатарлар унинг табиий муҳити

¹ П а з а р ж и к — Болгарияда бир шаҳар.

бўлиб қолган ва у, бу муҳитда ўзини жуда эркин ҳис қиларди; у, ўқларнинг визиллашига ўрганиб кетган генерал каби ўз кучига бўлган э'тимодини мустаҳкамларди. Бир кун Сопотда, бир муаллим уйида комитетнинг махфий мажлиси бормоқда эди. Қўққисдан бу жойда машҳур турк айғоқчиси пайдо бўлиб қолди-да, мажлисдагилар ёнига ўтириб олди. Ҳамманинг дами ичига тушиб кетди, қақирилмаган меҳмон эса гўё ҳечнарсга билмагандай ўтираверди. Тугоқиб кетган Левский сапчиб ўрнидан турдию, айғоқчини тарсаки блан солиб:

— Йўқол бу ердан, аблаҳ! — деб жеркиб ташлади.

— Нима? Мени уришга қандай ҳақнинг бор? — деб сўради кайфи учиб кетган муттаҳам.

— Ҳозир жўна бу ердан! Бор, бизни туркларга чақ! Мен — Левский бўламан.

Ҳамма данг қотиб қолди.

— Қўрқманг, — деди хотиржам товушда Левский қақирилмаган меҳмонни эшикдан чиқариб юбориб, — бу ярамас бирон иш қилишга ботинаолмайди, бунга ишончим комил!

Мажлис давом этди.

Дарҳақиқат, бошқа ҳечким келиб уларни безовта қилгани йўқ.

Левскийнинг мислсиз жасоратини аҳоли ҳали-ҳали унутмайди. Бир кун унинг полиция қўлига тасодифан тушиб қолган пиджаги чўнтагидан революцион прокламациялар, сургуч печати, сохта ҳужжатлар ва заҳар чиқиб қолди. Турк ҳукумати уни қидирав, қуролли жандармалар кўчаларда югуриб юришар, устига деҳқон кийимини кийиб, чап кўзини тулки териси блан боғлаб олган Левский эса бу вақт полициячиларга соддадиллик блан қараб, «Табибнинг уйи қаерда?» деб сўрарди.

Левскийда Қаблешковнинг қизиққонлиги, Бенковский характеридаги қатъият ва Қараджа¹ руҳидаги матонат мужассам бўлган эди. Аммо бу кишиларда етишмаган яна бошқа ҳислатлар ҳам Левскийда бор эди: бу сабот ва чидам эди. Юқорида номлари айтилганлар бизнинг кўкда метеорлар сингари бир ярқираб, кишиларнинг қалбини ҳаяжонга солди-ю, сўнди. Бу кишилар фақат ўзларининг буюк номларини тарихга ёзиб қўйиш учун келиб

¹ Караджа Стефан (1844 — 1868) — Ҳожи Димитрнинг сафдошларидан бири, миллий озодлик курашининг қаҳрамони.

кетишди, деса бўлади. Левскийнинг фаолияти анча узор
давом этди ва самарали бўлди. Бизнинг назаримизда, ш
одамнинг улуғвор тимсолида намоён бўлган ўша бую
идеяга оташин садоқат қандай ишларга қодир эканли
гини жаҳонга намойиш қилиш бир чаласавод мирзага,
бир дьяконга насиб қилган эди. Скептиклар нима деса
деяверсин, лекин Левский, мислсиз хор-зорлик кўрган
халқнинг асрларча тортган азоб-уқубатида бун'ёдга кел
ган ўша кучнинг ифодачиси эди. У етти йил Болгарияни
кезди, юзлаб қишлоқ ва шаҳарларда бўлди, комитетлар
тузди, халқни ўқитиб-ўргатди, унинг руҳини кўтарди,
бойларга хавф солди, туркларнинг ғазабини қўзғади. Бу
ишларнинг ҳаммасини бир хилда қат'ият ва мислсиз
сабот блан қилди. Турк ҳукумати уни та'қиб эта-эта чар
чади, лекин Левский унинг йўлига кўндаланг тушаве
ришдан чарчамас эди: у бутун тўсиқларни енгиб ўтар,
ишончи кам бўлган кишиларда ишонч ҳосил қилар,
совуққон кишиларда ғайрат уйғотарди. У фақат хонлик
қаршисидагина ожиз қолди. Кристи исмли ловечли бир
поп унга хонлик қилди. Икки ўқ блан ярадор бўлган
Левский, айтишларига қараганда, золимларнинг қўлига
тушгач, ўз қасамини бузмаслик учун заҳар ичади, заҳар
та'сир этмагач бошини София тюрмасынинг деворларига
уради, лекин ўзини ўлдираолмайди ва турклар уни чала
улик ҳолда осадилар.

Халқни уйғотиш, улуғ воқияларга замин тайёрлаш ва
ёрқин истиқболнинг ижодчиси бўлиш учун тақдир томо
нидан озодлик тарғиботчилари ва бу йўлда азоб тортган
кишиларнинг илғор отряди бошига қўйилган, Дьякон,
Василь Левский ва Апостол номлари блан машҳур бўл
ган зот, мана шу одам эди.

Бу одам кичик Гус бўлиб, улгуролмай қолганлиги
учунгина улуғ номини олмаган эди; у XIX асрда дорга
осилган кишилардек, Иудеяда бўлганида крестга қоқил
ган, ўрта асрларда тириклай куйдирилган бўлар эди...
мажбурий ўлимнинг бадном ва мангу яшовчи кишиларни
жазолаш учун турли замонларда ўйлаб топилган уч тур
лиси, уч симболи — крестга қоқиш, торкемада¹ гулхани,
дор.

¹ Торкемада Томас (1420—1498) ўзининг ўтакетган
золимлиги блан машҳур бўлган испан инквизитори, минглаб киши
ларни ўтда куйдиришга ҳукм қилган.

— Саломат бўл, Гика! Стаканларни тўлатиброқ қуй, жин урсин сени!

— Ура! Соғ бўлинглар! — деб барабар қичқиришди хэшлар; қадаҳларни чўқиштириб, қатра қолдирмай ичишди, стаканларни жингиллатиб, мўйловларини силаб олишди.

— Каранов қаёқда қолди? Бебровский қани? Ҳожия уларни чақирган эмасмиди?

— Бебровский Никулеску блан ҳисоб-китоб қилгани кетди... Кечга томон қайтади. Мен наҳотки бу Балкан айиғини эсимдан чиқарсам? Каранов ҳам келади. У укасини олиб келгани кетди, иккаласи бирга келишади.

Укаси, агар мени унутиб ташлаб кетадиган бўлсаларинг, дўконга ўт қўяман, дебди. Азаматни қара!

— Гунчочи?

— Гунчо... у тентак қуролини сотиб қўйипти...

— Мен уни кеча кўрдим, битта ажойиб винчестер олди. Келиши турган гап,— деди учинчи хэш.

— Попче қаёқда?— деб сўради кимдир.

— Попче Қирча, Марков ҳамда Койновларга кетди. Койнов бояқиш касал, қаттиқ йўталади, лекин ҳарқалай келмоқчи бўлди.

— Шундай муқаддас иш тўғрисида гап бораётганда касал бўлишга вақт қани,— деди хэшлардан бири.

— Ўз ватани учун қурбон бўлишда болгар қаҳрамонига ҳечнарсга ҳалал бермайди! — тантана блан деди яна бирови, Войниковнинг машҳур драмасидаги сўзларни хотирлаб.

— Ҳозир кимки бундан бўйин товласа — у муттаҳам.

— Саломат бўлинглар, биродарлар! Яшасин озодлик курашчилари!— деб хитоб қилди, румин солдатлари киядиган погонсиз куртка кийган бир хэш. — Яшасин халқ!.. Золимларга ўлим!.. Гика, Добре блан Петрга қуйиб бер ахир.

— Ура!

— Битсин мусулмонлар!

— Ҳа, айтгандек, хабарларинг борми,— деб қичқирди Димитрий,— Мравка яна каптархонага тушиб қолди!

— Бу қиш уни саккиз мартача қамашди,— деди Асланов,— ҳаммаси ҳам арзимаган нарсалар учун. Прилавкадан иккита олма олдим, худди ёнгинасида поли-

ция туради, шу блан Курте де Курнига¹ қараб жўнай-
веради. Уни тутиб олишса, қаршилиқ ҳам кўрсатмайди —
ейишга ҳечнарсаси бўлмагандан кейин жўрттага шундай
қилади-да. Тюрмада лоақал овқат беришади-ку.

Бу вақт Ҳожия овозини пасайтириб, икки хэшга
ҳалигача қайтиб келмаган Македонский тўғрисида сўзла-
моқда эди.

— Нимасини айтасан, Дьяконнинг ўзини ҳам тутиб
олишлари мумкин... Ким билади?— деди ташвиш блан
Ҳожия.

— Унда бизнинг план ҳам, отряд ҳам хароб бўлади
десангчи!— деди ма'юслик блан Добре.

— Тссс...— деб,— шивирлади Асланов, Добрега кўз
қисиб,— қовоқхоначи эшитиб қолмасин.

— У болгарчадан балони ҳам тушунмайди...

— Лекин сирни эҳтиёт қилиш керак.

— Вайсаш ярамайди.

— Қанақа сир, эшак!— деб бақирди, бошини орқага
ташлаб деворга суялган ва боядан бери шифтга тикилиб
ўтирган ширакайф хэш.

— Мажлис тўғрисида Иван Славкага айтилдими,
йўқми?

— Йўқ, мен уни тополмадим... Лекин у эшитган,
албатта.

— Бу шумтака келмайди, баҳс боғлашаман.

— Келади...

— Келмайди!

— Келади!

— Агар келмаса ўша Вена помадаси суриб юрадиган
соқолини битталаб юламан— сартарошга бутун бир
франк тўлайди-я.

— Гапларга қараганда бу фирибгар, Мариолага
уйланмоқчи эмиш. Оббо ишэкмас-эй! Қани, ич... Хўжа-
йин, яна закускадан узатиб битта-битта, қуй... Одобеж
виносидан келтир, кўзингни оч, тагин сув қўшмагин!
Хасисликни қуй!

Хэшлар қадаҳларни уриштириб ичишди.

— Қани юринглар, бироз шамоллаб келайлик,— деб
таклиф қилди Ҳожия, ҳаммалари ўринларидан
туришди.

— Вино қуйиб қўйилди-ку. Бу нимаси, ичмайсизлар-

¹ Бухарест тюрмасини масхара қилиб шундай дейишарди.

ми? Хафа бўламан! Нақ бош: эрингиздан қуяман!— деди меҳмон қилаётган хэш, чап қўли блан йўлни тўсиб.

— Йўлни тўсма!— деб бақирди майхонага кириб келаётган барваста бир одам уни дағаллик блан итариб.

— А, Бебровский! Хуш келибсан!

Бирнеча киши уни ўпиб, қучоқлай кетди.

— Салом биродар!.. Гика, винодан яна бир стакан, жин урсин сени!

— Қани, йўлакай биттадан ичиб юборақолайлик! Марков, тўла!

Сўнг хушчақчақ улфатлар майхонадан чиқиб, узун кўчадан кетишди. Қош қораябошлаган, ҳаво совуқ эди. Майдонда янгигина поезддан тушган йўловчиларни уёқдан-буёққа ташиб юрган извошлар тарақларди. Ширакайф хэшлар учраган танишларига шовқин-сурон блан салом беришарди. Улар тор кўчага бурилгач, жулдир-жулдир кийинган учта хэш блан келаётган Попчени кўриб қўлишди.

— Попче! Попче!— деди шовқинлаб бирнеча киши.

Лекин Попче бармоғини лабига босиб, «жим» ишорасини қилди-да, ўз ўртоқлари блан бирга узун мовут чакмон кийган турк орқасидан кетди.

XIII

Владиковникида ғала-ғовур блан мажлис борарди. Гиканинг виносидан қизишган хэшлар ҳозир бу турлитуман кишиларни бирлаштирган план ҳақида руҳланиб сўзлашардилар. Бричков уларга завқ блан боқарди. Унинг қалбида шундай фидокор ватанпарварларни етиштирган Болгарияга бўлган муҳаббат янада ортаётган эди. Владиков Македонский тўғрисида ташвишланарди.

Даҳлизда қадам товушлари эшитилди.

Эшик қарсиллаб очилди ва уйга довулдек шиддат блан Македонский кириб келди. Унинг мўйловлари музлаб қолган эди.

Хэшлар ўринларидан туриб кетишди, у блан саломлашиб қўл сиқишди. Македонский ҳам салом-алик қилиб, уларни қучоқларди; Владиков, Бричков ва пахлавон Бебровскийлар блан ўпишиб кетди.

— Салом, йигитлар!

— Хўш, қалай? Ҳамаёқ тинчликми? — бирнеча киши шошиб-пишиб сўради.

— Тинчлик, фақат Дунайга чўкиб кетишга сал қолди. Апостолдан сизларга алангали салом. Ишлар жуда яхши кетаяпти. Қани бундай четроқ тулинг, оз-моз исиниб олай. Вой-бў, Дунайнинг совугида ҳеч бунақанги қотмаган эдим! Агар бу совуқдан уч қадоғини олакетсанг, дўзахни ҳам яхлатади. Бебровский, бир оғайнигарчилик қил дўстим, битта махорка ўраб бер... Владиков, Левскийнинг хатини ушла.

Македонский ёниб турган печкага қўлларини тутиб, бир-бирига ишқалади.

— Қандай ўтдинг, нима ишлар қилдинг, сўзлаб бер энди. Македонский илтимос такрорлангунча кутиб ўтирмади. У музлаб қолган мўйловини мағрур силаб қўйди-да саргузаштларни, ёки ўз сўзи блан айтганда «машаққатлари»ни батафсил сузлайбошлади. Хэшлар, унинг қайтишда Дунай устидан ўтаётган пайти, сувга тушиб кетишдан қай тариқа омон қолганлиги ҳақидаги ҳикоясидан айниқса завқланиб, унга қойил қолишди. У дар'ёнинг музламаган жойига яқинлашган, ҳамаёқдан турк соқчиларининг ўқлари визиллаб ўтабошлаган, у эса ўйлаб-нетиб турмай сув устидан сакраган ва сал бўлмаса унга тушиб кетай деган.

Хат ўқиётган Владиковнинг юзи қувонч блан ёришиб кетди.

— Йигитлар,— деди у ўқишдан тўхтаб,— тайёрланинг!

— Айт, айт, Левский нималар деган? — қизиқиб сўрашди хэшлар.

Кимдир эшикни оҳиста қоқди.

— Баҳс боғлашаман, эшик тақиллатаётган Попче. Жуда мулойимда, хумпар! — деди Ҳожия табассум қилиб.

Броқ уйга икки жандарма блан полициячи кириб келди. Хэшлар кутилмаган бу синоатдан данг қотиб қолишди.

— Сизга нима керак? — ҳаяжон блан сўради Владиков, комиссар олдига келиб.

— Бричков жаноблари ким бўлади? — деди полициячи шу ердагиларга бир-бир разм солиб.

Ранги ўчабошлаган Бричков:

— Мен,— деб жавоб берди.

Комиссар унинг олдига келиб:

— Қонун номидан таклиф этаман, мен блан кетасиз! — деди.

Сўнг Владиковга қараб тушунтирди.

— Шу бугун кечаси шаҳар боғида бир туркни шилиб, сал бўлмаса бўғиб ўлдирай деганлар. Шу жанобдан гумон қилинади. Чунки, бу киши шу пайтда ўша ерда айланиб юрган экан.

Владиков олазарак бўлиб Бричковга қаради.

— Тўғри, бугун кечқурун шаҳар боғида айланиб юрганим рост, лекин, бошқа ҳеч нарсадан хабарим йўқ.

— Бунинг аҳамияти йўқ,— деди болгар тилини оз-моз тушунадиган комиссар,— қани, туринг!

Бричков ўрнидан турди.

Владиков тутатиб кетди. Лаблари титради, у ҳокимият вакили ёнига дадил юриб келди-да:

— Мен кечаси ўз уйимдан бировни олиб кетишга йўл қўймайман,— деди.

Комиссар унга таажжуб блан боқди.

— Муҳтарам жаноблари, янглишмасам, маҳаллий болгар мактабида муаллим бўлсалар керак?

— Ҳа.

— Ундай бўлса мамлакатимиз қонунларини биласиз, деб умид боғлашга ижозат берсангиз. Мен нимага асосланиб бундай қилаяпман, бу сизга маълумми?

— Мен қонунингизни ҳам, асосингизни ҳам биламан, лекин сизнинг янглишаётганингизни бундан ҳам яхшироқ биламан. Бричков сиз айтган одамлардан эмас.

— Мен виждонимни ўртага қўйиб қасам ичаманки, Бричков бундай ишларни қиладиган одам эмас,— унинг сўзини қувватлади Македонский, ўртоғига жиддий тикилиб.

— Мен уни тегишли жойга элтиб беришга мажбурман,— деди ширин сўзлик блан комиссар,— уёғини бошлиқларнинг ўзи ҳал қилаверсин.

— Лекин мен меҳмонни тунагани тюръмага юбора-олмайман,— Македонский бирдан сапчиб туриб, комиссарнинг олдини тўсди ва бақирди:— Ҳа, мен бунга йўл қўймайман! Бу расвогарчилик-ку!

Македонскийга бошқалар ҳам қўшилишди. Олағовур кўтарилди, ғазабли қинқириқлар эшитилди; хэшлар қаршилик кўрсатишга ҳозирланиб, ўринларидан туриб кетишди.

Комиссар қовоғини солиб, жандармаларга буйруқ қилди:

— Олиб чиқинг бу жанобни!

— Йўқ, йўқ, биз уни бермаймиз,— деб шовқинлашди хэшлар.

— У болгар!

— Унда гуноҳ йўқ!

Ҳаяжон кучаяборди. Ба'зи хэшларнинг ёнида тўппонча ҳам бор эди. Уларнинг кайфлари ҳали тарқалмаган ва хиёл баҳона блан катта жанжал чиқиб кетиши мумкин эди.

— Қўйинглар, мен бораман! — деди Бричков қат'ий равишда.

— Мен эртагача Бричковни кафилликка оламан,— деди Владиков, хэшларга безовта бўлманг, дегандай ишора қилиб.

— Сиз бу ишни фақат менинг бошлиғим ижозати блан қилишингиз мумкин,— деди комиссар.

— Яхши, мен сиз блан бирга бораман...

Владиков кийинди ва бирон сўз айтмай, комиссар ва Бричков блан бирга чиқди.

Бир соатдан сўнг Владиков қайтиб келди, Бричков ҳам у блан бирга эди.

— Иш аниқланди,— деди у. — Яхшиям мен борганим. Туркнинг ўзи ҳам ўғрилар орасида Бричковни кўрмаганига иқдор бўлди. Бутун тухматни жосус Мачинлия тўқиган экан. Комиссар Бричковдан узр сўради.

Владиков столга ўтириб, хатини ўқиб битирди.

— Ўртоқлар, ўн бешинчи март куни биз Бухарестга жўнаймиз. Унгача биз шу ерда қолишимиз ва имконият борица тайёргарлик кўришимиз керак. Сиз Дьяконнинг мактубини ўқидингизми?

— Ҳа, Ҳожия овоз чиқариб ўқиб берди.

— Попче қани, айтмоқчи?

Владиков ўрнидан турди.

— Энди сизларга ижозат. Чоршанба куни меникида йиғиласиз.

— Яхши.

— Агар битта-яримта полициячи бу ерга яна келиб, бўлар-бўлмасга валдирайдиган бўлса, уни бошлаб дўппослаймиз... Мидҳат подшонинг дори ҳақи қасам'ёд қиламан!

— Йўқ, йўқ, бошқа ҳечким келмайди.

— Қани келиб кўрсин!

— Хайр!

— Хайрли кеч!

Шу блан улар тарқалишди.

Македонский мактаб ҳовлисидан чиқишдан олдин, ўтин тахлаб қўйилган бурчакка бориб, ундан бир қучоғини олди. Ўз қулбасига қайтиб келаётган Ҳожияга етиб олиб, қулоғига пичирлади.

— Бу ўтин халқники, биз ҳам халқники-да.

Атрофни зим-зиё тун чулғади. Қимсасиз кўчаларда шамол ғувиллайди. Икки дўст кулбага тезроқ етиб олишга ошиқарди. Йўлда Македонскийни тунги соқчи тўхта-тиб, нима олиб келаётганлигини суриштирди.

— Бундай кечада энг керакли нарса нима бўлса, шуни олиб келаётирман, биродар,— деди Македонский руминчалаб, лекин шу ондаёқ уни болгар тилида боплаб сўкиб қўйди.

Дўстлар кулбага келиб киришди; Ҳожия гугурт чақиб, шам ёқди. Хона музлаб ётарди. Печь оғзи очик, муздай безрайиб турипти. Македонский ўтинни полга ташлади.

— Шошмайтур, мен бу аждаҳонинг оғзига урамани! Оғзини очиб олганини қара-я!.. Ҳали на'ра тортиб юбормасайди,— деди Македонский шам блан печь ўтхонасига эгилиб кулни тортар экан. Лекин шу замони Македонскийнинг ранги қув ўчиб, саросима ичида ўзини орқага ташлади. — Ҳожия, аждаҳонинг оғзида илон ётипти, бу қанақаси?

— Нима?

— Илон кириб, кулда кулча бўлиб олибди.

— Оббо ла'натией!— койиниб қўйди Ҳожия.— Илон дейсанми? Шундай совуқда-я? Ўлиб ётипти-ю!

— Дарвоқи' қимир этмайди. Мен Дунайда қотгандек совқотиб қолибди... Тўхта, мен уни тортиб оламан... Кейин узун оташкурак блан ҳалиги нарсани кучининг борица қисиб олди.

— Худди ичига қўрғошин қуйилгандек зил бўлиб ётибди! Ия, бу илон эмас шекилли... яшил терига ўхшаган бир нарса.

— Эҳтиёт бўл! — деб юборди Ҳожия беихтиёр, у ҳам тиз чўкиб, печьга эгилган эди.

Македонский энди уни қисмай, юлқиб тортмоқда эди. Ниҳоят у печь оғзига илонсумон бир нарсани суриб келтирди ва бу нарса ерга жаранглаб тушди.

— Бу ахир ҳам'ёнку! — деди Македонский.

— Лиқ тўла! — деб бақирди Ҳожия.

Уларнинг ҳар иккаласи ўлжага ёпишиб кетишди. Лекин Македонский голиб келиб, ҳам'ённи ўз қўлига олган эди. Хожиянинг а'зойи бадани титрар, Македонский ҳам'ённи ўртоғининг очофат кўзларидан нари олиб қочар эди. Ҳам'ёндан бирдан ярқироқ олтин тангалар тўкилиб кетди. Хожия жиннидек ўзини уларга ташлади.

— Тўхта!—деб бақирли Македонский, бақувват қўли блан унинг ёқасига чанг солиб.— Нимаики бўлса— иккаламизники! Қоқ ўртадан бўламиз.

— Бўпти, бўламиз, кел бўламиз!—деб шоширарди Хожия энтикиб.

Улар ҳамма тангани ағдаришди. Ерда бир тўда олтин ярқираб турарди. Хэшлар бир-бирларига таажжуб блан боқишарди.

— Бизга бунақанги ҳазил қилган ким бўлди?—хитоб қилди Македонский.

— Ким билади дейсан... тақдир-да,—жавоб берди Хожия.

— Нега бўлмаса тақдир бу бойликни вақтида юбормай, қиш чиқай деб қолганда юборади? Майли, барибир, бунисига ҳам қуллик,—деди Македонский ва пулни санайбошлади.

— Жин урсин!—пешонасига бир уриб дели Хожия,—товуқча ақл йўқ менда! Ахир бу нарсани қўйиб кетган Попче-ку, биздан яширган фирибгар. Демак, туркни шилиб олган ҳам ўша экан-да. Фаҳмлаяпсанми?! Мана унинг ше'рлари ҳам ётипти бунда...

— Нима дейсан! Бу протестантнинг кўлидан шундай ишлар ҳам келадими?—ҳавас блан деди Македонский,—роса бир юз қирқ дона экан, мана бу қисмини сен ол, мен ўз тангаларимни қўйнимга уриб оламан, тагин сичқон-пичқон еб кетмасин...

Икки дўст чўнтақларини олтинга тўлдириб олишди; тангалар чўнтакда кишининг баҳрини очиб жингиллар эди.

— Ух! Терлаб кетдим, иссиқ экан. Олтин чиндан ҳам танани яйратар экан,—деб кўлди Македонский,—наҳотки биз молдек шу ерда тунаймиз?

— «Петербург» меҳмонхонасига борамиз!—деб таклиф қилди Хожия.

— Жин урсин ўша «Петербург»ингни! Жуда олиску... Хўп майли, майли «Петербург» оқ бўлақолсин. Эҳ қани энди битта извош бўлса!

Хэшлар ўринларидан туриб, эшик томон юришди.

Македонский фақир кулбани нафрат блан кўздан кечирди.

— Майли, ўтин Попчега қолақолсин... келганда ёқар. Мен тайёргинасини келтириб бердим... нақ бир соат кўтардим-а. Македонскийнинг оғайнигарчилигини билиб қўйсин!

XIV

1876 йилнинг июнида, серб-турк уруши арафасида Бухарестнинг Лабас кафесигаги Европа газеталари уюлиб ётган стол атрофида бир группа болгар қизгин суҳбатлашиб ўтирарди. Қолган столларни руминлар, яҳудийлар, французлар, немислар ва бошқа ажнабийлар банд қилган эди. Ба'зилар сиёсат тўғрисида баҳслашар, ба'зилар олдиларига бир кружка пивони қўйиб, газета саҳифаларига кўз югуртиришар эди.

Йиғилганлар урушнинг муқаррарлиги ҳақидаги сўнги, ташвишли ма'лумотларни муҳокама қилишарди.

Қайсибир стол атрофида бўлаётган гап-сўзларга қулоқ солсангиз, бу ажнабийларнинг туркларга хайрихоҳ эканликларини дарҳол пайқаб оласиз. Уларнинг ҳаммаси ҳам Абдулкарим подшонинг серб чегарасида тўпланган чексиз қўшини кичкина Сербияни яксон қиладиган пайт-ни кутишарди.

Фақат серблар эмас, балки барча славянлар ша'нига ла'нат ўқучи хитоблар эшитилиб турарди.

Фақат кафедра ўтирган бир тўда болгарларгина бошқача тўйғу ва бошқача фикрда эдилар.

— Сўнги ма'лумотларга қараганда, ҳозир Сербияда тўқсон уч минг киши қуролланиб турган эмиш.— Агар шу аниқ бўлса ҳазилакам эмас,— деди пастки лабида холи бор, семиз пакана болгар.

Унинг бежирим костюми, цилиндри ва семиз гавдаси бу сиёсатчининг бойларга мансуб эканлигидан далолат бериб турарди. Каравеловнинг асарларида бундай типлар кўп учрайди.

— Бунга яна генерал Черняевни ҳам қўшинг,— деб қўйди чуқур бир фикр айтгандек, тиртиқ юзли, анқов кўзли, олифта кийинган бир йигит.

— Ғавас агентлигининг хабар беришича, Россия Бессарабияда қўшин тўплаётган эмиш; буёққа талай рус кўнгиллилари келаётган эмиш. Россия ҳарқандай бўлганда ҳам Сербияни ташлаб қўймайди,— деб сўзини тугат-

ди, озғин, тунд юзли, ўттиз беш ёшлардаги учинчи суҳбатдош.

— Бизнинг бу болгар дайдилар қаёқда экан? Энди уларни амалда кўрсак деган эдик! Қани ўз ватанпарварлик туйғуларини кўрсатишсин! Қиши блан шу туйғулар ҳақида аюҳаннос солишган эди,— деб заҳарханда қилди биринчи суҳбатдош ва жаҳл блан йўталиб қўйди.

Юзи тиртиқ жаноб унинг фикрини ма'қуллаб, бошини уч марта ликиллашиб қўйди.

— Мен, Гробов жаноблари, куни кеча хўжайинга худди шуни айтган эдим. Уларнинг ҳаммаси ин-инига беркиниб юрипти, Сербия бўлса, болгарларга жуда катта умид боғлаган.

— Уларнинг қўзғолони праварлида нима бўлди? — сўзида давом этди Гробов. — ҳеч! Уларнинг хизмати шу бўлдики, турклар юз минг бегуноҳ болгарни қиличдан ўтказди... Қўзғолон эмиш. Бўлмаган гап! Улар қўзғолон кўтарганда бировдан бир маслаҳат сўраганмиди?

Гробовнинг қовоқлари солинди.

— Мана бу гапга қаранг,— давом этди юзи тиртиқ жаноб,— кеча... йўқ ўтган куни менинг олдимга, идорага қандайдир бир Македонский деган одам кириб келди... «Нима дейсан?» деб сўрадим денг. «Сербияга кўнгилли бўлиб кетаётган фақир хэшларга ёрдам беришингизни сўрайман» дейди. Ҳа, ҳа, ҳа!.. Кўрдингизми? Қандайдир бир Македонский камбағал кўнгиллиларга ёрдам сўраб юрибди!.. Бу одамлар уялмай-нетмай ёлғонни сувдай ичаверади! Муттаҳамлар!

— Дайдилар! Шу замони ҳайдаш керак эди-да,— деди нафрат блан Гробов ва ҳатто тупуриб ташлади.

— Ноинсоф безорилар!

— Яна сиз қовоқхонада молдек ичиб маст бўлсин деб, унга пул бердингизми?

Юзи тиртиқ жаноб истеҳзо блан кулди ва «тентак одам, биз сен айтган лақмалардан эмасмиз-ку» дегандай ма'нодор кўз қисиб қўйди.

— Менимча унга жуда дағал муомала қилишди. Сен уни жуда ерга уриб юбординг. Хўжайин жаҳли чиқиб, уни қаттиқ койиб ташлади. Бу бечора эшикдан чиқиб кетаётганда, унга раҳмим келди билсанг,— деди ўша идорада хизмат қилучи тунд юзли йигит.

— Бундай қаллобга раҳм қилишнинг кераги йўқ! — деб тўнғиллади юзи тиртиқ жаноб.— У кўчада дуч кел-

ган одамни ўлдирадиган хиллар шайкасида! Ўзингни болгарча очадиган бу «халқ Жим ўтириб, «Норд» газетасини бирданига газетани столга ташлади, ранг-барангларнинг ди-да, юзи тиртиқ жанобга тикилиб туриб қичқирди:

— Бу бахтсиз қурбонларни бунчалик шафқатсиз блан қораламанг! Македонский Болгарияда жанг қилган одамлигини унутманг!

Юзи тиртиқ жаноб баҳслашишга жур'ат этган кишига таажжуб блан боқиб сўради:

— Марҳамат қилиб айтингчи, Говедаров жаноблари, бу одам Болгарияда жанг қилиб, нима фойда кўрсатди?

— Ҳарқалай, Бухарестда тинчгина ўтириб, бекорчиликка эрмак учун халқ қаҳрамонлари устидан разилона ифво қилаётган сиз блан мендан кўра у кўпроқ фойда кўрсатди.

Говедаровнинг қонсиз юзи ловуллаб кетди. У Бухарестдаги революцион комитетнинг а'зоси эди.

— А! Бу венгерча қалпоқ кийган анов новча киши эмасми? — шоша-пиша сўради Гробов кафенинг нариги томонида қўлини силкитиб, ўзининг тўртта ўртоғига ниманидир ма'қуллаётган одамни кўрсатиб.

— Македонский, ўша-да! — деди юзи тиртиқ жаноб.

— У блан бирга яна бирнеча жулдур чопон,— деб гудурлади Гробов, уларга монокль блан қараб.— Бу кафега ҳам суқилишипти-ю.

— Уларнинг кимлигини биласизми? А пропос, бу Говедаров жанобларининг халқ иши учун курашчиларга бўлган ихлосини бироз қайтаради.

— Сен уларни танийсанми? — деб сўради Гробов.

— Уларни менга яқинда кўрсатишган эди. Учаси бир ҳафта бурун тюрьмадан бўшаган! Уч йил ётиб чиқишпти.

Гийбатчилар тўдаси уларга қизиқсиниб тикилди.

— Нега қамашган экан? Босқинчилик қилгандир-да?

Юзи тиртиқ жаноб ҳузур қилиб, истеҳзо блан кулиб қўйди-да, Говедаровга қаттиқ тикилиб, ҳикоясини давом этдирди:

— Сизга айтсам, бу — бутун бошли қисса. Евгений СЮ¹ учун ажойиб тема бўлиши мумкин эди. Уч йил

¹ Евгений С Ю (1804—1857) — француз ёзувчиси — романист.

...у халқ қаҳрамонлари кечаси Петрескунинг
...аги идорасига киришади-да, қандайдир асбоблар
...ни касса қулфини бузиб ундан икки мингга яқин олтин
ва қоғоз пулни олиб жўнашади.

— А! Бу ўғирликдан бизнинг ҳам хабаримиз бор: —
унинг сўзини бўлди Гробов, — булар ўша вақтда полиция
қўлига тушган азаматларми ҳали?

— Худди ўзгинаси... Энди сен уларни бу ерда кўриб
турибсан. Қамоқдан олис-у, балодан холис. — соф виж-
донли кишилар. — Юзи тиртиқ жаноб шу сўзларни айтиб,
қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Менимча ҳалок бўлган бу кишиларнинг бахтсиз-
лигидан кулишдан кўра, уларга ачиниш керак... Уч йил
тюрьмада ўтириш-а!.. Бу даҳшатку... улар ўз гуноҳлари-
ни ювишган... — деди тунд юзли йигит ғамгин бир кай-
фиятда.

Говедаров индамади.

Юзи тиртиқ жаноб Говедаровнинг ҳижолат тортгани-
ни пайқади-да, мағрурлик ва сурбетлик блан унга
бошдан оёқ разм солиб, сўради:

— Бу жаноблар судда қандай гап топишган денг?

— Қандай экан?

— Агар топсанг, бир тилла оласан!.. Сиз нима
дейсиз Говедаров жаноблари? — Юзи тиртиқ жаноб
кўзини Говедаровнинг юзига тиканакдек қадаб туриб,
беадаблик блан хахолаб юборди. — Буни қарангки: улар
талончиликни ватанпарварлик мақсадида қилишган
эмиш-а, ҳа-ҳа-ҳа!

— Яна халқ учун! — бор овоз блан бақириб юборди,
Гробов. — Ҳозир ҳамма хайдук — ватанпарвар. Ҳали қа-
раб тур, халқ учун деб сени ҳам қип-яланғоч қилиб
кетишади. Бу муттаҳамлар баландпарвоз сўзлардан
фойдаланишади. Бултур Ставра боғидан менинг
цилиндримни ўғирлаб, қовоқхонада халқ учун ичиб
юборганлар ҳам шулар эмасмиди?.. Ўшанда қидира-
қидира бошим шамоллаб қолган эди!

Хаёлга чўмиб ўтирган Говедаров Гробовнинг катта,
кали ярқираб турган юмалоқ бошига кўзи тушиб, беихти-
ёр илжайиб қўйди.

Говедаровнинг кулгусини пайқаган Гробовнинг жони
чиқиб кетди:

— Куласиз-а, Говедаров жаноблари? Кишининг
кулгусини қистатадиган гап-а, тўғри эмасми? Сиз, қулф-

ларни бузадиган, темир шкафларни очадиган бу «халқ қаҳрамонлари» тўғрисида нима дейсиз?

— Менинг айтадиган гапим шунки, биз болгарларнинг юрагимиз тош бўлиб кетган. Ҳиммат, мурувват деган ҳислатлар биз учун бутунлай бегона, Гробов жаноблари.

Юзи тиртиқ жанобнинг қиёфаси янада сурбетлашди.

— Ҳиммат, мурувват? Халқимиз номига иснод келтираётган муттаҳамларга-я? Улар соф виждонли кишиларнинг кассасини бузсин, ишлаш ўрнига икки минг тиллани ўғирласин, тағин буни ўзимизга эмас, янги отрядни қурооллантириш учун олдик десин! Ҳиммат, мурувват эмиш-а!

— Бу ҳақ гап, — деди зарда блан Говедаров: — сиз бунинг учун сариқ чақа бермас эдингиз...

Юзи тиртиқ жанобнинг ватанпарварлигига бундай баҳо берилиши унга алам қилди: айниқса бу гап Гробовнинг олдида бўлгани учун ҳам у ўзини қизғин ҳимоя қилишга мажбур деб ҳисоблади.

Броқ кафедра кўтарилган шовқин-сурон уларнинг баҳсини бўлиб қўйди. Улар нариги бурчакдаги мушт ўхталиб, бақирлиб, венгерлар блан сўкишаётган аллақандай кишиларни кўриб қолишди.

Бу кишилар хэшлар бўлиб, улар орасида Македонский ҳам бор эди. Офицантлар ялиниб-ёлвориб, муштлишишга айланиб кетгудек бўлиб турган жанжални босишга урунишарди. Ранги қув ўчиб, сочлари тўзғиб кетган, кўзлари ғазаб блан чақнаётган пакана хэш ҳаммадан кўра кўпроқ қизишар эди. Ғазабдан унинг нафаси бўғилиб, бирон сўз айтаолмас эди.

Македонский эса кафени бошига кўтариб, ғазаб блан бақирарди.

— Бизни масхара қиладиган бўлдиларингми?! Турк малайлари! Ваҳшийлар! Европа халқларининг шармандалари! Ё христиан динини қабул қилларинг, ёки буердан жўналаринг!.. Болгария ўт ичида ётсин-да, сенлар масхара қилларинг... Турк қаҳрамонларингни ҳам кўрамиз ҳали, қўлидан нима келарди... Битта қўймай қирамиз барини! Яшасин генерал Черняев!

— Битсин Туркия! — деб бақирди озғин, рангсиз бир хэш, бу сўзларни айтаркан, у полни шундай зарб блан тепдики, столлар қимирлаб кетди.

Одамларнинг ҳаммаси туриб жанжаллашаётган кишиларни ўраб олишди.

Броқ, венгерлар ҳам ён бермас ва немисчалаб сўки-нишарди. Улардан бири ҳали ҳам қўлида газета ушлаб турарди. Оломон шов-шув қилар ва афтидан венгерларнинг ёнини оларди; венгерлар эса кафедагиларнинг хайрихоҳлик қилаётганини сезиб, ҳеч тап тортмай, хэшларнинг жиғига тегишар эди.

Болгар хэшлари ёлғиз эдилар. Гробовнинг дарғазаб овози тинмай эшитиларди. У яқин келишга бетламай:

— Жанжал! Жанжал! Қаранг, улар шу ерда ҳам маст!— деб жон-жаҳди блан бақирар эди!

Бу сўзлар албатта болгарларга тегишли эди. Бу орада иккита маҳмадана кафедан ҳам қочиб қолди.

Шу пайт Говедаров оломон орасидан ўтиб қазабидан ўзини йўқотган ёш хэш олдига келди; рангги қув ўчиб, қони қайнаб кетган бу хэш муштлирини кўтарганча жанговар вазиятда турар эди. Говедаров унинг қўлини дўстона ушлаб, мулойимгина гапирди:

— Бричков, ўтинаман, ўзингни бос!

Сўнг уни меҳрибонлик блан қучоқлаб, қалпоғини чўтир пешонасига бостириб кийган, соқоллари ҳурпайиб кетган, озғин, рангпар бир камтаргина хэш ўтирган столга бошлаб келди. Бу хэш жанжалга мутлақо иштирок этмасди. У браилали ўқитучи Владиков эди.

Петреску кассасидан пул ўғирлаганлиги учун Бричков, Ҳожия ва Бебровскийлар блан бирга беш йил қамоққа ҳукм қилинди; хэшлар ўзларининг бир мажлисларида янги отрядни қуроллантириш, кийинтириш ва бутун зарур нарсалар блан та'минлаш ҳамда шу таҳлит отряд тузиш учун бу кассани экспроприация қилишга қарор берган эдилар. Владиков қамоқда уч йил ётгач, қочди, кийимини ўзгартириб, илгари бўшатишган ўртоқлари блан шу ерда учрашди. Тўрт хэшга берилган жазонинг бир қадар енгил бўлишига биринчи галда ҳимоячининг сўзга моҳирлиги сабаб бўлган эди. У суд мажлиси кунни, жамоат олдида сўзлаган ҳимоя нутқида тўрт маҳкумнинг жиноятини суд олдида э'тироф этар экан, (улар бу жиноятдан бош тортаолмас эдилар) ўғирлик сабаблари устида алоҳида қат'ият ва ғайрат блан гапирди. У қул қилинган қўшни халқнинг оғир аҳволини кенг ва батафсил ёритиб берди, бу халқ фарзандларининг озодлик йўлида кўрсатаётган зўр жонбозликлари, бераётган қурбонлари ҳақида, қўзғолон кўтариш учун бўлган бирнеча уринишлар, унинг бостирилиши, кўп минг бахтсизларнинг ёсти-

ғи қуриганлиги, «римлиларнинг олийжаноб авлодларининг» меҳмондўст мамлакатада янги отрядлар ташкил қилиш учун жуда кўп маблағ зарурлиги, ҳар қандай қилиб бўлсин, ҳатто ўлимдан ҳам оғирроқ номус звазига бўлса ҳам ўз ватанларига ёрдам беришга қарор қилган болгар ватанпарварларининг қизгин қалбларини ишғол этган идеяга садоқат, ҳарқандай гуноҳни ювиб кетучи улуғ ватанпарварлик, аслида ўғри бўлмаган, лекин ўғирликни энг юксак ниятлар йўлидагина қилган айбдорларнинг олийжаноб мақсадлари ҳақида гапирди. Хужжатлар ва турли справкалар ёрдами билан «шу вақтда отряд чиндан ҳам тузилаётганлиги ва пул зарур бўлганлиги»ни исбот қилиб берди; маҳкумларни, айниқса, меҳнатсевар муаллим Владиков билан ватанпарвар — шоир Бричковларни характерлаб берди. (Ҳожия билан Бебровскийлар тўғрисида лом-мим демади); суд а'золарини инсонпарварликка ва олийжанобликка чақирди; суд айбдорларга тузалмас жиноятчилар сифатида эмас, балки қулликда ётган халқнинг умид ва ифтихори бўлган ёш интеллигентлар сифатида ҳукм чиқариши кераклигини айтиб, шу ерда ўтирганларнинг дилларини эритиб юборди. Суд а'золари кенгаш қилиш учун ичкари кириб кетди. Суд ўз ҳукмида айбни енгиллаштиручи сабабларни назарга олиб, айбдорларни ўн беш йил ўрнига, беш ва уч йилдан кесди. Халойиқ бу ҳукмни гулдурос қарсақлар билан кутиб олди, кишилар адвокатга ташаккур айтиб қўлини сиқдилар.

Бу адвокат — Галацдан шу иш учун махсус келган Ботевнинг ўзи эди.

План барбод бўлиб, отряд ҳам ташкил бўлмади. Талонда иштирок этганларнинг энг биринчиси Македонский эди (бу ишнинг планини тузган ва асбоб-ускуна топиб келтирган ҳам ўша эди). Лекин у қўлга тушмади, биров ҳам уни айтиб бермади. У кўп вақтгача тюрмага бориб, бахтсиз ўртоқларини кўриб турди ва уларнинг бошига тушган қамоқ мусибатини енгиллаштириш учун оғзига ёқадиган турли-туман озиқ-овқат ташиди ҳамда печкадан топилган олтинларни сотиб, уларга оз-оз пул бериб турди. У ҳозир ҳам муваффақият билан карта ўйнаб ва болгар валийне'матларидан бир-бир франкдан тилаб, уларга ёрдам бермоқда эди.

Хэшлар барча славян душманларига қарши курашда кўнгилли сифатида иштирок этиш учун Сербия уруш

э'лон қиладиган фурсатни чидамсизлик блан кутар эдилар.

XV

Кечқурун «Трансильвания» меҳмонхонасининг ресторанида хэшларнинг аксарияти йиғилди, биз улар блан Браилада танишган эдик. Бричков «Стара-планина» газетасининг сўнгги сонини ҳаяжон блан овоз чиқариб, тез-тез ўқир эди. Бу ерда бошқалар блан бирга Россиядан эндигина келган болгар студентлари, оқ полотнодан китель кийган ва қизил крест белгиси тикилган фуражкали бирнеча рус кўнгиллилари ва ниҳоят Сулин орқали Царьграддан келган иккита паҳлавондек черногорли киши ҳам бор эди. Бу кишиларнинг ҳаммаси шу ердан Сербияга жўнаш учун Бухарестда тўхтаган эди. Русларни биринчи марта кўриб турган хэшлар уларга қизиқсиниб ва самимий эҳтиром назари блан боқар эдилар. Улар русларга тикилишар ва тикилиб тўймас эдилар. Славянларнинг мусулмонларга қарши курашларида иштирок этиш учун йироқ Россиянинг ҳамма бурчакларидан йиғилиб келган руслар эса, ўзларининг янги ошналарига мароқ блан тикилишар, уларнинг гапларига э'tибор блан қулоқ солишар ва таажжуб блан ўзларига яқин, таниш сўзларни ажратиб олишар экан, соддадиллик блан дердилар:

— Буни қара-я, биродар! Бу ерда ҳам руслар бор экан-ку, а? Тушунаяпсанми?

— Нега тушунмай. Бу ўзимизнинг болгар биродарларимиз-да,— деб жавоб берди қиёфасидан ва нозик қўлларидан аристократлиги сезилиб турган киши. Бу киши граф Ш. эди.

— Энди биз қаёққа борамиз? Сербиягами ё Болгариягами? Жангни қаерда қиламиз?

— Сербия блан Болгария — иккаласи бир жой,— деди қирқ ёшлар чамасидаги бир рус.

— Йўқ-йўқ... Дарвоқи', ҳа: иккаласи ҳам славян мамлакати, иккаласининг халқи ҳам православ халқ,— деб тушунтирди граф.

— Нега улар бу ерда юришибди? Улар Сербияга боришмайдими? Яқинда турклар блан уруш бошланади-ку,— деди руслардан бири болгарларга қараб.

Аристократ елкасини қисди.

— Мана булар Сербияга кетишаяпти,— деди студент, хэшларни кўрсатиб.

Рус сўзларини эшитган граф дарҳол ўгирилди-да очик чехра блан сўради:

— Сиз русмисиз? Қаердан?

— Москвадан. Биз — болгар студентларимиз. Бизни ватанимиз бошига тушган бахтсизлик бу ерга келтирди.

Улар гапга тушиб кетишди. Кўп ўтмай бошқа студентлар ҳам суҳбатга қўшилишди. Улар Болгариядан олинган сўнгги ташвишли хабарлар: қўзғолон ва унинг муваффақиятсизлиги, халқнинг Россиядан бўлган умиди, генерал Черняев ҳақида сўзлашарди. Бу кишилар ҳеч қандай маросимсиз ва расмий танишувсиз иноқлашиб кетишди, бир-бирларини тушуниб ва ошна бўлиб қолишди. Уларнинг дилларида бир мақсад, бир истак, бир русса мавж урар эди. Уларнинг бир-бирларига бўлган биродарлик муҳаббати тобора қизғин ва самимий тус олар эди. Ҳалигина русларга яқинлашишдан ийманиб, ўзларини авлоқроқ тутган хэшлар ҳам яқинроқ келишди. Орада аллақандай ажиб славян тилида суҳбат бошланди. Ҳарким ҳам гапда лоақал биронта рус сўзини қўшиб кетгуси ва бу тилга тушунаётганлигини ҳис қилгуси келар эди. Уларнинг ҳаммасини олийжаноб бир туйғу илҳомлантирган эди. Граф шампанский буюрди. Қадаҳларда мусаффо ичимлик кўпикланди. Граф ўрнидан турди-да, қадаҳни кўтариб туриб, тантанали қиёфада сўз бошлади:

— Мен болгарларни биринчи марта шу мамлакатда кўриб турибман, э'тироф қилай, уларни бутун қалбим блан севиб қолдим! Мен ўзимнинг йироқ ватанимда эканлигимдаёқ сизларнинг курашингиз ва тортган азоб-уқубатларингиз қалбимни боғлаган эди; эндиликда сизлар блан, эзилган славян халқининг фарзандлари блан учрашганимда бу ҳиссиётлар янада чуқурлашди ва кучайди. Биз руслар ҳам сиз болгарлар сингари ўз ҳаётимизни аямай, славянларнинг қадимий душманларига қарши кураш байроғини қаҳрамонона кўтарган, ўзимизга қондош биродарларимиз — сербларга ёрдам бериш учун ошиқмоқдамиз. Мен, ҳаққоний ишимизнинг тўла ғалабаси учун ичаман! Мен, Россиянинг икки туғишган синглиси — Болгария ва Сербия учун ичаман!

Руснинг ҳаяжонли нутқиға жавобан қудратли «ура» садолари янгради.

Бричков ва унинг ўртоқлари кўзида ёш йилтиради.

Дили эриб кетган бир болгар студенти ўрнидан ирғиб турди-да, славянларнинг бирдамлиги шарафига қадаҳ кўтарди.

Унинг сўзларига жавобан йигирма киши:

— Урра! — деб юборди.

— Фала!¹ — деб ҳайқирди черногорлилар.

— Живио!² — деб қичқирди ресторан соҳиби (у серб эди).

Яна шампанский буюрилди, қадаҳларда вино учқунлар чақнатиб кўпирди. Славянлар қалбдан тўлиб-тошган туйғулардан ўзларини йўқотган эдилар.

Бебровский блан Попче олдиға икки рус келиб маҳкам қучоқлаб ўпишди. Черногорлилар овозлари борица қичқирди ва православ славянларни тириклайин куйдираётган туркларни жон-жаҳдлари блан сўкар эдилар.

Эшик шарақлаб очилди ва одатдагидек шовқин кўтариб, Македонский кириб келди; унинг қўлида бир парча қоғоз бор эди.

— Йигитлар! — деди баланд овоз блан у. — Янгилик! Кеча Бабина-голова ёнида биринчи жанг бўлибди. Серблар ғалаба қозонипти! Ура!

Бу хушхабардан ҳангу-манг бўлиб, ҳамма ўриндан туриб кетди.

— Уруш! Уруш!

— Мана телеграмма! Ўқинг! Мен буни хомсемиз Гробовдан тортиб олдим! — Ҳаллослаб, бўртиб кетган Македонский бор гапни тўкиб солди.

Унинг кўзи русларга тушгач бошидаги венгерча қалпоғини юлиб олди-да, дўстона табассум блан уларга қўл узатди:

— Салом сизга, қаҳрамонлар! Яшасин Россия!

— Салом, биродар болгар! — деб жавоб беришди унинг қўлини сиқиб рус кўнгиллилари.

Ҳамманинг қувончи бениҳоят эди.

Телеграмма қўлма-қўл бўлиб кетди: ундаги ёзувни ҳарким ўз кўзи блан кўришни ва шонли ғалабанинг ростлигига ишонч ҳосил қилишни истар эди. Шу дақиқада «Бабина-голова»нинг номи ҳам улуғвор, гўзал бўлиб кўринарди. Кичик бир серб армиясининг биринчи сафари муваффақият блан яқунланди. Буни ҳечким кутмаган эди.

¹ Шон-шарафлар бўлсин! (Черногорча)

² Яшасин! (Серб).

Черногорлилар дарҳол эрталабки поезд блан Турну-Северинга жўнаш, у ердан эса Дунай орқали Қладовога ўтишга қарор қилишди. Бутунлай гангиб қолган ресторан соҳиби Йованович меҳмонлар олдига яна бирнеча шиша шампанский келтириб қўйди; бу гал меҳмонларни унинг ўзи сийламоқда эди. Умумий тантанани жўрган руслар кўзларига қўйилиб келган ёшни тўхтатолмадилар.

— Биродарлар,— деб сўз бошлади юраги қаттиқ уриб кетган Бричков, унинг кўзлари чақнарди,— уруш бошланиб, ниҳоят бизнинг қизғин орзуларимиз ҳам рўёбга чиқмоқда. Энди биз курашишимиз ва ҳаммамиз учун қимматли бўлган озодлик учун ҳалок бўлишимиз мумкин!

— Ҳа, энди биз мусофир юртда итдек ўлиб кетмаймиз,— деди уни қувватлаб Ҳожия.

— Биз Сербиядан тўппа-тўғри Болгарияга қараб юриш қиламиз, у ерда ўртоқларимизни қўзғаб Абдулкаримнинг таъирини берамиз,— қўшиб қўйди Бебровский.

— Лашкарбошилар ким бўлади?

— Тотю!

— Панайот!

— Яшасин кўнгиллилар! Яшасин барча славян қаҳрамонлари!— хитоб қилди Македонский, у бир қадаҳ шампанскийни ютоққандай ичиб юборди-да, рус кўнгиллиларига дўстона жилмайиб, узун мўйловини артди.

Ҳамманинг дили янги ғайрат, янги ҳис блан жўш урарди. Хэшлар худди қанот ёзгандек туришарди; улар, ғалабани бошқалар илиб кетмасин, деб тезроқ Қладовога етиб олиш истаги блан ёнар эдилар. Ниҳоят Говедаров келиб, Бухарестдаги ёш комитет¹ уларни икки кундан кейин темир йўл билетлари ва пул блан таъминлаяжагини маълум қилди.

Эртаси кун янги кучлар етиб келди: Панагюр қўзғолонидан кейин қочган қўзғолончилар, 1862 йил ветеранлари ва 1867—1868 йилги партизан курашида иштирок этган хэшлар, деҳқонлар, ғишт теручилар, дўкондорлар ва ишчилар Руминиянинг турли томонларидан Бухарестга етиб олиш ва у ердан Сербияга ўтиш учун ошиқардилар. Улар ўз уйларини шошилишча равишда ташлаб,

¹ Бухарест ёш комитети—бу ерда турклар блан битим қилиш тарафдори бўлган чорбаджиларнинг «кекса» партиясига қарши болгар муҳожирларининг турк зулмини умумий қуроли қўзғолон воситаси блан яқсон қилиш тарафдори бўлган ташкилоти ҳақида гап боради.

хатарли сафарга чиқдилар; уларни ўлимга дучор этилиши ёки бутун кўнгилни банд этган жона-жон Болгарияга олиб боручи йўлни абадий ёпиб қўйиши мумкин бўлган хавфли ишга бел боғлаган эдилар. Ҳозир улар ноаниқ фалокатларга қарши боришарди. Нима учун? Ўз ватанларини озод қилишга ёрдам бериш учун. Уларни бунга ким юборапти? Бундай фидокорликка уларни ким мажбур қилаяпти? Манфаат тақозасими? Шуҳратпарастликми? Йўқ, улар учун бундай ҳислатлар пасткашлик бўлур эди. Уларни бошқача ниятлар: замон руҳи, кўп азоб-уқубат тортган Болгария халқи ичидан шунча улўф ўғлонлар етишиб чиқиб, уларнинг қаҳрамонлик ва фидокорликлари тўғрисида тарихимизга шонли саҳифалар қўшган замон руҳи ишғол этган эди. Бу чексиз саргардонликда мислсиз қаҳрамонликлар қад кўтараётган фидокорлик замони эди. Ҳарбир болгарнинг жароҳатли қалбидаги ватанпарварлик тори шундай нозик ва сезгир эдики, унга тегар-тегмас титраб кетар ва афсонавий оҳанглар пайдо қилар эди.

Болгария унутиб, тақдирга ҳавола қилинган бу ғариблар ўз ватанпарварларининг фиғон-ноласини ва золимлар блан курашга чорлаб чақирган овозини эшитгач, руҳан ёришиб кетдилар, қонлари қизиб, ўзларининг борйўқларини, ҳузур-ҳаловатларини ватан учун фидо қилишга ошиқардилар. Мол-мулк ва тинч турмушга эга бўлмаган кишилар ватан учун фақат ўз қонларини тўкишлари мумкин эди.

Уруш тўғрисидаги хабар эшитилгач, уларнинг ҳаммаси дилида ягона бир истак мавж урди. Бир вақтлар Александр Македонскийнинг қўшинлари қайтиш тўғрисида ўйламаслик учун Осиё қирғоғида ўз кемаларига ўт қўйгани сингари, улар ҳам бутун фикр-зикрлари фақат Болгария блан банд бўлсин учун бисотларидаги барча нарсаларни сотиб, ташлаб, ин'ом қилиб, йўқотиб юборишди.

Ҳозир бу гапларнинг ҳаммаси бизга ақлга тўғри келмайдигандек бўлиб туюлади.

Уч кундан сўнг Говедаров хэшлардан тузилган талай дружиналарни Бухарест вокзалида кузатиб қолди; уларга ғалаба қозониш, урушни муваффақият блан тугатишни тилади.

Поезд қўзғалди ва жанговар қўшиқ садолари вагон филдиракларининг тарақ-туруқи блан қўшилиб кетди.

У замонлар яхши эди!

Уруш тўрт ойчадан бери давом этади.

Урушаётган икки тараф қўшинлари ўртасида ҳали бирорта ҳам жиддий тўқиниш бўлмади. Сусткаш Абдулкарим подшо ўз кучларини синаб кўриш ва қат'ий ҳаракатларга киришиш учун фурсатни ҳамон қулай топмас эди. Довюрак Черняев мағлубиятга учраш эҳтимолини назарга олиб, ҳали ўқ тутунини кўрмаган тажрибасиз серб лашкарини урушга солишга жазм қилмасди. Айни вақтда турк боши-бузуқлари зулмни тобора авжга миндираб, Сербиянинг хонавайрон қилинган чеккаларидаги аҳолини тириклайин куйдирар, сўяр, асир олиб кетар эди. Серблар, руслар, болгарлар ва черногорлилардан ташкил топган серб армияси сафларида ҳам яширин бир норозилик, ички изтироб ҳукм суларди. Ўзаро чиқиб турадиган тўқнашишлар буйруқнинг бажарилишига халақит берарди: бевақт уйғонган миллатчилик ҳислари ҳарбий ҳаракатларнинг тартибсиз ва чуқур мулоҳазасиз олиб борилишига сабабчи бўларди.

Саккизинчи сентябрьда Алексинац ёнида йирик тўқнашув бўлиб, унда серблар ғалаба қозонди: улар турк қўшинларининг ҳужумини даф' этишди. Маш'ум Жунин кунин¹ ҳали келиб етмаган эди.

Ун олтинчи сентябрьда составида 850 болгар жангчиси бўлган рус-болгар бригадаси Гредетин тоғида турарди.

Гредетин — бир-бирини кесиб ўтган ҳархил кичик адрлардан иборат бўлиб, шарқда Сербия чегараси бўйлаб чўзилган эди. Унинг аксар қисми кичик-кичик дарахтзорлар ва буталар блан қопланган.

Тепаликлардан бирида, туркларнинг тўрт замбарак қўйилган истеҳкоми бор эди.

Тепаликнинг ёнбағрида кўндаланг ўйилиб, батареяга чиқиш йўлини тўсган уч қатор ҳандақ бор эди. Тепалик ҳимоячилари ҳандақлар бўйлаб шох-шаббалардан чайлалар қурган эдилар.

Тепадаги ҳандақлар блан батарея орасида дарахтлардан тўсиқ қилиб қўйилган эди. Душман ҳатто ҳандақ-

¹ 1876 йил Серб-турк урушида серб армиясининг мағлубиятга учраган кунин (мустаҳкамланган Жунин пунктининг туркларга берилиши).

ларни ишғол қилган тақдирда ҳам уни тоғ тепасига чиқармаслик учун очиқ жойнинг ҳаммасига шох-шабба ётқизиб ташланган эди.

Энг яхши тез отар милтиқлар блан қуроолланган тўрт ёки беш турк батальони ҳандақлар ва батареяни ҳимоя қиларди. Бу жойдан сал нарироқда, мустаҳкамланган тепалик орқасида туркларнинг зарур пайтда олдинги позицияларга чиқиш учун тайёр турган резерв қисмлари ўрнашган эди. Жарликнинг у томондаги энг баланд тепаликда, туркларнинг битта крупп замбараги қўйилган «Оқ батарея» номли яна бир батареяси жойлашган эди. Морава дар'ёсининг сарғайиб кўринаётган водиси бўйлаб ёнаётган серб қишлоқлари устида оқ тутун бурқирамоқда эди. Боши бузуқлар¹ бу қишлоқларни талаб, ўт қўймоқда эдилар.

Шу кун рус-болгар бригадасининг Бельгия милтиқлари блан қуроолланган иккинчи батальони бу мустаҳкам позицияларга ҳужум бошлаши керак эди. Батальон, бутун турк фронти бўйлаб олиб бориладиган умумий ҳужум планига мувофиқ, Гредетин маррасини ишғол қилиш тўғрисида буйруқ олган эди. Рус-болгар батальонидан бироз нарида, ёрдамчи қисм сифатида, уч юз азамат черногорлидан иборат «бургутлар» отряди турарди. Ундан ташқари, чакалакзор орасида учта болгар батальони, тўрт замбаракдан иборат батарея ва уч-тўрт серб батальони ўрнашиб олган эди. Бу иккинчи жанговар линия ва резерв эди.

Иккинчи батальон, рус-болгар бригадасининг қолган уч батальони каби Морава армияси составига кирар ва ҳаракатчан рус полковниги Медведовскийнинг умумий қўмондонлиги остида эди. Медведовский эса ўз навба-гда Хорватовичга итоат қиларди.

Генерал Черняев болгар кўнгиллиларидан тузилган батальон қўмондонлигига, ҳамма яхши кўрадиган дову-рак болгар капитани Райчо Николаевни қўйган эди; Рай-чо Николаев илгари рус армиясида хизмат қилган ва 1854 йилда Дунай дар'ёсидан дадил сузиб ўтганлиги блан машҳур эди.

Эндиликда анча тажриба орттириб интизомли қўшин-

¹ Мунтазам бўлмаган турк қўшини; бу қўшиндан асосан тинч ҳолини талаш, сўйиш учун юбориладиган жазо экспедицияларида фойдаланилар эди.

га айланган иккинчи батальон капитан Райчо Николаев томонидан июль ойидаёқ Бухарестда ташкил этилган эди; у пайтларда 96 кишидан иборат кичик отряд эди; бу отряд Крайовода серб ҳокимияти томонидан қуролсизлантирилгач, капитан уни Кладового олиб чиқиб кетган эди; ҳозиргача бу батальон турк қўшинлари блан бирнеча марта тўқнашди; 6 августда Копривница ёнида турк ва черкас қисмларини тарқатиб юборди; Градская кўли яқинида ўзини тўрт замбарак блан мудофаа қилиб, катта турк отрядини яксон қилди; уни қал'ага ҳайдаб кириб, ўша ерда писиб олишга мажбур этди. Жанговар сабоқларни олган батальон янада каттароқ ғалабалар сари интиларди. Шунинг учун ҳам Гредетин маррасини бир ҳамла блан ишғол қилиш тўғрисидаги буйруқ жангчилар томонидан баланд руҳ блан кутиб олинган эди. Генерал Черняев Шилинговецда болгарларга катта ишонч блан қараши ва уларнинг славянларнинг умумий душманларига қарши қаҳрамонона жанг қилажакларига шак-шубҳа қилмаслигини айтган ва болгарлар унинг ишончини оқлайдиган фурсат қачон етиб келишини сабрсизлик блан кутар эдилар.

Яна бир муҳим ҳолат мавжуд эди. Серб офицерлари блан болгарлар орасидаги муносабат у қадар дўстона эмас эди. Дастлабки пайтларда сезилган яширинча душманлик бора-бора ошкор тус олди, аллақачон Сербия территориясига кўчган уруш вайроналари, Морава ва Тимок дар'ёлари водийсини ташлаб, фронтнинг кўпчилик участкаларидан чекинишга мажбур бўлган серб армиясининг муваффақиятсизликлари, ёнғинлар, талончилик ва урушнинг чўзилиб кетиши сербларни ғазаблантирган эди; эндиликда улар ўша вақтдаги қизғин ҳаракатлари, дадил ташаббусларининг муваффақиятсизликка учраш сабабларини ва унинг айбдорларини изламоқдалар. Улар доим Болгарлардан шубҳа қилишарди. Правардида Болгарларни риёкорлик, мунофиқлик, қўрқоқлик ва ҳоказолар блан айблайбошладилар. Бу айблар қаттиқ ҳақоратлар блан — ҳақоратлар эса ишончсизлик ва ошкор та'қиб блан олмошинди. Болгарлар ўзларига сербларнинг беғараз иттифоқчи эмас, балки фақат талонторож учун келган ёлланма муттаҳамлар армияси деб, қараётганликларини аниқ тушундилар. Бунинг устига, матбуот ҳам оловга ёғ қуяр эди. Болгарияни озиқ-овқат, ўқ-доридан, та'минотдан чеклайбошладилар. Болгарлар-

ни Старо-серблар деб аталишга мажбур қилабошладилар; Неготин ёнида уларнинг болгар байроғини серб байроғи билан олмоштиришга ҳам уриниб кўришди. Ахвол кундан-кунга оғирлашар ва топшириқни бажариш тобора мушкуллашарди. Аммо, жисмоний азоблар билан боғланган бу мушкулотларнинг барчаси ҳам болгарлар қўрқоқ деган, умумий мулоҳаза олдида ҳеч эди.

Улар тортган руҳий азобларни янада мукамалроқ исботлаш учун, капитан Райчонинг ўша кuni эрталаб ўз батальони олдида сўзлаган нутқидан сўнгги сўзларини келтирамиз: «Ниҳоят,— деди у,— биз барча христианларни тақиб этучилар билан ҳисоб-китоб қиладиган ва уятсиз «Изток»¹ газетасининг овозини ўчирадиган кун келди. Бугун биз қаҳрамонона тўкилган қонимиз билан ўз номимиздаги нафрат доғини ювиб ташлаймиз ва бизни маҳрум этмоқчи бўлганлари номусимизни яна қайтариб оламиз».

.

Полк дам олиш учун ўрнашиб улгурганча ҳам йўқ эди, қаердадир ўнг томонда ёрилган снаряддан ҳаво зириллаб кетди.

Черногорлилар туркларга ҳужум бошлаган эди.

Улар устига довулдек ўқ ёғилабошлади. Душман ҳандақлари устини узун тутун тасмалари қоплади. Ўқчилар атака бошлади, улар кетидан бутун батальон ҳам ҳандақларнинг биринчи линияси томон югурди. Кўкиш тутун чулғаган ўқлар қуюни кўнгиллилар сафини тарқатиб юборди; Гредетин ва оқ батареялар ўқ ёғдирабошлаган эди. Аммо кўнгиллилар, ўлганлар ва ярадор бўлганларни орқада қолдириб олға боришар ва тинмай отишарди. Улар бақириб-чақириб, сўкиниб душман ҳандақлари томон югураётган черногорлилар билан қўшилишгач, даҳшатли жанг қизиб кетди. Турклар ҳандақлардан ирғиб чиқиб югуришди. Душманлар бетма-бет тўқнашдилар. Қилич найза билан чатишди, муштлар бориб миллик стволига урилди, сўкинишлар ҳақоратларга аралашиб кетди. «Олға» деган бақирёқлар билан қўшилган қасир-қусур ўқ товушларидан осмон зириллади. Черногор-

¹ «Изток» (Шарқ) — 1876 йилдаги серб-турк урушида серблар томонидан туриб курашган болгар кўнгиллиларига қарши туҳмат тўла хабарларни босган реакцион серб газетаси.

дилар шердай олишардилар. Болгарлар душманга таъаб блан қилич солишар, мушт туширишар, ўқ оғишар эди. Душман ҳужумга дош беролмай чекинишга мажбур бўлди. Батальон чайталар линиясини ёриб ўтиб, уларга ўт қўйди, биринчи хандақларни ишғол қилиб, иккинчиси сари ташланди. Ғолибона «Ура» сазолари янги куч блан янгради; батальон ўқ ва гранаталар ёмғирин остида ҳужум қилиб борар, душман эса қўнғилчиларнинг иккинчи хандаққа ҳам яқинлашиб қолганликларини кўриб, ўқ уза-уза аста чекинабошлаган эди. Черногорчилар яна бир ҳамла блан туркларни сиқиб бораверди. Болгарлар энди хандақларнинг учинчи линиясига яқинлашиб қолган эди. Уларни тўхтатишнинг иложи йўқ эди. Турклар чан қанотга атака қилишга уриниб кўришди, аммо командани эшитиб қолган қўнғилчилар дарҳол фронтни душман томон буриб, унинг маневрини барбод қилдилар. Қўнғилчилар турклар устига қўққисдан даҳшат блан ўқ ёғдиришдики, улар шошилишч равишда энг яқин тепалик томон чекинишга мажбур бўлдилар. Славянларнинг довураклиги ва мислсиз жасоратини тасвир этишга қалам ожизлик қилади. Уларнинг кўплари жангда ҳалок бўлди, лекин тирик қолганлар: «Ура!», «Ғалаба!» деган қичқириқлар блан ҳамон олға босишар эди. Душман ёғдираётган ўқларнинг даҳшатиға қарамай улар хандақларнинг учинчи линиясига ёриб киришди. Порох тутунидан қорайган юзларига қон сачраган Бричков қўлда ханжар блан брустверга тирмашаркан, ногаҳон яқин жойдан таниш бир овозни эшитиб қолди:

— Бричков, ўлаяпман!

У ўгирилиб қаради. Кўкракдан яраланган Владиков хандаққа йиқилмоқда эди.

Ҳамаёғи жароҳатланган, бошяланг Ҳожия қўлда пичоқ блан чуқурга ташланди ва бир жангчининг ёрдами блан кўкрагидан иссиқ қон оқиб турган Владиковни кўтариб чиқди. Уни орқа томонга олиб кетишди. Шу он Бричковнинг қулоқлари ёнидан граната гувуллаб ўтди ва худди Владиковни олиб боришаётган жойда портлади. Унинг ўртоқлари чанг ва қопқора тутун булути ичида ғойиб бўлишди. Портлашдан ҳосил бўлган ҳаво тўлқинидан Бричков гандираклаб кетиб, йиқилишига оз қолди. Аммо, унинг қўлтиғидан бақувват қўллар ушлаб қолди ва кимдир: «Маҳкам тур, биродар! Олға!» — деб қичқирди. Бу он Бричков ўз олдида Македонскийни кўрди.

Баданидан қон оқиб турган, умумий ғайрат ва ғолибона қичқиришлар блан қизишиб кетган Македонский бруст-вер чўққисига чиқиб олган эди. Атрофдан ҳуштак чалиб, ўқлар визиллаб турарди. Жангчилар илгари силжишга ҳалақит бериб турган, кесилган дарахтлардан қилинган тўсиққа яқинлашиб келдилар. Улар ҳолга етган Бричков, сўнгги кучини йўқотар — уни даҳшатли чанқоқ қийнамоқда эди. Ўз назарида ҳозир йиқилиб, ўладигандек туюларди. Унинг қақраб кетган томоғи ва тили оловда ёнаётгандек бўларди. Бричков ўзининг ярадор бўлганини билар, лекин қаердан ярадор бўлганини сезмасди. У фақат бир нарсани — чидаб бўлмас даражадаги чанқоқ азобини сезарди. Македонский жарлик тубида кичик бир кўлмакни кўрди, ундаги сув солдатлар кечиб ўтгандан лойқаб кетган эди. Улар кўлмак устида энгашиб, жонжаҳд блан сув ичишди. Ҳатто шу сув ҳам уларга оромбахш ичимликдай туюлди ва ҳолдан тойган Бричковга мадад берди. Улар йиқилиб ётган дарахт шохлари орасидан ёриб ўтиб, яна олға қараб интилишди. Қасир-қусур ўқ товушлари орасидан капитан Райчонинг: «Олға, биродарлар!», деган командаси тинимсиз эшитилиб турарди. Бричков блан Македонский йироқда бир кўриниб, йўқолиб турган болгар байроғини кўришарди.

Нихоят кўнгиллилар бу сўнгги ғовни ҳам ёриб ўтиб, ҳаллослаганча нарёғидан тўрт замбарак ва узун найзали талай милтиқлар кўриниб турган тепаликка чопиб чиқабошладилар. Энди туркларнинг бутун кучлари йиғилиб, батарея атрофида жам бўлган эди. Аёвсиз ва шафқатсиз жанг янгидан қизиб кетди. Славянлар фавқулодда жасорат ва шиддат блан жанг қилишарди. Улар душман устига шер каби отилишар, чексиз нафрат, даҳшатли ғазаб ва жаҳолат уларни маст қилган эди... Улим ва уруш даҳшати уларга ғайритабiiй жасорат бахш этган эди. Темирдек сабот ва чидамга молик бўлган жангчилар уч соат давомида тоққа қараб тирмашишдан чарчаганликларига, очлик ва чанқоқ азобидан қийналиб кетганликларига қарамай қадни букмас эдилар. Болгарлар ва черногорлилар овозлари борича «Ура» садоларини янграиб, редут¹ устига ташландилар ва яна қўлаки жанг қизиб кетди. Душман саросимага тушиб қолди, лекин

¹ Р е д у т — айланасида чуқур қазилиб, четлари тупроқ блан тўсылган ҳарбий истеҳком.

турк командирларининг бири атакага сигнал бериб қолди, бундан дадиллашган турклар редутни ишғол қилишга улгурган кўнгиллилар устига яна ёпирилишди. Портлашлардан ҳамаёқ зириллар, киши гаранг бўларди. Душманнинг жимиб қолган тўрт замбараги жангнинг соқов гувоҳлари сингари тек турарди. Чор атроф ўлик ва ярадорлар блан тўлган эди. Турклар янги ҳужумга бардош қилолмай тум-тарақай қочишди. Кўнгиллилар замбараклар томон ёриб ўтишди, улардан бири эпчиллик блан замбарак устига чиқди ва унга миниб:

— Ғалаба! — деб бақирди.

Бу Бричков эди.

Қандайдир бир турк солдати найза ўхталиб унга ташланди ва:

— Қайт орқага, ит! — деб йиртқишларча ҳайқирди.

Аммо Бричков қўлига қаердандир тушиб қолган милтиғини яшин тезлигида ўнглаб олди ва бутун кучини йиғиб туриб қўндоқ блан туркнинг бошига туширди:

— Мана сенга, ушла!

Найза Бричковнинг қўлтиғи тагига сурилиб кетди.

Турк тил тортмай қотди.

Бу орада яна уч турк колоннаси ёрдамга етиб келди: Турклар чекинишдан тўхтаб яна редутга ҳужум қилишди. «Оқ батарея» гранаталар ва ажал уруғларини сочар эди.

Кўзлари фавқулодда даҳшат блан ёнган Македонский ҳужум қилаётган душманга биринчи бўлиб пичоқ блан отилди, унинг ўз жароҳатларидан оққан ва бошқалардан юққан қон кийимидан томиб турарди.

Македонский ёнига келиб тушган граната майда осколкалар таратиб портлади ва у қуюқ тутун ичида кўздан ғойиб бўлди.

— Македонский! — деб қичқириб юборди Бричков ва шу он замбарак устидан ерга йиқилиб тушди.

Душман узган ўқ унинг бошидан тешиб ўтган, Бричков ўлган эди.

XVII

Черногорлилар ва рус-болгар бригадасининг иккинчи батальони редутни ушлаб қолаолмади. Серб батареялари жим тураверди ва серб резервлари бу бир гуруҳ қаҳрамонларнинг довиорақлик блан қилган ҳужумини қўлламади: улар ҳалок бўлаётган шонли жангчиларни совуқ-қонлик блан тамоша қилдилар. Нима учун?

Янги қисмлар ва «Оқ батарея»нинг тўхтовсиз ўти блан кучайган бирнеча минг турк яна редут устига ёпирилди ва кўнгиллилар шиддатли, лекин бефойда қаршиликлдан сўнг уни ташлаб чиқишга мажбур бўлдилар.

Бу муваффақиятсиз қаҳрамонона жангда юзлаб ёш болгар жангчилари ва кўпчилик черногорлилар ҳалок бўлди. Улар сон жиҳатдан кўп бўлган душман ҳужумига дош беролмадилар, лекин ўзлари спартанлилар сингари жон бердилар.

Бу жангда талай рус офицерлари ҳам ҳалок бўлди; чекиниш пайтида тушган граната капитан Сикорскийнинг бир оёғини мажақлаб юборди, олти болгар тил тортмай ўлди. Бошқа бир граната капитан Райчо яқинида ёрилди ва у ҳушдан кетиб йиқилди. Уч кунгача уни ўлган деб ҳисоблашди.

Аммо болгарлар ўз ша'нига доғ туширгани йўқ. Уларнинг қаҳрамонликлари тўғрисидаги овоза ҳамаёқни тутиб кетди ва ифвогарларнинг оғзига урди. Болгарларнинг қаҳрамонлигидан чуқур та'сирланган генерал Черняев уларни мақтов ва мукофотларга кўмди.

Бизнинг дўстларимизчи?.. Қарийб уларнинг ҳаммаси илтифотсиз Гредетин тепаликлари ёнида ҳалок бўлди. Владиков блан уни жанг майдонидан олиб чиқаётган Ҳожия иккаласи гранатадан ҳалок бўлди. Бебровский қилич блан учта туркни чопиб ташлаган аснода ўзига икки марта санчилган найза зарбидан ўлди. Бошқа кўп кишилар жанг майдонида ёки энг яқиндаги яра боғлаш пунктларида кўз юмишди. Уруш тамом бўлгандан кейин Бухарестга қараб пиёда жўнаган Попче блан Мравка, уст-бошлари юпинлигидан Крайовога яқин бир жойда, аёзли қиш кечасида совуққа қотиб қолди.

Биргина тирик қолган одам, Македонский эди. Бу жангда у, ўн бир жойидан ярадор бўлиб, ҳаммаси битиб кетди, брок, ўнг қўли бутунлай ишдан чиқди.

Ҳозир у хат ташучи бўлиб ишлайди ва соғ қўли блан идорани супуриб юради.

Старая-планинанинг шери, Гредетин чўққиларида жанг қилган бу қаҳрамон эндиликда хат кўчиручи мирзанинг дағал сўзидан ҳам чўчиб тушади.

Қани энди, ажал келақолсачи!

Эссиз, эссиз Македонский! Бундан кўра Гредетин ёнида ҳалок бўлгани ма'қул эмасмиди!

Пловдив. 1884.

ЯНГРА МАРИЦА¹

I

Ўрта ер денгизи ва Қизил денгиз бўйлаб қилган узоқ сафардан кейин пароход бизни Арабистоннинг қумлоқ соҳилига чиқариб ташлади. Бундан дилимиз қанчалик ғам-ғуссага тўлганлигини қалам блан ифода қилиш мумкин эмас. Пароходдаги умумий ҳаёт, ўзаро суҳбат, шунингдек биз сузиб ўтган хилма-хил соҳиллар шу дамгача кўнглимга таскин бериб келарди. Царьграддан жўнаётганимизда биз борадиган узоқ жой у қадар қўрқинчли туюлгани йўқ, у вақт ҳали биз Царьградда азиз қадрдонлар, жонажон гўшалар блан хайрлашишдан олган таассуротлар блан тўла эдик... Брок, Арабистон ерига келиб тушдик-у, ҳаммамизни чуқур ғам босди, умидсизликка тушиб қолдик. Кўп ўтмай бу бегона саҳрода, ваҳший қабилалар орасида ҳарёққа тарқалиб кетамиз — бир-биримиздан жудо бўламиз деб ўйлардик. Бизларни бадарға қилиш бошланди. Болгария тоғлари ва қоялари озодлик урушининг тулдурос садоларидан зир титраётган бир пайтда тақдир бизни ўз юртимиздан узоқ мана шу мажҳул юртга келтириб ташлади. Оғир, мудҳиш жудолик! Энди биз Арабистон саҳроларида адашиб, узоқ ватанимизда нималар бўлаётганини эшитиш ва рус қуроли қозонаётган муваффақиятлардан қувониш имконидан ҳам маҳрум бўлдик. Балки бу тўғрида ҳечнарсга эшитмай, Болгарияни озодлик блан табрик этолмай ўлиб кетармиз ҳам! Тўғри, Осиёнинг йироқ жойларига илгари

¹ Бу ҳикоянинг сюжети д-р И. Н. Любеновнинг «Яман тўғрисидаги хотираларим» номли китобидан олинди. (Автор эскертмаси).

ҳам болгарлардан минглаб одамлар сургун қилинади. Брок, улардан ҳечқайси ҳам бизлардай азоб-уқубат тортмаган бўлса керак!

II

Қувғин! Лекин биз қувғин қилинган эмасдик! Биз Царьграддаги медицина билим юртида та'лим олган врачлар эдик; султон эндигина бизни Ямандаги турли ҳарбий қисмларга ишга тайин этган эди. Бизни уёққа соғлиқни сақлаш манфаатлари учун эмас, балки ўз ватанимизга қочиш имкониятидан маҳрум этиш учун жўрттага юбордилар. Ватан эса, қучоғини очиб ўз ўғилларининг қучқуввати, билими, меҳнати ва қонини да'ват этарди.

Биздан илгарироқ келган кишилардан ба'зилари бу жойдан қочиб, Болгарияга қайтиб боришга муваффақ бўлган эдилар. Бахтли кишилар! Биз эса, дунёнинг бир чеккасида, ёт ва бегона халқ орасидамиз, ўзимизга бегона бўлган манфаатлар учун хизмат қиламиз; бу ерда бизнинг ҳис-туйғуларимиз, аланғали истакларимиз, азоб-уқубатимиз, ўлик-тиригимиз блан ҳечкимнинг иши йўқ...

III

Биз келиб пароходдан тушган жой Худайда деб аталарди. Менинг уч ўртоғим шу ерда қоладиган, ўзим эса мамлакат ичкарисига — Хачега жўнайдиган бўлдим.

Хаче — яланғоч тоғ бағрида, саҳро ўртасида жойлашган кичик араб шаҳри бўлиб, итоатдан бош тортган ва турк қўшинларига қарши муттасил курашаётган араб қабилаларига яқин жойда эди. Биз у ерга етгунча туяда ўн кун йўл босдик. Йўл сувсиз, кимсасиз жойлардан, тошлоқ ва тепаликлардан ўтиб боради. Ҳечқаерда на бир дарахт, на бир гиёҳ йўқ! Кундузги жазирама дўзах ўтидай куйдиради: ахир биз тропиклар ёнида эдик-да! Тунги совуқдан чодирда дийдираб чиқаман. Эрталаб турганимда усти қордай оппоқ аллақандай яланғоч тепаларни кўраман: бу, қиров эди! Орадан бироз вақт ўтгач яна даҳшатли жазирама! Мен ўзимни денгиздагидек чайқатиб, кўнглимни беҳузур қилиб бораётган туядан йиқилиб тушгудек бўлдим; бирнеча бор офтоб уришидан жон беришни орзу қилдим!..

Уззу кун иссиқ, тош, қум — бошқа ҳечнарсаси йўқ. Худо қарғаган бир юрт тағин «Бахтиёр Арабистон» деб ата-

лади! Оҳ, биллурдек суви, ям-яшил водийлари ва дарахтзор тоғлари бўлган менинг Болгариям қаёқда қолди! Қани у? Мен ҳатто бу тўғрида ўйлашга ҳам жур'ат этолмасдим!

IV

Мен Хачеда кутилмаган катта бир бахтга эришдим: у ерда мен ўз ҳамкасбим ва ватандошим — доктор Н. Карановни учратиб қолдим. Буёққа келтириб ташланган ва унутиб юборилган Каранов Болгарияда нималар бўлаётганлигидан бутунлай хабарсиз ва уни яна қайтиб кўришдан умиди узилган эди. У менинг квартирамга биринчи бўлиб келди. Ўз номини айтди-ю, ортиқча сўзлаб ўтирмай, бўйнимдан қучоқлаганча пиқ-пиқ йиғлайверди.

— Гапир, гапир, азиз биродар! — деди у ниҳоят; кўзидан тинмай оқаётган ёш унинг юзини ювар, ҳалқумини бўғар эди.

Унинг оқарган, изтироб чеккан юзи ҳеч эсимдан чиқмайди: унда гўё осмон юзидан шамол қувиб ўтаётган булутлар каби қувонч ва ғусса, болаларча завқ ва азоб туйғулари кўринарди. Бу узоқ вақт яширилган ва ниҳоят бирваракай юзага чиққан аралаш туйғуларнинг ифодаси эди; Царьграддан жўнаб кетгунимча кузатиб борганим ҳарбий воқиялар тўғрисидаги ҳикоямни эшитганда унинг дилида тошиб кетган чуқур ватанпарварлик қувончи ҳам хотирамдан ҳеч кетмайди.

Менинг қувончдан шавққа тўлиб кетган дўстим эндигина йигирма саккизга борган эди. Броқ, турмуш уқубатлари иқлим ва ғам-ғусса унинг тропик қуёшидан қорайган чиройли кулча юзини бот қаритган эди. Унинг кўзларида оташ ёнар, лекин юзида ҳасрат муҳри қолган эди... Унда-бунда оқ аралашган жингалак сочлари, туркча қилиб қўйилган қалин соқоли унинг чиройли юзини ўраб турарди. Хизматни мендан илгари бошлагани учун унинг мансаби ҳам меникидан юқорироқ эди. Мен уни ўз акамдек севиб қолдим...

Бечора Каранов! Унинг аҳволи меникидан баттар оғир, анча оғир эди. Бу ерда у чинакам сургунда яшарди. У ўз хизмат муддатини аллақачон Герцеговинада ўтаб бўлган эди, броқ Царьградга қочиб келган Панагюр

қўзғолони¹ иштирокчиларини яширгани учун жазо тариқасида уни яна Яманга хизмат қилгани юборишди... Мана, бир ярим йилдан буён уни ҳали у районга, ҳали бу районга ҳархил касалхона ва отрядларга юборишади. У кишини нобуд қилгудек иқлимга эга бўлган бу мамлакатдан ўзини озод қилиш тўғрисида бирнеча марта илтимоснома ёзди, лекин ҳаммаси жавобсиз қолиб кетди. Болгарияга қайтиб бориш муддатининг нома'лумлигидан тортган азоби устига (афсуски, унинг ватанга қайтиш умиди узилган эди) — уни батальон командири ҳам та'қиб этиб, умрини заҳарлар эди. Карановга аллақандай нафрат ва адоват кўзи блан қаровчи батальон командири (Каранов бунинг сабабини тушунаолмас эди) уни уёқдан-буёққа ҳайдар, ҳарнарсани баҳона қилиб бировлар олдида ҳақорат қилар, фурсат келди дегунча, унинг тақдирини ҳал қилучи кишиларга устидан шикоят ёзар эди. Туркнинг бу қаҳри-ғазаби Карановнинг бу ердаги ғоят машаққатли, ва охири кўринмайдиган оғир ҳаётига заҳар сочгани сочган эди. Каранов ўз ҳаётини хавф остида қолдириб бўлса ҳам неча бор қочишни хаёл қилди, броқ ҳарқандай бошпанадан узоқ бўлган ва доимо ҳарбий ҳолатда турадиган бу жойдан қочишнинг иложи йўқ эди. Эндиликда Болгарияда уруш сурони давом этаётган бир пайтда эса, унинг дилидаги ватан соғинчи айниқса кучайган эди.

У ғуссадан эзилиб, сўлабошлаган эди.

Бирнеча бор хўрсиниб:

— Йўқ, азиз биродар, ўлигим шу ерда қоладиганга ўхшайди,— дерди у менга, кейин янада ғамгинроқ қилиб,— бу унчалик кўрқинчли эмас. Лекин озод Болгарияни кўрмаслик, уни ҳечқачон кўрмаслик ёмон! Ё тангрим! — деб қўшиб қўярди.

У болгар қўшиғини тинглашга бўлган қизғин иштиёқини жуда кўп гапирарди. Мен Царьградда бир қўшиқнинг на оҳанги ва на сўзини ўрганиб олишга муваффақ бўлолмаган эдим. Менинг нодонлигим Карановни хафа қилди. У бундан олти ой илгари қўлига қисқа вақтга ва тасодифан тушиб қолган бир француз газетасидан бу миллий гимн ҳақидаги айрим тафсилотларни билиб олишга улгурган эди.

— Қўшиқ,— деб ҳикоя қиларди у,— Gronde, Maritza,

¹ 1876 йил апрель ойида Болгарияда бўлган қўзғолон.

teinte de sang»¹ — деган сўзлар блан бошланади. Бизнинг лашкарларимиз бу қўшиқ садолари остида жангга кириб жон бердилар. Даҳшатли сўзлар бу, азиз биродар: — Gronde, Maritza, teinte de sang — «Янгра Марица, қонла бўялган...» — деб таржима қилиб берди у сўзма-сўз французчадан. — Бу сўзларда қандай қудратли ма'но бор, тушунасанми? Бу қонли қўшиқ — Болгария учун худди шунақаси мос келади... Қани энди уни бир марта эшитиб, кейин жон берсанг... Ҳозир бўлса мана замбараклар гумбирлаб, бутун Болқонни зир титратмоқда... Таигрим, нега мен уёқда эмасман, Болгария озод бўлаётганини нега ўз кўзларим блан кўрмайпман? «Болгариянинг озод бўлаётганини кўриш!» Эшитаяпсанми, бу сўзларнинг бекиёс латофатини бутун дил блан тушунаёпсанми? Шундай улуғ ишда биз иштирок этолмаймиз-а! Уни кўролмаймиз-а! А? Қандай даҳшат бу!

Шу сўзларни айтгач, у жим бўлиб қолар, ўзи яшайдиган яҳудий уйининг террасасида (бу жойдан уфққа туташиб кетган чексиз тўлқинсимон саҳро манзараси кўриниб турарди) асабий равишда уён-буён юрар ва аллақандай француз қўшиғининг куйида, лекин фавқул-одда жанговар оҳангда қўшиқ айтарди.

Gronde, Maritza, teinte de sang,
Gronde, Maritza, teinte de sang,
Gronde, Maritza, teinte de sang,
De sang, de sang, de sang...

Унинг кўзлари ўтдай чақнарди! У, бу даҳшатли сўзларни уларнинг ма'носига тушунмайдиган араб осмонига қарата хитоб қилар, сўнг бирдан тўхтаб, қўшиқ ва Болгариядаги урушнинг тулдурос садоларига жавоб олмоқчи бўлгандек, шимол томонда, худди уфқ юзида қад кўтарган яланғоч тоғларга кўз тикиб, қулоқ соларди...

— Оҳ, болгар тимнини лоақал бир марта эшитиб, кейин ўлсанг! — деб хитоб қиларди у.

V

Бу гаплар дилимизни забт этар, ҳаяжонга соларди. Ватан образи хаёлимиздан ҳеч нари кетмасди. У бизга кўринмай турган учинчи ўртоғимиз эди. Аммо, бу дилимиздаги унга бўлган соғинчни янада кучайтирар, қалбла-

¹ Болгар миллий гимни биринчи сатрининг француз тилига таржимаси (Янгра Марица, қонла бўялган...)

римиз беҳуда алам блан инграрди. Мен Хачега келганимдан, я'ни сентябрийнинг бошларидан бери уруш тўғрисида бирор хабар эшитганимиз йўқ. Ҳозир эса ноябрь ҳам тамом бўлмоқда эди. Худайдадаги ўртоқларимизнинг аҳволи нисбатан дуруст эди. Порт яқин бўлгани учун улар аҳ'ён-аҳ'ёнда бўлса ҳам, Европадан хабар эшитиб турардилар; биз бўлсак бу ерда худди бошқа бир оламда яшамоқда эдик. Тўғри, батальон командири округ бошлиғининг резиденцияси Сан блан карвон орқали алоқа боғлаб турарди, лекин биз ундан бирон гап сўрашга ҳаддимиз бормиди? Бусиз ҳам бизнинг болгар миллатига мансублигимизнинг ўзи туркларнинг шубҳали фанатизмини қўзғотаётган бир пайтда, урушга бўлган иштиёқимизни сездириб бўлармиди? Биз билдирмай туриб уларнинг юзларига қараб, бирон ҳарбий воқияга бўлган ишоратни сезиб олишга ҳаракат қилардик. Агар уларнинг юзларида шодлик кўринса, бизнинг юзимизни қора булут қопларди, бордию улар бизга хафароқ кўринса, бунга аниқ далиллар бўлмаса ҳам, бизнинг дилимиз оташин ғазаб блан тўлиб тошарди. Биз уларни диққат блан кузатиб боришга одатланганимиз туфайли дурустгина билармон бўлиб қолдик. Кўз кўрмаган нарсани дил пайқаб оларди. Декабрийнинг дастлабки кунларида биз, туркларнинг қўрқа-писа пичирлашишларидан ва офицерларнинг одатдан ташқари фаолиятсизликларидан Плевна таслим бўлган бўлса керак, деган қарорга келдик!..

Кўп ўтмай чиндан ҳам шундай бўлганлиги тўғрисида хабар келди. Бу воқия тўғрисидаги хабар (Плевна 28 ноябрьда таслим бўлган) Витадан Арабистон саҳросига етиб келиши учун ўн кун муддат керак бўлди.

Аммо биздаги қувонч ҳечқандай шак-шубҳани тан олмас эди. Ҳали ҳам хотирамда, биз Каранов блан эрта-лабгача мижжа қоқмадик. У эса ўзини бутунлай унутиб, дам ўтмай ташқарига чиқар ва ўзининг «Gronde, Maritza, teinte de sang, de sang, de sang!..» қўшиғини айтар эди. У, зўр қайғу ҳасрат ёки шодлик дақиқаларида, юрагини шу қўшиқ блан бўшатар эди.

VI

Аммо ўртоғим блан вақтинча ажралишга тўғри келиб қолди. Мен Хаченинг шимол томонида жойлашган араб

қабилаларига қарши юриш бошлаган отрядга ишга тайинланган эдим. Бу қабилалар фавқулудда жанговар халқ бўлиб, фақат ўз йўлбошчиларига бўйсунитарди. Улардан ба'зилари Туркияга қарам бўлишларига қарамай, унга хирож тўлашмайди, аксинча яқингача ҳам турклар уларнинг йўлбошчиларига хирож тўлаб келди. Агар турклар хирожни ўз вақтида келтириб тўламаса, пиликли милтиқлар ва найзалар блан қурулланган араблар ўз маҳдийлари (пайғамбарлари) раҳбарлигида турк қўшинларига қарши юриш бошлашар ва бирнеча ой давомида улар блан жанг қилардилар... Ҳозир ҳам худди шундай бўлган эди. Турклар ҳужум қилишар, лекин кўп талофот беришарди. Мен а'зо бўлган рота душмандан тортиб олинган бир минорада турарди. Бу минорани араблар портлатиб юборишди. Рота командири блан бирга бутун солдатлар ҳам ҳалок бўлди. У вақтда мен лагерьдан икки соатли йўлдаги ҳарбий госпитальга раҳбарлик қилаётганим учун омон қолдим. Араблар бу госпиталь тагига ҳам дори кўмишди, лекин унинг фақат бир қанотинигина портлатишга муваффақ бўлишди. Мен бошимдан шунча хавф-хатарларни кечириб, озиб-тўзиб, уч ойлик сафардан сўнг Хачега қайтиб келдим.

VII

Дилимга келган биринчи истак тезроқ Карановнинг олдига бориш ва янгиликлардан эшитиш эди. Мен Болгария тўғрисида лоақал бирон гап эшитишга ташна эдим.

Дарвозадан чиқишим блан Карановнинг хизматчиси—ярим яланғоч негрга дуч келдим. У менга шоша-пиша та'зим қилди-да, халат олдини беркитатуриб деди:

— Омон-эсон келдингми, афандим!

— Хўжайининг қани! Унинг аҳволи қалай?

У менга ташвиш блан қараб қўйди.

— Унинг олдига бор, афандим. Сен келдингми, йўқми билиб кетай деб, йигирма марта келдим,— деб ғамгин жавоб берди негр.

— Нима бўлди унга? Қасал-пасал бўлиб қолмадими тагин?

— Қасал, афандим... оғир касал!

Мен Карановнинг уйига югуриб бордим, у кўрпа-тўшак қилиб, беҳуш етар эди. Ёнида батальон врачларидан

бири Жамолбей блан елкаси букилган, қопқора бадавий кампир ўтиришарди. Врач ёнимга келиб секингина сўрашди ва:

— Ундан умид йўқ... — деб пичирлади.

Менинг шоша-пиша берган саволларимга, у ўртоғимнинг тифнинг оғир бир хили блан оғриганлиги ва бунга бошқа касалликлар ҳам қўшилганлигини тахмин қилди. У нима касаллигини аниқ белгилайолмайди... Касал биринчи галда руҳий ҳолатлар сабабли бошланган, деб ўйлайди... Беморнинг ҳоли ғоят оғир... Мана беш кун бўлдики, у туз тотгани йўқ. Алаҳсирайди, мени сўрайди. Дарвоқи' бу сўроқ ҳам тобора камайиб бормоқда. Яқинда у, ҳушига келиб мени чақирган, энди эса, яна ўзидан кетиб мурдадек ётипти. Ҳарорати жуда баланд, яқин ўртада узилса керак.

— Ҳа,— деб қўшиб қўйди врач,— у яна қандайдир бир Марицани чақиради.

— Бу ким? Биронта болгар қиз бўлса керак, а?

— Ҳа, унинг синглиси бўлади,— деб жавоб бердим мен бамайлихотир.

Бу он бемор қимирлаб алаҳсирайбошлади. Врач менга эшитинг дегандек ишора қилди. Ич-ичига ботиб кетган кўзларини очиб, бўшлиққа тикилиб қолган Қаранов қонсиз қуруқ лабларини қимирлатиб, англаб бўлмайдиган сўзларни ғудурлади; унинг озиб кетган, дард эзган за'фарон юзларида азоб-уқубат ва ўлим аломатлари кўринар эди. Ногаҳон Қаранов бошини ёстиқдан узди ва даҳшатли ўт ёниб кетган кўзларини деразага тикиб, баланд овозда бақирди:

— Gronde, Maritza, teinte de sang! Ҳа, шундай-шундай! Ура!

Gronde, Maritza, Maritza!..

— Эссиз, эссиз йигит! — деб пичирлади раҳми келиб Жамолбей, деразага осилган, ичида хотин-қизлар ҳам бўлган портретларга кўз ташлаб. Қаранов айтган сўзлар орасида у фақат «Марица» деган сўзнигина ажратиб олган эди.

VIII

Энди мен хизматдан кейинги бутун бўш вақтимни бахтсиз дўстим тўшаги ёнида ўтказабошладим. У зўриқиб алаҳсирар, фақат ба'зан бир зумгина эс-эс ўзига

келарди: уч кунгача давом этган бу алаҳсираш охирида
ўлим талвасасига айланди...

Мен унинг кўзларини юмиб қўйдим. Бечора Каранов!
Шу бўйича у мени бирон марта ҳам танимай кетди; у
блан икки оғиз сўзлашиш ҳам, номимни унинг оғзидан
эшитиш ҳам nasib бўлмади. У бутун нарсани унутди;
тартибсиз тарқалиб ётган онгида ҳамма нарса бир-бири-
га аралашиб кетган эди. Мен унинг ловиллаб турган
кўкрагидан узулиб чиқаётган ма'носиз сўзлар, аянчли
бақриқлар қуюни орасидан фақат аниқ, мукаммал маз-
мунли ва киши қалбига гул-гула солучи биргина жумла-
ни ажратар эдим:

— Gronde, Maritza, teinte de sang!

Эвоҳ, болгар гимнини эшитиш унга nasib бўлмади!

София. 1890.

„ТРАВИАТА“

Қишки қуёш мўл нур сочиб, мен яшайдиган хонани ёритган. Деразадан қиялаб тушган олтин нур зарралари гиламда ва менинг столимда ярқирар, офтоб теккан бир бўлак мовут ям-яшил товланарди.

Мен доктор М. га соя томонга сурилиб ўтиришни таклиф этдим; чунки у суҳбат вақтида беихтиёр стулни деразага яқин суриб олган ва офтоб ҳозир тўппа-тўғри унинг тепа кал бошига тушиб турарди.

— Йўқ, ўзим жўрттага шу ерга, офтобга ўтирдим. Офтоб нури менинг жоним. Қуёш — саломатлик деган гап,— деб жавоб берди у, ва бўлиниб қолган гапни давом этдирди.

Бу вақт ташқаридан волторна¹ садолари янгради: унинг товуши тобора секинлашарди.

Доктор волторнанинг тиниб бораётган нафис куйларини ҳузур қилиб тингламоқда эди.

— Музикани севаман-да,— деди у.

— Қизиқ! Одам баданини пичоқ блан тиладиган киши музикани ва қуёшни севармиш... Сен, ўз йўлингдан адашиб, бошқа йўлдан кетганга ўхшайсан, доктор,— дедим ҳазиллашиб унга.

— Нерон ўт ичида ёнаётган Римга қараб туриб, арфа чалган! Бири иккинчисига халақит бермайди,— деб э'тироз билдирди у, вазиятни ўзгартмай туриб.

— Сен «Славянская беседа»да бўладиган концертга кечқурун албатта келасан-а?

¹ Музыка асбоби.

— О, бугун у ерда Европанинг машхур артисти қўшиқ айтади. Бормоқчи эдим-у, кейин айнадим.

— Аттанг. Нега айнадинг?

— Мен концерт программасини кўрдим.

— Программа сенга ёқмадими? — деб сўрадим врачнинг нозик табиатлигидан таажжубланиб.

Мен программага энг машхур опералардан ариялар киритилгандан хабардор эдим.

— Унга «Травиата»дан ҳам музика қўшилган экан,— деб ғудурлади у.

— Яна ҳам яхши.

— «Травиата»ни ёмон кўраман, у менинг ғашимга тегади.

Менинг таажжубланганимни кўриб, изох берди у:

— Музикаси илоҳий музика, руслар уни илоҳий «Травиата» деб аташади. Уни эшитганда ҳам ўзимни йўқотиб қўяр эдим. Лекин бир куни уни бутунлай ёмон кўриб қолганман.

— Қачон?

— Минг саккиз юз тўқсон биринчи йил ўттизинчи майга ўтар кечаси. Ўшандан бери «Травиата»ни эшитсам ваҳимага тушаман, тепа сочим тик бўлиб кетади. Бу музика мудҳиш хотираларни эсимга солади.

— Ўттизинчи май деганинг қандай кун ўзи?

— Шу кеча, соат ўн бирлардан кейин жандармлар мени тўртинчи участкадан учинчи участкага олиб ўтишган эди! Мен у ерда ўн уч ой ётган эдим. Менинг Белчев¹ иши бўйича қамалганимдан хабаринг бор-ку.

Доктор қовоқларини солиб, сўзида давом этди:

— Учинчи полиция участкаси Алабин кўчасида «Люксембург» меҳмонхонасининг ёнгинасида эди. У вақтда шаҳар бошқармаси ҳам шу уйда жойлашган эди. Соқчилар елкамга найза тираб мени шу ёққа олиб келишди ва катта қоронғи хонага итариб юборишди. Девордаги кичкина чироқ хира ёниб турарди. Мен хаёлга чўмдим. Мени бу ерга яхшилик учун олиб келишгани йўқ... Учинчи участка тўғрисида энг мудҳиш миш-мишлар эшитиларди.

¹ Белчев иши — Болгария молния министри Белчев 1891 йилда болгар эмигрантлари марказий комитетининг агентлари томонидан ўлдирилган эди. Бу акт Стамбулов ҳукуматининг Россия ориентация тарафдорларига қарши мудҳиш репрессия кўтаришига сабаб бўлган.

Камерада устини чанг ва кул босган қуруқ тахтадан бўлак ҳечнарсга йўқ эди. Камера ҳавоси оғзи очиқ канализация трубаларидан чиққан рутубатлардан сасиб кетган. Мен ҳаёлимни бир жойга тўплашга уриниб камерада уён-буён юриб турар эдим, ташқаридан «Люксембург» боғидан «Травиата»нинг куйлари эшитилиб қолди. Аҳволим қанчалик оғир бўлишига қарамай, музиканинг ром этучи куйлари қалбимдаги аламни юмшатарди. Мен жондилимдан севган бу операнинг биронта ҳам товушини қолдирмасликка уриниб, бутун вужудим блан қулоқ солардим. Бир томондан мени нега бу шубҳали жойга олиб келишди деб бошим қотар, иккинчи томондан эса ҳар кеча тун ярмига қадар концерт эшитиб кўнглим таскин топар, деб хурсанд бўлардим. Мен музикага бир дўстдек — ўз дарди-ҳасратларимни унга ишониб айтишим мумкин бўлган ҳамда ғам-ғуссадан қутилишда маҳбусга ёрдам берадиган жонли бир вужуддек умид боғлар эдим. Мен тўртинчи участкада ўн уч ой мобайнида музика овозини эмас, лоақал кўчанинг говур-ғувурини ҳам, инсон товушини ҳам эшитаолмаганимни хотирладим. Овқат олиб келучи соқчига мен блан сўзлашиш ман' этилган эди.

Куйлаётган аёл қўшиқни тамомлагач, мен ҳам бошқаларга қўшилиб чапак чалгим келди.

Докторнинг юзи тобора ғамгинроқ тус олар, у хаёлга чўмиб ерга қараб ўтирарди.

— Мен сенинг ҳикоянгдан ажойиб «Травиата»ни яна ҳам кўпроқ севиб қолишинг керак эди, деган хулосага келаяпман.

Доктор: «шошма, мен ҳали гапни тугатганим йўқ» дегандек, менга ма'ноли қаради-да, ҳикоясини давом этдирди. У дабдабали иборалар ишлатмай, хотиржам ва бир маромда сўзлади; унинг самимият ва соддалик тўла гапларини ифода қилишга мен ожизлик қиламан.

— Халойиқ завқ блан чапак чалар ва «бис» деб бақирар эди; мен ҳам сахнага иккинчи марта чиқишга мажбур бўлган ашуланининг қўшиғини яна бир бор эшитишга ҳозирландим. Операнинг мафтун этучи куйлари яна янграйбошлади. Лекин бирдан, худди ер тагидан чиққандай яқин бир жойдан: «Вой, вой, ойи!» деган фар'ёд эшитилди, кейин «бух!» деган ажиб бир товуш, унинг кетидан «вой, ойи!» ва яна «бух!» деган овозлар эшитилабошлади. Бу фар'ёдлар гурс-гурс тушиб

турган аллақандай зарбга уланар эди. Ҳарбир зарбдан кейин мунгли фар'ёд кўтарилади. «Травиата» музыкаси ер-кўкни титратар, лекин мен энди уни эшитмас эдим. Сочларим тиккайиб кетган, юзимни тер босган эди. Мен коридор томондаги очиқ қолган тўйнуққа яқин келдим ва дод-фар'ёд қаердан келаётганини шунда аниқ тушундим.

Чироқ ёниб турган ертўланинг эшиги очиқ эди. Ертўлада тўртта полициячи турар, ерда қўл-оёғи арғамчи блан чамбарчас боғланган бир одам қимир этмай ётарди. Агар инграмаса уни жонсиз бир нарса деб ўйлаш мумкин эди. Ётган одамни полициячилар савалашар, у жон-жаҳди блан додларди. Унинг кимлигини билмас эдим. Мен яна нималар бўлишини кузатиб туришга қарор қилдим. Ўрта асрларда бўладиган қийноқларга ўхшаш бу ҳодиса кўзимга қанчалик разил кўринмасин, кўзимни тўйнуқдан узолмас эдим. А'зойи баданимдан шариллаб тер қуярди. Мен ўз навбатимни кутардим. Бу ерга мени нимага олиб келишганини энди тушундим. Бу ертўла қийнайдиган жой эди. Тўйнуқни ёпиб қўйишни унутишмаганда менинг қулоғим ҳам барча овчиларники сингари ўткир бўлган блан бу қалин девордан ҳечнарсани эшитаолмас эдим. Мен одам баданига урилаётган зарб товушларини ва фиғон-нолаларни аниқ эшитиб турардим. Одамни таёқ блан эмас (таёқ блан урганда бошқача товуш чиқади), машҳур қум халта блан савалашмоқда эди. Мен озодлик чоғимда бу халта тўғрисида кўп гаплар эшитганман. Энди бу даҳшатни ўз кўзларим блан кўриб турардим: оёқ-қўли боғлиқ одамни шу ертўлага келтириб, ярим кечада мана шу ваҳшийликка дучор қиладилар! Бошим ғовлаб кетган эди. Назаримда қайтиб чиқиш бутунлай мумкин бўлмаган жойга кириб қолгандек, атрофимда танамни парча-парча қилиб ташлашга ҳозирланган аждаҳолар тургандек туюлди... Тўрт-беш минутлик жимлик, «энди менинг навбатим,—дедим ичимда,— бу аниқ гап!» Лекин йўқ, қумли халталар яна ишга тушиб кетди ва даҳшатли фар'ёд эшитилди. Қимдир:

— Товушини ўчир!— деди.

Бахтсизнинг овози қайтиб чиқмади. Гурсиллаб тушаётган зарб пайдар-пай эшитилиб турарди. Боғда эса, қарсак чалинарди! «Травиата»нинг арияси учинчи марта ижро этилмоқда, қўшиқ куйлари тун сукунотига майин қуйилмоқда эди. Энди чапақлар ва музыка менга дўзах

аждарларининг тиш гижирлатишидан ҳам даҳшатлироқ ва нафратлироқ бўлиб кўринди. Шундай мудҳишлик ва унинг ёнбағрида шундай шод-хуррамлик!

Қўшиқлар ва дод-фар'ёдлар. У ерда дирижёр таёқ-часи силкинади — бу ерда қум халта. Энг нафис цивилизация блан ёнма-ён энг қўпол ваҳшийлик. Йўқ, бу цивилизация эмас, балки масҳарабозлик, хунхўрлик, шармандалик эди!.. «Травиата»? Мен ундан нафратланиб кетдим. Мен Болгариядан нафратландим! Болгарларнинг қони, озод Болгарияда, унинг пойтахтида, пойтахтнинг марказий бир ерида маш'ум ўрта аср ваҳшийлигини яна қайта кўришимиз учун оқдими, икки юз минг рус бизнинг далаларимиз ва тоғларимизда шунинг учун ҳалок бўлдими.

Доктор нафрат блан тупуриб ташлади. Гапни осойишта бошлаган бу одам охирида ўзини босаолмади: у вулқон каби қайнаб кетган эди. Унинг кўзларида ёш аралаш ғазаб чақнарди. У, тер оқаётган юзини дам ўтмай артар ва менинг столим блан дераза ўртасидаги кичкина жойда уёқдан-буёққа юрар эди. Хона унга тор бўлиб кўринарди. У ўша даҳшатли тунда тортган азобни такрор кечирмоқда эди.

У бироз тинчланиб, сўзида давом этди:

— Кўп ўтмай яна жимлик чўкди, коридорда оёқ товушлари эшитилди. Мени титроқ босди. Талай оёқларнинг дукури ўтиб бораётган кишилар оғир бир нарсани кўтариб кетишаётгандан дарак берарди. Улар менинг эшигим ёнидан ўтиб, қўшни камерга киришди, тахтага юмшоқ ва оғир бир нарсани — балки одам жасадини қўйиншди. Сўнг кўзадан қўйинлаётган сувнинг қултиллаши эшитилди. Бошқа тик этган товуш йўқ эди. «Мана ҳозир жандармлар босиб киришади-да, мени ҳам ертўлага олиб кетишади» деб ўйлардим.

Юрагим шувиллаб шу пайтни кутиб турганимда ҳалиги бахтсиз ташланган қўшни хонадан заиф инграш товуши эшитилди. У инграб титрар, лекин бу — жон талвасасида ётган кишининг инграш ва титраши эди. Мен девор ёруғидан мўралаб, ерпарчин бўлиб ётган бир одамни кўрдим, унинг оёқ-қўллари энди ечиғ эди. Унинг кимлигини танийолмадим: мен бу одамни илгари ҳеч кўрмаган эдим, унинг лабларида қон кўринди. Тонг отгунча ҳам, эртаси кун кечгача ҳам унга медицина ёрдамини бермадилар. Лоақал мени чақирсалар ҳам

майли эди... У ўлим талвасасида инграр ва ўзини ҳарёққа ташлар эди. Фақат иккинчи кун доктор Н. келди. Доктор бу жафокашни кўриш ўрнига: «А, муттаҳам! Жаззани торт! Улавер энди!» деди. У, чала ўлик одамни қабиҳ сўзлар блан ҳақорат қилиб чиқиб кетди. Менинг жиғи-бийроним чиқиб кетди. Бу жандармларникидан ҳам баттар ваҳшийлик эди.

Бундай типлар Болгариядагина фаннинг муқаддас номини булғаш имкониятига эга эдилар!.. Орадан яна бир кун ўтди ва қўшни хона бўшаб қолди: бемор ғойиб бўлди.

— Унга нима бўлди?

— Мен бу тўғрида анча вақт кейин, — беш ойдан сўнг ҳарбий суд томонидан оқланиб, қутулиб чиққанымдагина эшитдим. Бу одам худди менга ўхшаш иш блан айбланган бегуноҳ бечора К. экан. Худди ўша кечаси уни ҳам учинчи участкага аллақайси бир тюрмадан олиб келишган, у ерда касалхонага ўтказишган, касалхонадан эса кечаси мазорга олиб бориб жанозасиз-бошқасиз кўмиб юборишган. «Травната» ашулалари айтиладиган концертга нима сабабдан бораолмаслигимни энди тушунгандирсан? — деб илова қилди доктор.

У ҳақли эди.

ТА'ЗИМ ҚИЛМАДИ

Куз қуёши Люлин-планина¹ чўққилари ортига ботди, Витоша тоғининг тик чўққилари қизғиш тус олди: унинг ям-яшил ён-бағрига қуюқ соя тушди. Тоғнинг енгил кўланкаси кўкимтир осмон сатҳида аннқ ажралиб турарди. Унинг улкан бағрида бир-бирига мингашиб ётган қояларнинг энг кичик дўнгликлари ҳам яққол кўринарди. Бундай пайтларда София томонидан қараганда Витоша айниқса гўзал ва улугвор кўринади. Чўққисига заррин қуёш нуридан чамбар қўндирган ва ям-яшил чодир кийган тоғ, сўниб бораётган офтоб блан сирли суҳбат қуриб, видолашаётгандек туюларди. Аммо, мана Люлин атрофидан ғойиб бўлган қуёш нури Витошанинг нариёғида бутун осмон юзини шафаққа кўмди. Бадқовоқ, ҳатто даҳшатли азим тоғ бундай ёрқин шафақ сатҳида янада салобатли бўлиб кўринади. Бу шафақ тоғ учун гўё шоншараф гул чамбари эди... Гўё унинг азамат чўққиси ортида кўтарилган аллақандай ёнғин ложувард осмонни кўзга кўринмас аланганинг енгил сезилар-сезилмас шу'ласи блан ёритиб тургандек эди. Ажойиб, унутиб бўлмас манзара!..

Лекин орадан бироз вақт ўтгач, бу афсонавий манзара ғойиб бўлади, — тоғ устидаги фазо аввалги рангини борган сари йўқотиб, хиралашабошлайди. Қоронғилик қаридан кечки юлдуз чиқиб келади. Ҳали осмонда биронта бошқа юлдуз пайдо бўлмаган бир чоқда тоғ чўққиси устида ёруғ юлдуз кўз қамаштиручи жавҳардек танҳо чарақларди.

¹ Люлин-п л а н и н а — Болгариянинг ғарбида Витоша тоғ тизмалари.

Дарвоқи' мен улуғвор Витоша манзарасини тасвирлаш блан қизиқиб кетибман, аслида эса жуда кичкина бир нарса тўғрисида, Славчо Плужев тўғрисида ҳикоя қилмоқчи эдим.

Сиз Славчо Плужевни танийсизми?

Танимайсизми?

Лекин сиз у блан ҳар кун учрашиб турасиз.

Славчо Плужев — чиновник, бундан ўзга эмас! Ўзи паканагина, унинг кап-калта оёқлари доим шошиб-пишиб юради, шу блан бирга бу оёқлар гўё чумолини ҳам босиб олмасликка ҳаракат қилади.

Унинг ялпоқ юзида кўзга ташлангудек биронта аломат йўқ. Бурни пучуқ, ясси пешонасини кўзларигача қалин мурт босиб кетган, энли қора қошлари пайваста, кўзлари бир нарсадан ҳадиксирагандек доим аланг-жаланг — чунки Плужев учраган ҳар кимсага та'зим қилиб ўтишга тиришади. Ўткинчининг қаерда ишлаши, унинг учун мутлақо фарқсиз, — ким билади ўрни келганда ҳарким ҳам бир зиён қилиб кетиши мумкин. Плужев одоб ва тавози' бобида ўз идорасида барча чиновникларга намуна. Ба'зи беҳаё ҳазилкашлар унинг орқасида туриб: (Плужевнинг ўзига эшитадиган қилиб) «Алексей — банди мулойим», ёки «авлиё ҳалим» — деб пичирлашадилар; бу сўзларни унга қарата айтадилар. Бундай пайтларда Славчо қулоғини қар, кўзини кўр қилади-да, ўзига озор беручиларни аввалгидек иззат-ҳурмат қилаверади, улар нима деса, «хўп» дейди. Дуч келган сурбет блан аччиғлашиб, жанжал кўтаришдан нима фойда?

«Бўри блан бирга турсанг — бўрилардек увлайсан», ширин сўз ва мулойимлик ҳеч зарар қилмайди. Ортиқча та'зим блан бўйин узилиб тушмаслигини Плужев жуда яхши аңглайди ва ҳарқандай шароитда ҳам буни унутмайди... Бу оқилона қондани ўзига дастур қилиб олган Плужев шу кунгача ҳеч дард қолгани йўқ: бирор кишини норози қилиб ташвиш тортмади, ҳечким, ҳечвақт унга кўз олайтирмади. Шу таҳлит у, тинч, беташвиш муҳитда, кечирасиз-у, — ёғ ичидаги буйракдай яшади.

Лекин, қўй оғзидан чўп олмаган бу беозор, мўмин, қобил Славчо Плужев бир кун кечқурун уйига ранги ўчган, қони қочган бир қиёфада қайтиб келди. Хотини уни биринчи марта шундай қўрқув ва ташвишли ҳолда кўриб турарди; унинг назарида эрининг қомати ҳам чўкиб кетгандек туюлди.

У, ҳозир бир хунук хабар эшитсам керак, деб ўйлади.

— Сенга нима бўлди, Славчо? — деб сўради хотин жон-пони чиқиб; эри ҳали оғиз очмасдан, унинг қулоғига «ишдан бўшадим» — деган мудҳиш сўз эшитилгандай бўлди.

Славчо умидсизлик блан бошини қуйи солди.

— Уйга кирайлик, Пена, айтиб бераман! — деди зўр-базўр у.

Пена ташвишдан бўшашиб кетган оёқларини аранг судраб унинг орқасидан юрди.

Славчо уйга киргач, қўлларини икки ёққа кериб, сонига шартта урди-ю, ўпкаси тўлиб, ҳаяжон блан бақириб гапирди:

— Аҳ, мен шўрпешона нима қилиб қўйдим-а! Миямга бу иш қаёқдан келақолди-я!

Пенанинг дилидан: «Гап ишдан бўшатилиш устида эмас, ундан баттарроқ синоат борга ўхшайди» — деган фикр ўтди. Эри бечоранинг юзида акс этиб турган чуқур умидсизлик ифодаси уларнинг бошига катта фалокат тушганлигига ҳечқандай шубҳа қолдирмасди.

«Ҳа каллаварам! Анави фитнага тумшуғини суққан бўлса керакда, танобини тортиб қўйишган!..» — деб ўйлади у даҳшат блан, ўша пайтда судда бораётган қизғин сиёсий процессни хотирлаб.

— Шаҳар боғидан уйгача қандай келганимни билмайман, — сўзида давом этди Славчо, — кечқурун идорадан чиққандан кейин, бироз айлангим келди... Бир кўзим ҳадеб пир-пир учади... кўчаларда озгина айландим-да, шаҳар боғи ёнидан уйга қараб келабошладим. Ҳамаёқ одам — нақ чумолининг уяси. Бир кўзим яна пир-пир учади. Бир бало боров, деб ўйлаб келаяпман... қарши томондан келаётган бир одам-менга тикилиб ўтди, мен унга қарадим, шу блан икки ёққа ажрашиб кетдик. Нималигини ўзим ҳам билмайман, бирдан мени қўрқув босди. Ҳалиги одамга яна бир қарай-чи, деб ўгирилдим. У бўлса мендан беш қадамча нарида тўхтаб, бизнинг бўлим бошлиғимиз блан гаплашиб турипти-да. Пена! Министр! Менга учраган одам, министринг ўзи экан!

Кўзлари олайиб кетган Пена, даҳшатга тушиб, ҳали эри айтиб улгурмаган мудҳиш сўзларни эшитишга тайёрланиб турарди. Аммо Плужев юзини кафтлари блан беркитиб, қимирламай қотди, фақат унинг ҳансираб нафас олишигина эшитилиб турарди.

— Нега индамай қолдинг? Гапир тезроқ, юрагинини ёрай деяпсан, ахир...

Плужев хотинига ғазаб блан қараб қўйди.

— Сенга яна нима керак? Қулоғинг кар бўлиб қолганми? Наҳотки тушунмасанг? Олдимдан бизнинг министр ўтган, мен бўлсам қалпоғимни олиб унга та'зим қилмаганман!

Пена енгил нафас олди. Юраги энди анча тинчроқ урабошлади.

— Нақадар тентаксан-а, Славчо! Сенинг каллаварам-лигинг менга илгаридан ма'лум эдию, лекин бунчалиги хаёлимга ҳам келмаган эди! — деди у. — Қалпоғимни олмадим эмиш! Олмаган бўлсанг нима қипти, қандай зарари бор? Бунча куймасанг?

— Нима зарари бор деганинг қанақаси? Энг катта бошлиғим олдимдан чиқсин, у менга қараб турсин, тушунаяпсанми? Қараб турсин, мен ҳам уни кўриб турайин-да, та'зим қилмайин. Ақли паст одамгина буни тушунмай тиржайиши мумкин.

— Хўп майли, сен уни кўрган бўлсанг нега салом берақолмадинг? Бошинг қаёқда эди?

— Бошим? Айтиб турибманку ахир! Чап кўзимнинг аҳмоқона пириллаши нимага кўринаркин, деб хаёл суриб келаётган эдим. Министр менга қараганда хаёлим бутунлай бошқаёқларда эди, то фаҳмлаб олгунимча у ўтиб кетди.

Пенанинг эрига раҳми келди.

— Хафа бўлма,— деди меҳрибонлик блан унга тасалли бериш учун. — Бир одам хаёлга ботганида ёки хоотири паришон бўлганида иккинчи одамга салом бермаслиги мумкин... Бундай ишлар бўлмайдими, бўлади.

— Бўлади албатта. Лекин учраган одам энг катта бошлиғи бўлса, хотирни паришон қилиб, та'зим бермасликка ҳечкимнинг ҳаққи йўқ. Бир ойнинг ичида мен қалпоғимни миллион марта олиб кияман. Дарвоқи' уни керосин блан яна бир марта тозалаб берсанг бўларди. Министрим умримда бир марта олдимдан чиқиб, мендан та'зим кутса-ю, мен унга та'зим қилмасам. Ахир у мени орденга тавсия қилган эди-я!

Славчо «ух» тортди.

— Сўзимга ишон, у сенинг та'зим қилмай ўтганингни пайқаган ҳам эмас. Катта одамлар сенга ўхшаган майда-чуйдаларга э'тибор қилишмайди.

— Ҳамма гап шундаки, катта одамлар... Ҳарқандай майда-чуйдага э'тибор қиладиган бўлишгани учун ҳам улар катта-да. Биз майда-чуйда, шапкўр ва ақли паст кишилармиз. Мен хизматга кетаётганимда, Авлиё Краль черкови олдидан неча марта ўтиб, уни кўзим кўрмас эди. Кейин: қизиқ, унинг ёнидан қачон ўтиб кетибман? деб ўзимча ҳайрон бўлардим. Йўқ, сен рост айтасан, мен чинакам анқов одамман...

— Мен бўлсам, сен эшикдан кириб келганингда шўримиз қурипти, Славчони ишдан ҳайдаб юборишти,— деб ўйлаган эдим: ахир биз уй ҳақидан қутилганимиз йўқ-да ҳали.

— Тўппа-тўғри ўйлагансан,— сўзида давом этди Плужев, фалокатнинг муқаррар эканлигига хотинини ҳам ишонтиришга ҳаракат қилиб,— мени ишдан албатта бўшатишади. Мен энди соб бўлдим... Дарвоқи' сенга айтишни унутибман, олдимдан ўтган киши ким экан деб ўгирилганимда, у бўлим бошлиғига: «Эртага қоғозни имзолаш учун олиб келгин...»— деди. Қоғозни-я, тушунаяпсанми? Мен ҳукмномамни ўз қулоғим блан эшитдим... Ҳатто у, ғазаб тўла кўзини олайтириб менга бир ўқрайгандек ҳам бўлди... Оҳ қандай бахтсизликка учрадим-а!

Пенанинг эридаги ташвишни тарқатиб юбориш учун қилган барча уринишлари фойда бермади. Бора-бора унинг ўзини ҳам ташвиш чулғади. Иш жойидан бундан ҳам аҳамиятсизроқ сабаблар блан, ҳатто бутунлай сабабсиз ажралган чиновниклар озми!

На эр, на хотин кечки овқатни ҳам емади. Плужев безгак тутгандек ётиб қолди. У алаҳсиради: кўзига туман ичида кўрингандек гоҳ ўқрайиб қўяётган министрнинг ҳайбатли қиёфаси, гоҳ даҳшатли «қоғоз»га имзо қўйдириш учун олиб келган хат ташучи кўринар, гоҳ оёқлари остида тротуар чир-чир айланар эди!.. Кейин Авлиё Краль черковнинг мажхул гумбазлари пайдо бўлар ва католик поплар унинг, я'ни Плужевнинг жонсиз гавдасини черепицалар тагига кўмиш учун черков томига олиб чиқардилар.

У эрталаб уйқудан уйғонганда кўзлари ич-ичига ботиб кетган эди.

— Алвидо', Пена!— деди у ўпкаси тўлиб, эрталаб министрликка кетар экан, унинг кўзлари жиққа ёш эди. Хотини ҳам кўзёшларини тияолмади. Эри-хотиннинг

хайрлашуви гўё Славчо урушга кетаётгандек ва улар қайтиб бир-бирларини кўришолмайдигандек та'сирли эди...

Бу Гектор блан Андромаханинг видо'лашуви эди!

* * *

Пена тушки овқатда эрини ниҳоятда ташвиш блан кутар эди. Эри кўча эшикда кўринганда унинг юраги шув этиб кетди: Славчонинг ранги бўздек оқарган эди. У эшикдан кириб, ҳовлидан бирнеча қадам юргач йиқилиб кетмаслик учун уй деворига суялди. Эрининг ночор аҳволини кўрган Пена, унинг олдига югурди.

— Тезроқ докторга югур!— деб буюрди у хизматчи хотинга оёқда зўрға турган Славчони қўлтиқлаб олар экан.

— Керак эмас...— эшитилар-эшитилмас гудурлади у.

— Жоним!.. Ўзингни бос! Ишқилиб ўзинг соғ-саломат юрсанг бўлгани...

— Йиғлама!— деб ингради у, бир қўлини чап кўксига босиб, иккинчиси блан чўнтагини титкилар экан. Чўнтакдан министрликнинг очиқ конвертини олиб, Пенага узатди-да:

— Уқи,— деб пичирлади.

— Қўй, биламан! Ўзинг омон бўлсанг бўлгани,— деди у пиқ-пиқ йиғлаб.

Плужев чўнтагидан яна бир нарсани олишга ури-нарни.

— Ўзингни бос... бунга нима қилди, кўринг?— деди у, ҳовлига кириб келаётган докторга қараб.

Доктор беморнинг томирини ушлаб кўрабоншлаган эдики, Славчо унинг қўлига аллақандай бир нарсани тут-қазаётганини сизди. Бу нарса ясси қора қутича эди. Доктор уни очиб хитоб қилди:

— Орден! Табриклайман сени, Славчо!

Орден блан бирга министрнинг мукофот тўғрисидаги хабари ҳам келган эди.

.....

¹ Гомернинг «Илиада» номли поэмасидаги энг яхши эпизодлардан бири, урушга кетаётган Троя қаҳрамони Гекторнинг хотини Андромаха блан та'сирли видо'лашувидир.

Катта бахтсизлик ва..ундан сўнг кутилмаган зўр қувончдан ҳаяжонга келган Славчо, кўрпа-тўшак қилиб икки ҳафта ётиб қолди. Славчо.Плужевнинг илгарилари ҳечқандай ташвишни билмаган сиҳатига энди путур етган эди. Бошидан ўтган барча синоатлар натижасида олти ойдан кейин вафот этди.

ЙОЦО БОБО ТАМОША ҚИЛАДИ

Биз ватанимиз озод бўлгунча етмай у дун'ёга сафар қилган ота-боболаримиз, қариндош-уруғларимизни хотирага олганимизда, кўзларида озодликнинг ром этучи шу'ласи акс этмай кетган кишилар тўғрисида ўйлаганимизда кўпинча дилимизга шундай фикр келади: агар улар мангу уйқудан бирор му'жиза блан уйғониб, ёруғ дун'ёга чиқиб атрофга бир назар солишса, қандай ҳайратга тушиб, қувонган бўлардилар! Атрофдаги улар учун нотаниш ва ғайритабиий нарсаларни кўриб қанчалик ҳайратга тушардилар. Эҳтимол, улар жонажон юртни танимай ҳам қолардилар!

Броқ, бечора қариндошларимиз ҳечқачон тирилиб келишмайди, тушларига ҳам кирмаган озодлик му'жизаларини кўриб қувонишмайди; бу му'жизалар бизга ўрганиш бўлиб кетган ва биз уларга бепарво бўлиб қолганимиз. Йўқ, шу вақтгача бирон киши тирилишга муваффақ бўлмагандек, улар ҳам ҳечқачон тирилмайдилар.

* * *

Аммо бир одам, қарийб озодлик уруши арафасида ҳаётдан кўз юмди ва қайтиб тирилмаса ҳам, ҳарқалай озод Болгарияни кўрганда, тирилиб келган одам каби таажжубланиш имконига эга бўлди; унинг кўнгли бундан бизникидек совиб, ихлоси қайтмади.

Бу одам саксон ёшли чол — Йоцо бобо эди. У Искор дараси тепасида Старая-планинанинг соя-салқин бағридаги бирнеча хонадондан иборат ташландиқ бир қишлоқда яшарди.

Содда, лекин ўткир фаросатли бу чол мусибат тўла қуллик ҳаётини бошидан кечирди, бу ҳаётнинг бутун жабрини, азоб-уқубатларини тортди. Озодлик уруши арафасида, олтмиш тўрт ёшга етганда кўзи ожиз бўлиб қолди.

У аслида тирик, лекин ҳақиқий ҳаётни, ташқи дунёни кўролмас, унинг қалбида «болгарлар нарсаси»ни — (озод Болгарияни шундай деб атарди у) — кўришга бўлган яширин ва қизғин умид сўнган эди.

Чолнинг дилида фақат қора ўтмишнинг образларигина қолди; унинг ёрқин хотирасида қуллик ҳаётининг оғир даҳшатли ёдгорликлари ғуж-ғуж бўлиб ётарди. У бир вақтлар кўзлари блан кўрган нарсаларни энди фикран кўрарди, унинг кўз ўнги қоронғилашиб, ундан қизил дўппилар, саллалар, қамчилар, ёвуз башарали турклар бирин-кетин ўтарди.

У, ўзи туғилиб ўсган ва бирон қувонч кўрмай ўтган қуллик ҳаётининг чексиз туни ҳақидаги хаёллар блан кун кечирар эди.

* * *

Уруш садоси у пайтларда Болқоннинг энг хилват қисми бўлган бу жойларга базўр етиб келарди. Уруш бошланди ва тамом бўлди; Искор дарасининг юксак қоялари унинг гулдуросини эшитади ҳисоб.

Болгария озод мамлакатга айланади.

Йоцо бобо ҳам озодликка чиқди: бу тўғрида унга гапириб беришди. Броқ, унинг кўзлари ожиз — у озодликни кўролмас ва ҳис қилолмас эди. Озодлик унинг учун фақат: «Турклар энди йўқ!» деган сўзлардагина ўз ифодасини топган эди. У эса «Болгарлар нарсаси»ни кўриб қувонишга ташна эди.

Чол содда ҳамқишлоқларининг гапларида ҳам, фикр-хаёлларида ҳам, ҳаётнинг кундалик ташвишларида ҳам у қадар янгиликни сезмасди. Одамлар ҳам ўша илгариги, эрксизлик ва қашшоқлик ҳам ҳали-ҳали ўша. Илгари майхонада қандай шовқин-сурон, жанжал бўлган бўлса, қишлоқда қандай ташвишлар бўлса, унутилган бу узоқ хароба юртда йўқчилик блан, табиат блан қандай курашилган бўлса, ҳали ҳам ўшанинг ўзгинаси.

Чол, ҳовли дарвозаси ёнида, қинғир-қийшиқ дуб дарахтларининг шоҳлари тагида ногирон кўзларини бўшлиққа хаёлчан тикиб ўтираркан, таажжуб блан:

— Болгарларнинг нарсаси қани, ахир?— деб сўрарди.

Агар унинг кўзлари очиқ бўлганда, янги қиёфадаги ерни осмондан кўриш учун бургут каби парвоз қиларди.

— Қошки эди менда энди кўз бўлса!— дерди у кўпинча.

Унинг ягона орзуси — озод Болгарияни кўриш эди. Бу фикр бошқа бирон нарса тўғрисида ўйлашга йўл қўймасди. У ўз атрофидаги ҳаётнинг ғала-ғовурига бепарво назар блан қарайбошлаган эди: ҳаммаси унга ҳечнарсасага арзимайдиган, аҳамиятсиз майда-чуйда нарсалар бўлиб туюларди. У «болгарлар нарсаси»ни кўролмасдан, бу му'жизага етишолмасдан ўлиб кетишдан ёки қарилик сабабли ақлдан озишдан қўрқар эди...

Болгария озод қилингандан сўнг беш йил ўтгач — бир кун худо ярлақаб қишлоққа исправник келаётганлиги тўғрисида миш-миш гап тарқалди. Бу хабар бутун қишлоқни ҳаяжонга солди. Йоцо бобонинг ҳам юраги дукиллаб кетди; унинг дилини аллақандай янги, илиқ, лаззатли бир туйғу тўлдирди.— Ҳа «Болгарлар нарсаси»ни мана энди кўради у! Албатта кўради...

У қўни-қўшнилардан суриштириб, келаётган бошлиқ ким, ўзи қанақа одамлигини билишга уринар эди. Деҳқонлар унга исправниклар бирор амалдор ёки подшодек кимса, деб жавоб беришар эди.

— Ўзи ишқилиб, болгарларнинг подшосими?— деб сўрар эди Йоцо бобо ҳаяжондан энтикиб.

— Болгарларники бўлганда қандай!— деб жавоб беришди унга.

— Наҳотки ўзимизнинг болгар бўлса?..— қайта-қайта сўрарди чол таажжуб блан.

— Бу гапинг нимаси бобо, у сенга турк бўлса яхшимиди?— деб оқ кўнгиллик блан кулишарди, бир вақтлар Врацада округ бошқарувчилари ва ундан каттароқ бошлиқларни ҳам кўрган деҳқонлар; улардан биронтасига ҳам Софияга бориш насиб бўлмаган эди.

Аммо бу жавоб Йоцо бобони қаноатлантирмасди. У исправникнинг кийими, юриш-туриши блан қизиқар, қиличи ҳам борми-йўқми деб суриштираверарди. Деҳқонлар унга ҳаммасини сўзлаб беришарди.

— Қилич ҳам таққан денг!..

Йоцо бобо севинчдан энтикиб қўйди.

Чолнинг титроқ бошида «у келди дегунча, бориб кўришим керак», деган фикр мустаҳкам ўрнашиб қолди.

* * *

Исправник қишлоққа желгач, Денколарнинг уйига тушди. Уларнинг пастаккина кулбаси лой шувоқ қилинган, ҳатто деразаларидан бирига ойна ҳам солинган эди. Бошқаларникига қараганда бу уй дурустроқ кўринганлиги учун азиз меҳмонга бутун қишлоқ шу уйни ма'қул топди.

Йоцо бобо Денколарнинг уйига қараб жўнади. У ҳасаси блан четан деворни тақиллатиб сўради.

— Меҳмон шу ердами, Денко?

Уй соҳиби бобойни кўриб, қовоғини солди.

— Шу ерда. Нима ишинг бор, Йоцо бобо? Бошлиқ чарчаган, уни безовта қилиб бўлмайди.

— Унга айт, бир минутга чиқиб кетсин,— деб илтимос қилди чол ва ҳассасини дўқиллатиб айвон зинасидан тушиб кетди.

— Шунақа ҳам сабрсизмисан. Қимга керак бўлиб қолди? — деб сўради Денко.

— Ҳечкимга эмас, ўзимга керак бўлиб қолди, билдингми... Унга ҳам — «Сени кўр Йоцо бобо кўрмоқчи!» — деб айт.

— Уни кўрмоқчиман дейсанми? — Раҳмдиллик блан илжайиб сўради уй соҳиби ва ўзича: «Ўз қулоғингни кўраолмаганингдек уни ҳам кўраолмайсан» деб қўйди.

Аммо чол қаттиқ туриб олди. У кексаларча бошини лиқиллатиб ҳассаси блан айвон зинасини бирнеча марта дўқиллатди.

Уй соҳиби исправникнинг олдига кириб, болалиги қўзиб кетган бир чол уни кўргани келганлигини айтди.

— Нима иши бор экан? — деб суриштирди исправник.

— Сени кўрмоқчи.

— Мени кўрмоқчи?.. Кўзи кўр дейсанми?..

— Ҳа, кўр бўлганига беш-олти йил бўлди.

Дехқон меҳмонга Йоцо бобонинг биродарлар¹ келишидан бироз илгари тўсатдан кўр бўлиб қолганлигини ҳикоя қилиб берди.

¹ Болгария территориясига кирган халоскор рус солдатларини болгар халқи шундай севимли лақаб блан атар эди.

— У ақли расо, ўзига тўқ одам эди,— деб қўйди Денко,— ҳечнарсадан ҳечнарсанга йўқ, худонинг қудрати блан кўр бўлди-қолди... Кўзи очиқ-у, ҳечнарсани кўрмайди... Ўлик блан тенг одамда... Худо уни ўзига азиз қилақолса бўлмасмикин? Яхшики қўлида анча-мунча буд-шуд, ҳовли-жой, мол-ҳоли бор. Чолнинг парвариши ҳам ёмон эмас. Ўғли ҳам, келини ҳам уни сийлаб туришади.

— Қизиқ,— деди ўйчан вазиятда исправник,— майли кирсин! Йўқ, яхшиси ўзим чиқақолай!

Меҳмон айвонга чиқиб, зинадан ҳовлига тушди. Этик пошнасининг дўқиллашидан Йоцо бобо болгар подшоси шу одам эканлигини пайқади. Чол бошдан шапкасини олди.

Чиновник олдида йиртиқ енгсиз нимча кийган, шамолдан қорайган, чорпахил юзли, ҳали анча тетик мўйсафид турарди.

Унинг оёқлари кенг почали иштон устидан каноппан блан ўралган эди. Чолнинг а'зойи-бадани титрарди.

— Хўш, нима дейсан бобо? — ширин сўзлик блан сўради исправник.

Чол бошини жўтарди ва бир нуқтада турган руҳсиз кўзларини унга тикди. Унинг кенг юзидаги томирлар асабий равишда тортишар эди.

— Жаноб олийлари, ўзингизмисиз ўғлим?

— Ўзим, бобо.

— Подшоми?

— Ўзгинаси,— табассум блан жавоб берди исправник.

Йоцо бобо шапкасини қўлтиғига қистириб, унга яқин келди; қўлини олди, мовут мундирининг енгини ушлади, мис тугмаларига, аксельбантига тегиб кўрди, титроқ қўллари блан елкасидаги кумуш эполетларни пайпаслади, сўнг бўйинини чўзиб уларни ўпди.

— Парвардигоро, бу кунни ҳам кўрар эканман-ку! — деб пичирлади Йоцо бобо.

У чўқинди-да, ожиз кўзларида йилтираб кетган ёшни енгиларни артди.

Қейин икки букилиб та'зим қилди ва:

— Беговта қилганим учун мени кечир, ўғлим! — деди сўнг ҳассасини дўқиллата-дўқиллата бошяланг, эшик томон йўл олди.

* * *

Чолни яна ўша бир қолипдаги қора кунлар, кўрликнинг ўша зим-зиё тунлари чулғади. Аммо бу тунда қоронғи кечада ярқираб турган ёруғ юлдуз каби у кўрган биргина хаёлат турарди: бу ўз болгар подшоси бўлган ўша исправник эди! Йоцо бобонинг назарида беш йил давомида биринчи марта унинг кўзи бир зум очилгандек бўлди. Болгарларга мансуб нарсаларнинг кичик бир учқуни бўлса ҳам ҳарқалай, «болгарлар нарсаси»ни кўргандек бўлди ҳамда туркларнинг энди йўқлигига ва озодлик ҳукм сураётганига ишонди.

Бу ҳодисадан бошқа ҳамма нарса илгаридегича қолаверган эди. У майхонада яна ўша—азалги деҳқонлар блан учрашар, ўша жанжал ва тўполонларнинг гувоҳи бўларди. Атрофда ўша эркисиз ҳаёт сурони мусибатлари ва чол учун англашилмас курашлар давом этарди. Чол бу курашларга бефарқ қарарди. Унинг зим-зиёликда кечган ҳаётига зийнат беручи биргина нарса Болгариянинг озод эканлиги ҳақидаги туйғу эди. У ба'зан кишилар орасида ўзаро жанжал ва қарама-қаршиликларни ҳам сезарди. У ёруғ дунёда «Болгарларнинг нарсалари» ҳамда озодлик мавжуд бўлган ва кишилар бундан қувонишлари лозим бўлган бир пайтда қандай қилиб улар ўз ҳаётларини заҳарлашлари мумкинлигига таажжубланар эди. Бунинг устига одамларнинг кўзлари очиқ — демак, улар ўзларини бахтиёр ҳис қилишлари керак!

«Мисоли-уларнинг кўзи кўр-у, менинг кўзим очиқ деб ўйлаш мумкин»,— дерди чол ўзича.

Чол дуб дарахти тагида узоқ ўтириб ўз сафарида турли-туман синоатларни кўриб келаётган Искор дарёсининг шовуллашига қулоқ соларди. Бу хаёлатдан чолнинг руҳи енгил тортар, вақт ўтиб борарди...

* * *

Кунлардан бир кун кекса Йоцо бобонинг қалби яна ҳаяжон блан урди. Қишлоқдан солдатликка олинган биргина йигит пасха байрамида ота-оналарини кўриш учун келди.

— Қандай кийимда келди у? Устида солдат кийими-ми, йўқми?— деб сўради хурсанд бўлган Йоцо бобо.

— Солдатча кийим.

— Енида қиличи ҳам борми?

— Оҳ бобо, қилич бўлганда қандай!

Чол шоша-пиша Николанинг ўғлини кўргани борди.

— У... йигитча!

— Нима дейсан Йоцо? — деб сўради кекса Никола.

— Сарбозинг қаёқда? Бир кўрсам бўладими?

Никола мамнуният блан табассум қилиб, ўғлини чақирди. Чол солдатнинг яқинлашиб келаётганини унинг тошга урилиб келаётган қиличининг жангиллашидан сизди... Чол солдатнинг қувонч блан узатган бақувват қўлларини сиқди. Бу гал у дағал шинел, тугмачалар ва фуражкани пайпаслаб чиқди. Қиличга қўл тегизиб, уни ўпди. Кейин нурсиз кўз блан солдатга бошдан-оёқ қараб чиқди. Унинг ҳайрат акс этган юзига икки томчи ёш оқиб тушди.

— Демак, энди болгарларнинг қўшини ҳам борми? — деб сўради у, шодлигидан титраб.

— Бор, бобо бор, қўшин ҳам, офицерлар ҳам, ўзимизнинг князимиз ҳам бор, — ифтихор блан жавоб берди солдат.

— Биз томонларга ҳам бирон марта келармикин, у?

— Қим? Князьми?

Солдат ва унинг отаси чолнинг соддалигидан кулишди.

Йоцо бобо бир соатгача солдат блан суҳбатлашди; Софиядаги болгар саройи, болгар замбараклари, болгар ҳарбий та'лимоти ва бошқа бирталай нарсаларни суриштирди... Солдатнинг турли-туман му'жизалар тўғрисидаги ҳикоясини эшитар экан, чолнинг назарида қалбидан аллақандай қуёш чиқиб, ҳамаёққа нур сочаётгандай бўлди.

У ям-яшил тоғларни, уларнинг яланғоч чўққиларида ўтирган бургутларни ва афсонавий гўзал ёруғликни яна қайта кўраётгандек бўларди...

Солдат эса илҳомланиб ажойиб нарсаларни ҳикоя қилишда давом этарди.

— Қани энди бу нарсаларнинг ҳаммасини бир марта кўрсанг. Қани менда энди кўз бўлса! — деди чол алам блан.

* * *

Йоцо бобо узоқ вақт шу янги таассуротлар блан яшарди. Уларнинг йироқ қишлоғига янги Болгариянинг бош-

қа биронта вакили келмади. Қўр чолга хушхабар келтириб, унинг кўнгилини кўтаручи киши ҳам бўлмади. Хароба қишлоқнинг ғамгин ҳаётида Болгариядаги қайноқ муҳитни эслагандек бирон янгилик йўқ эди.

Бирин-кетин рўй бериб, бутун мамлакатни олғов-далгов қилаётган сиёсий воқиаларнинг акс садоси қишлоқда ҳукм сурган сукунатни бузмасди. Унинг ғариб кулбаларига биронта газета етиб келмас, воқ'ан уни ўқийоладиган одам ҳам йўқ эди. Қишлоқда мактаб бўлмаганлигидан — ўқитучи, черков бўлмаганидан, поп, жамоа мулки бўлмаганлигидан қоровуллар ҳам йўқ эди. Қишда йўлни беркитиб ташловчи қор бўронлари ва лой қишлоқ блан ташқи дун'ё орасидаги (бусиз ҳам қийин бўлган) алоқани етти ой муддатга узиб қўяр эди... Ҳатто қишлоқнинг ягона солдатини ҳалок этган серб уруши¹ ҳақидаги миш-мишлар ҳам бу ерга зўрға етиб келди; уёқларда, тоғнинг нариги чеккасида қандайдир воқиалар юз бераётганини эшитишарди-ю, бунинг қандай воқиа эканлигини ҳечким аниқ билмас эди. Бир бурда қора нон учун олиб бориладиган қаттиқ курашлар бу қолоқ жоҳил кишиларга дун'ёда нималар бўлаётгани тўғрисида ўйлаш имкониятини бермас эди.

Йоцо бобо учун ҳам жаҳонда бўлаётган воқиалар аввалгича қоронғулик пардаси блан қопланган эди. Қишлоқнинг доимий сукунати уни аллаларди.

У, бора-бора атрофдаги барча нарсаларга бутунлай бепарво бўлиб, кексаларча хотираси заифлашиб қолди. У соатларча ва ҳатто кун бўйи Искор дар'ёсининг шовшувига қулоқ солиб, дуб дарахтлари соясида ўйчан турар, нурсиз кўзларини бўшлиққа тикар эди. Киши назарида энди ҳечқандай ташқи кучнинг та'сири чолнинг аста-секин сўниб бораётган руҳини бу ҳолатдан қутқоролмайдигандек туюларди.

Аммо шундай ҳол рўй берди. Искор дарасидан темир йўл ўтармиш, деган гаплар тарқалди: инженерлар келиб, у жойни ўлчаб кетишган эди. Бу гаплар Йоцо бобонинг онгига тўқмоқдек урилиб уни ғафлат уйқудан уйғотиб юборгандай бўлди. Чолнинг қалбида аллақачонлар унутиб юборилган бир хотира уйғонди. У ёшлик чоғларида Мано исмли Врачан чорбаджисида подшолар, тўралар ва француз инженерларининг Искор дарасидан темир

¹ 1886 йилдаги Серб-болгар уруши назарда тутилади.

йўл олиб ўтиш имконияти йўқ, миллион-миллион пуллар бекор кетади, дейишганини эшитган эди...

— Нима? — Болгар темир йўли?..

Чолнинг бунга ишонгиси келмасди. Темир йўл!.. Бу дарада, жарликда от туёғи ҳам тураолмайдиган қоялар орасида, эчкилар ҳам чиқаолмайдиган шу чуқурликда-я?.. Шундай подшолик уддалай олмаган иш, бизнинг...

Аммо миш-миш гаплар тобора кучайиб, кўр чол тасаввурини ҳамон ҳижил қилар эди. Бу гаплар чолнинг барча ишларда болаларча заифлик қилучи идрокини ишга соларди.

Бир кун унга дарадан темир йўл ётқизабошланганини айтишди. Деҳқонлар қурилишга ёлланиб, пастга — дар'ё ўзани томонга тушишарди.

Чол таажжубланди.

— Демак, иложи топилипти, чамаси билимдон одамлар топилган бўлса керак-да... Яна французларми...

Унга, йўлни энди болгарларнинг ўзлари қуражакларини айтиб беришди.

Чол ҳайрон бўлиб қолди.

— Нима, ўзимизникилар? Болгар инженерлари-я? Французлар блан подшолар бу ерда темир йўл қуриб бўлмайди дейишгандан кейин-а! Наҳотки бизда улардан кўра ҳам билимдон кишилар бор? Чорбаджи Мано айтган миллионлар, минг миллионларчи?

— Миллионлар ҳам бўлади... Соқол бўлса, тароқ топилар!

Йоцо бобонинг дили қувончга тўлди: Қўшин ҳам, подшо ҳам, замбараклар ҳам, князь ҳам, олимлар ҳам, миллион пуллар ҳам бор. Бу — му'жизанинг худди ўзгираси-ку!

— Энди «болгарлар нарсаси» унга катта, қудратли, бепоен бир нарса бўлиб туюлабошлаган эди... Бундай улуғвор нарсалар чолнинг ақлига сиғмасди. Шу вақтгача унинг учун ўз қўли блан сийпаб кўрган исправник погони ва солдат қиличи «Болгарлар нарсаси»нинг симболи эди. Энди уни бошқа нарса ҳайратга солар, дилини қувонч ва ифтихор блан тўлдираар эди. Болгар қўли тоғларни иккиёққа ажратади, болгар ақли кишини ҳайратга солучи, эсанкиратучи нарсалар ўйлаб топади.

Чорбаджи Мано қани? Унинг гапларини энди эшитсам эди!

Йоцо бобо портлатилган тоғ қатламларининг биринчи гулдуросини эшитгач, кўзидан томабошлаган ёшларни енги блан артиб олди.

* * *

Ушандан бери чол ўз ҳовлисидан эллик қадам наридаги, тубида, қизғин иш бораётган чуқур Искор дараси устида қад кўтарган қояда ўтиришни яхши кўриб қолди.

У эртадан кечгача шу ердан кетмас, бақирик-чақириклар, қасир-қусир, уёқдан-буёққа юриб турган арава ғилдиракларининг ғижирлаши, улкан қурилишнинг ғовур-ғувурига қулоқ соларди. Темирйўл қурилиши тамом бўлиб поездлар қатнайбошлади. Йоцо бобо паровознинг биринчи гудоги, ғилдиракларнинг рельслар устида тарақлаб боришини ҳаяжон блан эшитди. Ахир гудок чалаётган ва тарақлаётган темир йўл «болгарларнинг темир йўли»! Чол яна қайтадан тирилгандек, қайтадан туғилгандек эди.

Ҳаргал поезд келадиган пайтда у, болгар темир йўлини тамоша қилиш, паровоз гудогини эшитиш ва даранинг гувурига қулоқ солиш мақсадида қоя устига келиб ўтирарди.

Чолнинг хаёлида темир йўл озод Болгария деган тушунча блан чамбарчас боғлиқ эди. Поезд ўз гувури блан янги давр. — «болгар» даври келганлигидан дарак берарди. Лекин бу ҳам қишлоққа бирон янгиликдан дарак бермасди; бунини фақат паровоз «гудоги»гина сўзлар эди. Шунинг учун ҳам паровоз яқинлашиб келди дегунча, чол ҳамма нарсани ташлар ва «тамоша қилиш» учун дара томон ошиқар эди...

Вагон деразаларидан даранинг гўзал манзарасини тамоша қилиб бораётган йўловчилар, жар тепасида ўтириб, шапкасини уларга қараб силкиётган кишини кўрганда таажжубланидилар. Бу — Йоцо бобо эди. У янги Болгарияни қутлар эди.

Ҳамқишлоқлар уни ҳар кун қоя тепасида кўришга ўрганиб қолдилар. Улар табассум қилиб:

— Йоцо бобо тамоша қилаяпти... — дейишарди.

Ҳаёт ва ташқи дунёни кўришга ожиз бу одам, паровоз пишқиришини эшитди дегунча жонланиб кетар, болалардек шодланиб эди: энди поезд унинг учун озод Болгария тимсоли эди; умрида поездни кўрмаган чолнинг

тасаввурида оғзидан ўт пуркаб, тарақа-туруқ қилиб ҳайқириб даҳшатли тезлик блан тоғлар устидан бораётган ва ҳаммага озод Болгариянинг қудратидан, шон-шуҳратидан ва гуллаб яшнашидан дарак бераётган қанотли баҳайбат аждаҳодск бўлиб гавдаланар эди.

Ногиронлик ва соддадиллик ундан ҳаётнинг махфий томонларини темир зирҳ каби яширар ва унинг руҳини биз — кўзи очиқ кишиларнинг ихлосини қайтарган жиҳатлардан ҳимоя этар эди.

Бахтиёр кўр!

Муайян вақтда қоя устида ўтиручи чолни кўрган янги кондукторлар кўпинча шу яқиндаги станциядан учинчи класс вагонларга ўтиручи деҳқонлардан сўрашарди:

— Анов ердаги қояда туриб, шапка силкитаётган одам ким? Афтидан биронта жинни-пинни бўлса керак.?

— Йўқ, бу Йоцо бобо, тамоша қилиб ўтирипти...— деб жавоб беришарди одатда деҳқонлар.

* * *

Бир кун кечқурун чол уйга қайтиб келмади. Эрта-лаб ўғли уни қидириб чиқди. У, чол жардан тушиб кетмадимикин, деб ўйлаб, қоя тепасига борди, у қалпоғини қўлида ушлаб ётган отасини ўлик ҳолда топди. Йоцо бобо янги Болгарияни табриклаётиб жон берган эди.

Соддадиллик

БОЛГАР ХОТИН

(Тарихий эпизод)

1876 йил 20 май Ботев отряди Врачан Болқонидаги¹ Вол тоғи тагида тормор этилиб, ёвуз Жамбалаз қўмондонлигидаги черкас жазо отряди ўқидан Ботев ҳам ҳалок бўлган куннинг пешин кези эди. Бу пайт Искор дара'ёсининг чап соҳилида Лютиброд қаршисида бир тўп хотин турарди. Улар дар'ёнинг нариги бетига ўтиш учун навбат кутишарди. Бу хотинларнинг аксарияти атрофда содир бўлаётган воқналардан кам хабардор, ба'зилари эса мутлақо хабарсиз эдилар. Икки кундан бери Враца ёқалаб уёқдан-буёққа қатнаётган жазо отрядлари хотинларга тегмас ва улар аввалгидек, дала иши блан банд эди. Тўғри, бу жойда фақат хотин-халаж ишларди: эркаклар кўчага чиқишга ботинаолмасди. Чета блан жазо отрядлари орасида бўлган жанг майдони Лютиброддан узоқроқ бўлса-да, ташвишли хабарлар буерга келиб етар ва бу хабарлар эркакларни эҳтиёт бўлишга мажбур этарди. Худди ўша куни шубҳали кишиларни қидириш учун қишлоққа бирнеча турк солдати келди; яна бирнеча солдат дар'ёнинг қайиқ ўтадиган жойига бориб турди; улар қайиқда уёқдан-буёққа кимлар ўтаётганини назорат қилмоқда эдилар. Ҳозир қайиқ нариги соҳилда бўлиб, деҳқон хотинлар уни сабрсизлик блан кутар эдилар.

¹ Христо Ботевнинг Дунай дар'ёсининг чап соҳилидаги Козлодуй қишлоғи яқинига келиб тушган қўзғолончилар отряди 1876 йилининг 18—20 майида сон жиҳатидан анча ўстун бўлган турк қўшинлари блан бирнеча бор қаҳрамонона жанг қилди. 20 май куни Вол тоғида Ботевнинг ўзи ҳалок бўлди. Унинг отряди бирнеча группага бўлиниб, Болқон ичкарисига чекинабошлади, лекин уларнинг деярлик ҳаммасини турклар қириб ташлаган. (тарж.)

Ниҳоят қайиқ қайтиб келди. Шу қишлоқда ёлланиб ишлаётган лютибродли қайиқчи, қайиқни соҳилга боғлаш учун эшкакни дарё тубига тираб, хотинларга қичқирди:

— Қани, холалар, тезроқ келинглари!

Бу вақт Челопекдан келадиган йўлда иккита отлиқ жандарм кўринди. Улар отдан тезгина сакраб қайиққа тушмоқчи бўлиб турган хотинларни ҳар томонга итариб ташлашди. Жандармлардан бири кекса, семиз турк қамчи ўйнатиб, уларни сўкабошлади.

— Қайт орқага, кофир чўчқалар! Жўна ҳамманг!

Хотинлар бир чеккага бориб, яна қайиқ келишини кутиб ўтиришди.

— Жўналаринг бу ердан!— деб бақирди иккинчи жандарм қамчи силқитиб. Хотинлар қий-чув қилиб, ҳар томонга қочишди.

Бу вақт қайиқчи отларни қайиққа етаклаб ўтмоқда эди. Қайиққа жандармлар ҳам тушди: семиз турк қайиқчига ўгирилиб, ғазаб блан деди:

— Бошқа биронта ҳам итни туширма!

Шундан кейин хотинлар ғамгин кайфиятда изларига қайтдилар.

Дехқон аёл Челопек йўлидан югургилаб келаётиб:

— Оға, тўхта, тўхта, ўтинаман сендан!— деб қичқирган эди, уни жандармлар кўриб қолишди.

— Сен нима қилиб юрибсан?— деб сўради турк болгарчалаб.

Бу олтмиш ёшларга бориб қолган новчагина, қотмадан келган хотин бўлиб, кўринишидан эркакларга ўхшаб кетарди. Қўлида жулдир кўрпачага ўралган бола ҳам бор эди.

— Мени ҳам олакет, оға, олакет! Худо умр берсин, бола-чақаларингнинг роҳатини кўр!

— Сенми бу, Илийца? Аҳ, бойқуш кофир!..

Жандарм уни таниди, чунки, бу хотин Челопекда унга ширин пирог пишириб берар эди.

— Менман ҳожи Ҳасан-оға. Шу бола ҳақи, мени ҳам тушириб ол.

— Бу чурвақани қаерга олиб кетаяпсан?

— Бу менинг набирам, ҳожи. Онаси ўлиб қолди, ўзи касал... монастырьга кетаяпман...

— У ерда нима қиласан?

— Уқитиб келаман, ҳожи, — йиғламсираб илтимос қилди кўзларида чуқур ташвиш акс этган хотин.

Ҳожи Ҳасан-оға блан ўртоғи қайиққа ўтириб олишди. Қайиқчи эшакни туртди.

— Оға, худо ҳаққи, бир савоб иш қил, ахир сенинг ҳам бола-чақанг бор-ку!.. Ҳаққингга дуо қиламан...

Турк ўйлаб турди-да, нафрат блан деди:

— Чиқақол-эй, эшакдан тарқаган!

Дехқон хотин лип этиб қайиққа чиқиб ҳайдовчи ёнига ўтирди. Қайиқ соҳилдан қўзғалди; у шиддатли жалалардан лойқаб жўш ураётган дар'ё сатҳидан тоғ орқасига ботиб бораётган кечки қуёшнинг булутлар орасидан сизиб турган нурида кумушсумон жилваланган сувдан аста сузиб кетди.

II

Бечора хотин чиндан ҳам тезроқ монастырьга етиш учун ошиқарди. Унинг қўлида икки ҳафтадан бери бетоб бўлиб қолган набираси — икки ёшли чала ўлик етим ётарди. Гўдак икки ҳафтадан бери азоб тортар, унинг аҳволи борган сари оғирлашарди; кампирларнинг ўзларича қилган дори-дармон, ирим-чиримлари ҳам, Врацадан чақирилган докторлар ҳам ёрдам беролмадилар. Гўдакни қишлоқ попц ҳам ўқиди, лекин ҳечнарсa кор қилмади. Энди кампирнинг сўнгги умиди — авлиё Биби-Марьямдан эди! Монастирьга бориб тоат-ибодат қилиш керак! Қўни-қўшнилари ҳам шуни ма'қуллашди. Кампир бугун пешиндан кейин болага қараб, қўрқиб кетди: у мурдадек бўлиб қолган эди. Тезроқ! Биби-Марьям шифо қилса ажаб эмас... Бугун уёққа борилмайдиган кун бўлса ҳам, Илийца Черепишдаги авлиё Биби-Марьям монастырига қараб жўнайверди. У Искор соҳилига тушнш учун дуб ўрмонидан ўтиб бораётганда дарахтлар орқасидан бир йигит чиқиб келди. У кўкрагида тасмалар осилган, ажиб кийинган, қўлида милтиғи бор эди: унинг рангги ўчган, ҳолдан тойган эди.

— Буви, бир бурда нон бер! Очдан ўлар ҳолга келдим! — деди у ва кампирнинг йўлини тўсди.

«Ановлардан бўлса керак, — ўйлади кампир, — уларни та'қиб этиб юришипти!..»

— Ё парвардигор, — деб пичирлади қўрқиб кетган Илийца. У тўрвасини титкилаб қараса, нон олмаган экан: тўрва тагида қаттиқ-қўттиқ бурдаларгина қолган экан. Кампир уларни олиб йигитга берди.

— Буви, шу қишлоқда яширинсам бўладими?

— Челопекдами? Ҳозир у ер жуда хавфли, туркларга тутиб беришлари мумкин. Бунинг устига мана бу кийимда-я! Йўқ ўғлим!— деди у, йигитнинг умидсизлик акс этган бемажол юзига меҳр блан қараб; кампир бироз ўйлаб олгач:

— Ҳозирча ўрмонга беркиниб юратур, битта-яримта-си кўриб қолмасин. Бугун кечаси мени кут, сен блан яна шу ерда учрашамиз. Мен сенга нон блан биронта бошқа кийим олиб келаман... бу кийимда юришинг тўғри келмайди... Ахир биз христианлармиз-а.

Йигитнинг озгин юзи умидворлик блан жонланди.

— Қутаман буви; майли, боравер, раҳмат!

Илийца чўлоқланиб бораётган йигит ўрмонга кириб кетгунча орқасидан қараб турди. Кампирнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. У югурганча пастга тушиб кетди. «Мен бу савоб ишни қилишим керак. Оббо бечораей... деб ўйлади кампир... худо мени ҳам ярлақаб, болага шифо беради. Эй, Биби-Марьям, менга фақат монастирьга етиб олишга ёрдам бер! Раҳмдил парвардингор, уни ўз паноҳингда сақла!.. Ахир у болгар, уни қувиб юришипти. У христиан дини учун ўзини тиккан одам!..»

Кампир бу гапларни игуменга сўзлаб бермоқчи бўлди. У раҳмдил чол, яхши болгар. «Нон блан қишлоқ кийимини оламан-да касални ўқиб бўлгач, дарров изимга қайтиб, тонг ёришмасдан, исёнчини топиб оламан».

Мана энди у, худо хоҳласа икки жонни саломат сақлаб қолиш учун иложи борица югуриб кетди.

III

Черепиш монастирини аллақачон тун пардаси қоплаган. Искор дараси зим-зиё тун бағрида қўрққандек жимжит турарди; сув пастда бир маромда ғамгин шовуллаб, баланд тик қоялар орасига кириб кўздан ғойиб бўларди. Рўпарада «Бабыя Гора» чўққилари қорайиб турарди. Бу қоялар ҳозир қоронғилик чулғаган қора ғорлари ва нақшлари, мудроқ бургутлари блан мажҳул ва жиддий тус олган эди. Хилват, кимсасиз монастирь ҳам уйқу оғушида.

Кимдир кутилмаган пайтда монастирь дарвозасини қоқди. Итлар ҳурабошлади. Дарвоза иккинчи, учинчи бор қоқилди. Монастирь хизматкори ҳовлига чиқди. Худ-

ди шу вақтнинг ўзида кенг чолвор кийган чакмонсиз монах ҳам ҳужрасидан чиқиб келди.

У, кийим-кечак қорайиб кўринаётган панжара ёнига келиб:

— Иван, дарвозани ким тақиллатаяпти?— деб сўради қўрқа-писа.

Дарвоза ҳамон тақилларди:

— Назаримда «ановлар»дан битта-яримтаси бўлса керак!

— Нима қиламиз? Уни бу ерга киритиш мумкин эмас, бунинг устига ҳозир игумен¹ ҳам йўқ...

— Тўхта, кимлигини сўра аввал!

Монастирь хизматчиси:

— Ким бу?— деб сўради-да, қулоқ солабошлади. Кейин:— хотин кишига ўхшайди,— деди.

— Шу пайтда хотин киши нима қилади?.. Бу ё «ановлардан» ёки турклар... Турклар бўлса керак... Шу кечадаёқ ҳаммамизнинг калламизни олади. Улар бу жойни тинтигани келишяпти... Бу ерда ҳечнарсга йўқ, биз шубҳали одамни киритармидик... Танграм, ўзинг асра!..

Дарвоза ортидан яна овоз эшитилди.

— Бир хотин қичқираяпти,— такрорлади хизматчи.

— Кимсан ўзинг?

— Иван, челопокли холанг Илийцаман, оч эшикни... Оҳ! Оч!.. худо ҳайрингни берсин.

— Бир ўзингми?— деб сўради хизматчи.

— Ўзим, Иван, набирам блан ёлғиз ўзим.

— Эҳтиёт бўл, тагин алдаб-негиб юрмасин!— деди Евтимий ота хизматчига.

Иван дадилланиб дарвозага яқин келди-да, тирқишидан мўралади, монахнинг ўзи ҳам мўралаб, ташқарида хотин турганлиги ва унинг ёлғиз эканлигига ишонгач, Иванга дарвозани очишни буюрди. Дарвозани очиб деҳқон хотинни ичкари киритишди-да дарҳол яна ёпишди.

— Жин урсин сени! Буёқда нима қилиб юрибсан Илийца?— деб сўради монах.

— Набирам касал, аҳволи жуда оғир... Игумен ота қаердалар?

— У Берковицада. Сенга нима керак ўзи?

¹ Игумен — монастирь бошлиғи.

— Бу болага дам солиб қўйса бўларди... Бўлмаса ўзинг дам солиб қўяқол.

— Ярим кечада-я?... У касал бўлгандан кейин қандай ёрдам берардим?— ўшқирди монах.

— Сен ҳечнарсга қилмайсан, ҳаммасини худон-таолонинг ўзи қилади.

— Ҳозир сен бориб ухла, эртага қилармиз...

Лекин деҳқон хотин ҳадеб ялиниб, қистайверди:

— Ким билади, эрталабгача нима гап-нима сўз! Боланинг аҳволи оғир, касал кутиб турмайди. Ёлғиз парвардигорнинг ўзи ёрдам бериши мумкин, ҳақингни тўлайман.

— Жинни бўлиб қолибсан... Тун ярмида дарвозани очирдинг, ис'ёнчиларми, туркларми босиб кириб, монастырни талаб кетса нима бўларди!

Монах жоврай-жоврай ҳужрасига кириб кетди ва икки минутдан сўнг ялангоёқ ва ялангбош ҳолда эгнига рясо¹ кийиб чиқиб:

— Буёққа юр!— деди.

Хотин унга эргашиб черковга кирди. Монах мум шамни ёқди, епитрахильни кийди ва қўлига дуо китобини олди.

— Беморни буёққа келтир!

Илийца болани чироққа яқин олиб борди. Унинг рангги зафарон бўлиб кетган эди.

— Улиб қолипти-ку!— деди монах.

Гўдакнинг ич-ичига ботиб кетган кўзлари, гўё бу сўзларни рад этгандек, аста очилди ва ёниб турган шам шу'ласида юлдуздек ярқираб кетди.

Монах епитрахиль блан гўдакнинг бошини беркитди, шоша-пиша дуо ўқиди, беморни чўқинтириб, китобни ёпди. Деҳқон хотин монахнинг қўлини ўпиб унга икки танга пул қистирди.

— Агар пешонасида соғайиш бўлса — у соғаяди... Энди галлереяга чиқиб ёт, ухла.

Кейин монах шамни кўтариб эшикка чиқиб кетаётган эди, деҳқон хотин:

— Тўхтаб тур, Евтимий ота,— деди қат'иятсиз бир оҳангда. Монах ўғирилди.

— Яна нима дейсан?

¹ Рясо — Жубба (поплар княдиган узун чекмон).

— Сенга яна бир нарсани айтишим керак... ахир биз христианлармиз-ку,— деди астагина у.

Монахнинг зардаси қайнаб кетди:

— Нима деб валдираяпсан ўзинг, қанақа христианлар? Бор жўна, ётиб ухла, шамни ўчириш керак. Тағин тоғдан битта-яримтанинг кўзи тушиб, меҳмонга келиб юрмасин...

Монах «битта-яримта» деб ис'ёнчиларга ишора қилган, деҳқон хотин ҳам унинг фикрини тушунган эди. Унинг юзида ташвиш кўринди, овози титраб кетди:

— Ҳечкимдан қўрқма... келишмайди,— деди у.

Хотин яна ҳам сирлироқ тус олди:

— Мен қишлоқдан келаётганимда, анов бизнинг ўрмонда...

Монахнинг бадқовоқ юзида қўрқинч ва ғазаб акс этди... менга хавфли бир нарсани гапирмоқчи; деган қарорга келиб жекирди:

— Ҳечнарсга эшитгим келмайди, гапирмай қўяқол! Нима билсанг ичингда бўлсин. Ёки сен монастырьга ўт қўйгани келдингми?

Деҳқон хотин унга нимадир демоқчи эди, лекин монахнинг ҳалиги танбихидан кейин сўзи бўғзида қолди. У эсанкираганича, жаҳли чиққан монах орқасидан ҳовлига чиқди.

— Гап шундай бўладиган бўлса, бу ерда тунамаганим бўлсин...

Монах унга таажжуб блан қаради:

— Хўш, қаёққа борардинг?

— Ҳозироқ чиқиб кетаман...

— Жиннимисан ўзинг?

— Жинниманми, йўқми, барибир кетаман, эртага азонлаб ишга чиқишим керак. Менга нон беринг, қорним оч...

— Нонни керагича ол... Иван, олиб бер унга! Лекин мен дарвозани энди очдирмайман.

Аммо деҳқон хотин кетишга шошилар эди. Евтимий ота иккиланиб қолди. Дарвозани яна бир марта очиш-а? Хавфли иш. Ёмон одамлар босиб кириши мумкин. Нима бўлишини ким билади... Кейин монах, хотин «ановлар»ни кўриб учрашган бўлса керак деб ўйлади; мабодо турклар бунинг исини билиб қолса, монастырьга бир фалокат бўлади. Йўқ, яхшиси бу ердан даф' бўлгани ма'қул.

— Жўна,— деди у Илийцага.

Деҳқон хотин болани панжара ёнига қўйди, тўрвасига Иван келтириб берган ярим буханка нонни солиб олди, кейин болани кўтариб, чиқиб кетди. Кетидан дарвозани яна ёпиб қулфлаб қўйишди.

IV

Илийца қоронғиликда Искорга қараб кетди: уни дар'ёнинг нариги бетида ис'ёнчи йнгит кутмоқда эди. У чуқур изтиробда эди. Игумен йўқлигида қабул қилган баджаҳл монах блан маслаҳатлаша олмади. У монастырьнинг орқа томонидаги жарликка тушиб, дар'ё тепасидан чўзилиб кетган эгри-бугри йўлдан кетди. Қарши томондаги серқоя чўққилар ва тепаликларнинг кўланкалари тун пардаси орасидан аниқ кўриниб турарди. Кундуз кунлари мажҳул кўринувчи бу чўққилар ҳозир маш'ум тус олган эди... Ундай деганда бутун вужуди изтироб чекиб турган Илийцанинг кўзига ҳозир ҳамма нарса маш'ум кўринарди. Илийца довод тепасига чиққач, дам олиш учун улкан бир дарахт ёнига — зах ерга ўтирди. Водийлар уйқу оғушида, табиат сув қуйгандек жимжит, фақат пастда, тубсиз жарликда дар'ё тўлқинлари тинимсиз шовқиллайди. У жойда гумбаз ва галлереялари блан монастырь яширинган, унда биронта чироғ кўринмас эди. Ўнг томондан, Лютиброддан итлар ҳуриши эшитиларди. Илийца ўрнидан турди, қишлоқдан ўтиш хавфли бўлганлиги учун жарлик ёқасидан чапга қараб бурилди ва дала йўлидан югуриб кетди.

Кўп ўтмай хотин пастга, дар'ё соҳилига етиб келди. Қайиқ соҳилда эди. Илийца ўзини нариги соҳилга ўтказиб қўйишни илтимос қилиш учун, қайиқчи ётадиган чайлага борди. Чайлада ҳечким йўқ эди, чамаси бу ерда тунашга қайиқчининг юраги дов бермаган шекилли. Хотин гангиб қолди: энди нима қилади? У қайиқ турган жойга борди. Искор даҳшатли шовулларди. Сувнинг қорамтир тўлқинларида акс этган шу'лаларни кўриб, хотиннинг эти жимирлаб кетди. Нима қилсин? Эрталабгача кутсинми? Гарчи Лютиброд хўрозлари тонг яқинлашиб қолганлигидан дарак бераётган бўлса ҳам, аёл эрталабгача кутишни мутлақо истамасди. Нима қилиш керак? Ёки дар'ёдан ўтишга ўзи уриниб кўрсамикин: эшкакни қандай ушлаш кераклигини кўрган-у... Лекин бу нарса унга хавфли туюларди. Аммо,

йигитни қутқазмоқчи бўлса, бундан бошқа чора йўқ эди. Йигит очликдан, ташвишдан, қўрқувдан ўлар ҳолга етиб, уни ҳозир ўрмонда кутиб турипти. Аёл болани қумга қўйди ва катта қозиққа занжир блан боғлаиған қайиқни ечиш учун эгилди-ю, қотиб қолди: занжир боғлаб эмас, қулфлаб қўйилган эди. Кечаси дар'едан биров ўтмасин учун бу ишни турклар қилиб кетишган эди. У, қаддини кўтарди... Лютиброд хўрозларининг қичқирғи тобора кўпаяр, шарқ томонда осмон юзи сезилар-сезилмас оқариб қолган эди. Бир, икки соатдан кейин тонг отади. Хотин аламдан инграр ва занжирни суғириб олиш ёки қулфни синдириш учун жон-жаҳди блан уришарди. Лекин бунинг иложи йўқлигини англади. Оғир нафас олиб ўрнидан турди ва умидсизлик блан «уҳ» тортди. Кейин хаёлига тўсатдан бир фикр келди. Илийца қозиққа икки қўллаб ёпишиб, уни суғирмоқчи бўлди. Ерга чуқур қоқилган қозиқ, бирнеча йилдан бери метиндек маҳкам турарди. У ғайратига икки, уч ҳисса ғайрат қўшди, унинг пишиқ деҳқонча қўллари, чайир бармоқлари пўлатдек кўчайиб, мустаҳкамлашганди, зўриқишдан суяклари қисирлар ва юзидан қизғин тер оқиб турар эди. У гўё бир арава ўтин ёргандек чарчаб, ҳаллослаб, қаддини кўтарар, бироз ҳордиқ чиқариб, яна ишга киришар эди. Кампир икки букилиб янги ғайрат-шижоат блан қозиқ устида айланиб уни суғиришга тиришарди. Нафас кўкрагидан харсиллаб чиқар, оёқлари тиззагача қумга ботиб кетган эди: ярим соат урингандан сўнг чуқур кенгайиб қозиқ қимирлайбошлади ва ниҳоят хотин уни ердан суғириб олди. Занжир жимжитликда аста шарақлаб кетди.

Хотин ишни муваффақият блан тугаллагач тинкаси қуриб қумга йиқилди; у ҳушдан кетиш даражасига бориб етган эди... Бирнеча минутдан кейин Илийца қозиқни ҳам қайиққа солиб, қўлда боласи блан қорамтир тўлқинлар устидан сузиб кетди.

V

Искор дар'есининг сувлари шу ерда қоялар бўғзидан ажралиб, кенг ўзанга ёйилар ва нишаб соҳиллар оролигидан оқарди. Қайиқ деҳқон хотин қўлларидаги эшакка дуруст итоат қилмай, оқим бўйлаб сузарди. У, одатда қайиқлар тўхтайдиган жойдан ўтиб кетди. Илийца фақат ташвиш блан қайиқнинг яна қайтиб орқа соҳилга сури-

либ кетмаслигини назорат қилиб борарди. Ниҳоят тез оқим қайиқни нариги томонга суриб келтирди, хотин не машаққатлар блан уни соҳилга олиб борди. У қўлида бола блан қайиқдан чиқди-да, ҳеч тўхтамай юқорига — ўрмон томонга қараб кетди. Қўзғолончи блан учрашиш жойига яқинлашгач, дарахт орасидан лип этип кўринган одам кўланкасига кўзи тушди. Хотин уни таниди. Қўзғолончи ҳам уни қарши олди.

— Салом болам. Ол буни.

У йигит ҳаммадан бурун нонга муҳтож эканлигини билганидан дастлаб нонни узатди.

— Раҳмат, буви,— деб жавоб берди йигит ҳаяжон блан.

— Тўхта, устингдан мана буни кийиб ол,— деди хотин ва бола устига ёпиб қўйилган кийимни берди.— Монастирьники, билдирмай олиб келдим; худоё ўзинг кечир, гуноҳ иш қилдим...

Илиёца бу кийимни монастирьдан чиқиш олдида хизматчиники бўлса керак, деган хаёлда панжарадан олган эди. Аммо, йигит кийимни устига кийиб олгач, унинг роҳибалар кийими эканлигини билиб ҳайрон қолди.

— Ҳарҳолда иссиққина-ку,— деди йигит, совқотган танасини қуруқ, жун кийимга буркаркан.

Кейин улар йўлга чиқишди. Йигит йўлакай, зўр иштаҳа блан нон еб, совуқдан титрар ва оёғини зўрға босарди. Бу — йигирма ёшларга борган, соқол мўйлови чиқмаган, новча бўйли, хибчагина йигит эди. Хотин нон ейишга халақит бермаслик учун, унинг кимлигини, қаердан келаётганлигини сурishtирмас, фақат овозини секин чиқариб, ўзи сўзлаб борарди,— лекин ҳарқалай сабри чидамай, унинг қаердан келаётганлигини сўради. Йигит ўзининг Болқондан эмас, текисликдан келаётганлигини сўзлаб берди. Ўша кечаси у Веслец узумзорларида ўз четасидан (отрядидан) қолиб кетган, бу ерга катта хавф, зўр қийинчиликлар блан етиб келган; йўл азобида ҳориб, икки кундан бери туз тортмаган, оёғи ярадор бўлганидан юришга жуда қийналар, бунинг устига безгак тутган; ҳозир эса, ўртоқларини топиш ёки ўша ерда яшириниш учун тоққа кетмоқда эди.

— Ўғлим, ахир сен юраолмаяпсан-ку, милтигингни менга бер, сенга енгилроқ бўлади,— деди хотин.

У чап қўлига милтиқни ушлаб ўнг қўли блан гўдакни бағрига босди.

— Юрақол ўғлим, юрақол, дадил бўл, беркин.
— Ҳозир қаёққа беркинадим буви?
— Қаёққа деганинг нимаси? Бизникига-да!
— Ростданми? Раҳмат буви, меҳрибон хотин экансан?— деб жавоб берди кўнгли эриб, кўзи ёшланган йигит, у эгилиб кампирнинг бола кўтариб бораётган қўлидан ўпди.

— Ҳозир халқнинг ўтакаси ёрилган, агар сезиб қолса, мени тириклай куйдиради,— деди сўзида давом этиб деҳқон хотин.— Лекин қандай қилиб сени бу ерда қолдираман? Қочаолмасанг, сенга черкаслар ҳужум қилиши мумкин ахир—худо ўлим берсин уларга—черкаслар қишлоқда ҳам бор. Оҳ, ла'нати турклар-а! Сизларни жўжадек қиришди-я! Ахир сенинг тепаликка чиқишга ҳам мажолинг келмайди-ку!

Хотин милтиқни ўнг қўлига олди ва чап қўли блан унинг тирсагидан ушлади. Улар дуб ўрмони ичкарисига кириб боришарди. Дарахт шоҳлари орасидан кўриниб турган юлдузлар сўнабошлаган, осмоннинг шарқ томони ёришаборар, Челопек хўрозлари кекирдакларини жонжаҳд блан чўзишарди. Тонг отабошлаган, лекин улар Челопекдан ҳали ярим соатли йўлда эдилар; шунда ҳам улар тўғри йўлдан боргандагина ярим соатда етишлари мумкин эди. Броқ, йигитнинг ҳозирги қадами блан уларнинг икки соатда етишлари ҳам амри маҳол эди. Хотин ҳозир ўзида қанот пайдо бўлишини истар, йигитни олиб, у блан бирга учиб кетгуси келар эди. Йигит атрофга аланглади.

— Тонг ёришаяпти, хола,— деди у.

— Чатоқ, биз вақтида етиб ололмаймиз,— уҳ тортди деҳқон хотин.

Улар яна бироз юришди. Олдинда киши овози эшитилди. Деҳқон хотин тўхтаб қолди.

— Бундай борсак бўлмас, бошқа йўлини топиш керак.

— Қандай қилиб, хола?— деб сўради бу нотаниш хотинда ўз онаси, ўз нажоткори, ўз халоскорини топган йигит.

— Ўрмонга беркин, кечгача ўша ерда ўтир, қоронғи тушганда сени ўз уйимга олиб кетаман.

Йигит ҳам буни энг оқилона тадбир деб билди. Деҳқон хотин унинг милтиғини қайтариб берди.

— Хайр!

Илийца болани пайпаслаб кўрди-да йирлаб юборди.

— Вой шурим курсин! Бола жон бериб қўйипти-ку, қўллари муз бўлиб қолипти!

Йигит ҳайратдан қотиб қолди. Деҳқон хотиннинг бу қайғуси олдида ўзини йўқотиб қўйди: хотинга тасалли бериш учун унга бирон сўз айтишга уриниб кўрди, лекин ботинаолмади. Ҳозир у қалби оғир мусибат блан чок этилган бу олийжаноб хотиндан энди бирор ёрдам кутишга ҳаққи йўқ эканлигини тушунди.

Илийца боланинг юзига алам блан тикилиб-тикилиб,— вой онагинам, вой чироққинам...— деб айтиб йиғларди.

Юраги эзилган йигит, умиди тамом кесилиб, дарахтлар орасида ғойиб бўлди. Лекин хотиннинг кўзёши аралаш овози унинг қулоқларига бориб етди:

— Ўғлим, яхшилаб беркин. Кечқурун шу жойда бўл, мен сени тополмай юрмай.

Шу сўзларни айтгач, хотин, дарахтларнинг қорамтир кундалари орасида кўздан йўқолди.

VI

Сўнгги кунлар давомида ҳаводан булут аримай, ёмғир ёққан ва шу эрта майи қуёши мусаффо осмонда чарақлаб чиққан эди. Шишманово қоясидан қараганда, кўз ўнгида доирасимон водийнинг ҳашаматли манзараси намоён бўларди. Ўртасидан дарёнинг кумуш тасмаси кесиб ўтган, баҳорнинг кўкаламзор либоси блан ясаниб-тусаниб, ям-яшил товланган води, қуёш нурида кўзни қамаштиргудек ярқирар, афсонавий бир гўзаллик кашф этар эди. Дарё тор даралар ва тоғ ораларидан илон изи бўлиб чўзилган чексиз ўзанлардан дуб, бук дарахтлари блан қопланган тик жарликлардан табиат ва замонлар тақозасидан қолган қасрларга ўхшаш ҳайкаллар, ажиб нақшлар блан қопланган тагсиз қоялар остида қилган саёҳатини мана шу жойда, Шишманово чўққиси ёнида тугатар эди.

Враца йўлида отлиқ турк аскарлари кўринганда ва уларнинг кетидан жавдарпоялар орасида беҳисоб пиёдалар тўдаси пайдо бўлганда қуёш уфқ ортидан эндигина кўтарилган эди. Отлиқ аскарлар ва пиёдалар Искор яқинига келиб тўхташди. Пиёда аскарлар уч юзга яқин эди. Олдинда турли-туман яроғ-аслаҳалар блан

қуrolланган турк бошибузуқлари келишарди; улардан ташқари, яна аксарияти черкаслардан иборат бўлган бошқа аскарлар ҳам қуrolланиб олишган эди. Бироз тургандан кейин отлиқлар черкасларни олдинга ўтказиб юбориб, ўзлари бир чеккада қолишди.

Бу сершовқин галага черкасларнинг машҳур ўғри-бошиси кавказли қонхўр босмачи Жамбалаз раҳбарлик қиларди. Кеча Ботевни ҳалок қилган ўқни шу Жамбалаз-нинг босмачиларидан бири отган эди.

От минган Жамбалаз Челопек ўрмонидаги бузилиб кетган эски черков яқинида тўхтади. Чап томонда баҳай-бат тик қоялар қад кўтарган, ўнгда йироқда кўри-ниб турган яланғоч тепаликка қадар Челопек далалари-ва полизлари чўзилиб кетган эди. Тепалик бағирлаб ўс-ган дарахтлар орасидан эгаси ташлаб кетган ёлғиз бир кулба кўринарди.

Ҳамманинг кўзи қўзғолончи беркиниб ётган қалин, кимсасиз ва сокин ўрмонга тикилган эди. Аммо, отряд уни қидириш учун юборилган эмасди... Шу кечаси, тонг отишдан бир соат илгари Болқондан бу ўрмонга (афти-дан Искордан ўтиб, Улуғ Старая-планинага кетиш мақ-садида) бир чета тушиб келганлиги тўғрисида Врацага хабар келган эди.

Жамбалаз отдан тушиб бирнеча бошибузуқ сардори блан шароитни муҳокама қилиб, ҳужум планини тузар экан, ўзининг кечаги ғалабасидан руҳланиб дадилланган отряд буйруқ кутиб турарди. Жамбалаз эгнига ярқил-лама черкасча кийим кийиб, ҳамаёғига қуrol-аслаҳа осган қирқ ёшлар чамасидаги новча, қора соқол — қоп-қора одам эди; унинг ваҳшиёна, дарғазаб кўзлари улкан черкасча қалпоқ остида бесаранжом ўйнар эди.

Шу он кулбадан ўқ овози янгради, тоғ унга акс садо бериб, узоқларга олиб кетди.

— Ис'ёнчилар, ис'ёнчилар,— деб қичқиришди атроф-дан. Ҳамманинг кўзи кулбада: лекин у жойда фақат тутун ҳалқасигина кўринар ва шабада бу ҳалқани учириб шохлар орасига таратмоқда эди. Биринчи минутда саро-симага тушиб, эсанкираб қолган отряд кучли залп блан ўқ узди, бундан узоқ вақт акс садо янграб турди. Тутун орасидан:

— Жамбалаз ўлипти!— деган овозлар эшитилди.

Дарҳақиқат Жамбалаз йиқилиб ётар, ўқ унинг худ-ди бўғзидан тешиб ўтганди. Черкасинг оғзидан тирқи-

раб қон оқарди. Унга кулбадан отилган ўқ келиб теккан эди.

Бу хабарни эшитган отряд бир зумдаёқ саросимага тушди, сафлар тўзиди ва ҳамма дуч келган тарафга уриб қочабошлади. Йўлбошчининг жасадини тезда олиб кетишди, отлиқ аскарлар кўздан ғойиб бўлди. Лекин ўрмондан бошқа ўқ чиқмади.

Бошибузуқлар комитларнинг жимиб қолишидан, уларнинг ўрмон ичкарисига қочганини пайқагунча анча вақт ўтиб кетди: шунда уччига чиққан калла кесар черкаслардан бир отряд ҳушини йиғиб, Челопек йўлидан ўрмонга кирди ва ис'ёнчиларни қидирабошлади. Ўрмонда дуб тагидан биттагина ўликни топишди; бу — ўттиз ёшлар чамасида, қопқора соқол-мўйлови ўсиб кетган, ярадор оёғини латта блан ўраган бир киши эди. Черкаслар четанинг тоққа кетиб қолганини билишди.

Чиндан ҳам, Ботев Вол тоғи ёнида мағлубиятга учраганидан сўнг унинг четасига а'зо бўлганлардан қирққа яқин киши, оёғидан ярадор бўлган қаҳрамон Перо раҳбарлигида тоққа қараб кетишган эди. Улар тун бўйи ухламай, чакалакзор, ўрмонлар орасида дарбадар кезиб юришади; ҳолдан тойган, очлик азобидан қийналган бу кишилар саҳар пайтида Челопек ўрмонига тушишган ва ўзларини сезиб қолишганидан бутунлай беҳабар, ўликдек ухлаб қолишган эди.

Черкаслар томонидан узилган саёқ ўқ тасодифан Перони ҳалок этди. Бошқа қурбон берилмади. Аммо черкаслар кулбага киргач, у ердан ҳам яна бир ўлик топишди.

— Ис'ёнчиларнинг попи! — деб қичқиришди улар таажжуб блан.

Ерда бошини ўқ тешиб ўтган, соқол-муртсиз ёш йигит чалқанча ётарди. Эғнида олди очиқ роҳиба рясаси, унинг тагида четниклар¹ киядиган — қонга беланган кийим кўриниб турарди. Йигитнинг оғзи порох тутунидан қорайиб кетганлигидан унинг Жамбалазни отган ўша милтиқ блан ўзини ҳам ўлдирганлиги ма'лум бўлди. У чета блан тунда учрашгани ёки учрашмаганлиги нома'лум эди.

Бошибузуқлар одатларига қарши йигитнинг бошини кесиб, хода учига трофей сифатида тикиб олмадилар. Улар жасад қолган кулбага ўт қўйдилар. Ўт кечгача

¹ Четник — чета (отряд) жангчиси.

бурқираб ётди; айни вақтда пастда турган иккита отряд, қоя ёнида пешиндан кейин дарёдан ўтиш учун тоғдан тушиб келган ўн уч четникдан биронтасини қолдирмай қириб ташлади.

Илийца аллақачонлар вафот этган. Аммо чала ўлик гўдак омон қолди. У келишган бир йигит бўлиб етишди, ҳали ҳам соғ-саломат. Бу одам майор П. бўлади. Майорнинг марҳума бувиси, бўлиб ўтган ишларни унга ҳикоя қилиб берган; унинг ўлмай қолишига сабаб сертажанг монахнинг бепарво дуоси эмас, балки кампир қилмоқчи бўлган ўша савоб иш бўлганлигини гапириб ўтган. Кампир бу савоб ишни қилишга муваффақ бўлмасада, уни бутун қалбидан истаганлигини уқдирган.

1899

МУНДАРИЖА

1. Хўрланганлар (повесть) 8

Ҳикоялар

2. Янгра, Марица! 99
3. „Травната“ 103
4. Таъзим қилмади 114
5. Йосо бобо тамоша қилади 121
6. Болгар хотин 132
-

Болалар адабиёти Давлат нашриёти-
нинг 1952 йил нашридан таржима
қилинди

Х. Аҳмар таржимаси

На узбекском языке

И. ВАЗОВ

ПОВЕСТЬ И РАССКАЗЫ

Госиздат УзССР — Ташкент — 1955

Редактор Аҳмад Алиев
Рассом И. Икрамов
Техн. редактор Ф. Раҳматуллин
Корректор Ҳ. З. Расулев

Теришга берилди 16/VI 1955. Босишга рухсат
этилди 13/IX 1955. Формати $84 \times 108 \frac{1}{2}$ мм = 1,625
бос. л. — 7,58. шартли бос. л. Нашр. л. 8,0.
Тиражи 15 000. Р 08812. Индекс к/а.
Ўзбекистон ССР Давлат Нашриёти, Тошкент,
Полиграф кўчаси, 74. Шартнома № 478/54.

Ўзбекистон ССР Маданият министрлиги
Ўзглавидастанининг 1-нчи соҳ. босмахонаси,
Тошкент, Ҳамза кўчаси, 33. Заказ № 266.
Баҳоси 4 с.

